

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ξ. ΜΕΡΤΣΩΤ

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΕΡΗ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΜΕΡΤΖΟΥ

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΝΙΚΟΛΕΡΗ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ Ε.Μ.Σ.

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος: Χαράλαμπος Νάσλας
Γεν. Γραμματεύς: Χαράλαμπος Παπαστάθης
Ταμίας: Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι: Κωνσταντίνος Βαβούσκος
Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Αθανάσιος Καραθανάσης
Βασίλειος Πάππας

Νικολάου Ι. Μέρτζου
Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΝΙΚΟΛΕΡΗ

Θεσσαλονίκη 2008
Copyright: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών και εκδόσεις Ερωδιός

Κεντρική διάθεση: Βιβλιοπωλείο Αριστοτέλειο
Ερμού 61
54623 Θεσσαλονίκη

Τηλέφωνο: 2310-282782, *φαξ:* 2310-240331

ISBN: 978-960-454-068-6

Ο ένθετος χάρτης προέρχεται από το βιβλίο Ε. Λιβιεράτος (Επιμ.), Σωτήρης Ζήσης, ένας αυτοδίδακτος χαρτογράφος (1902-1989).
Θεσσαλονίκη: Ε.ΚΕ.Χ.ΧΑ.Κ. - Εθνική Χαρτοθήκη, 2004: 64-65.
Η άδεια χρήσης του παραχωρήθηκε από τον καθηγητή Ε. Λιβιεράτο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ο φωτογράφος Θεόδωρος Νικολέρης	9
Η πορεία της XII Μεραρχίας	11
Ο Πρίγκιπας της XII Μεραρχίας	15
Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ	21
1. Ο προθάλαμος της Εκστρατείας	21
2. Η είσοδος στις Βερσαλλίες	26
3. Η Μικρά Ασία στη «Σκιά της Δύσεως»	30
4. Η αποβίβαση στη Σμύρνη	36
5. Η κατολίσθηση μέσω Σεβρών	42
6. Η ολόπλευρη ανατροπή	47
7. Η διπλή προσωπικότητα	52
8. Η επική προέλαση	57
9. Η διελκυστίνδα με τον Χρόνο	66
10. Η αντίστροφη μέτρηση	72
11. Η προδιαγεγραμμένη τραγωδία	76
12. Η Μικρασιατική Καταστροφή	80
Επίλογος: από το δράμα στο νέο έπος	86

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΕΥΚΩΜΑ

Προς το Όνειρο	
Φωτογρ. αριθμ. 1-6	95
Προς τη Νίκη	
Φωτογρ. αριθμ. 7-18	107
Προς την Άγκυρα	
Φωτογρ. αριθμ. 19-33	133
Η μάχη του Σαγγάριου	
Φωτογρ. αριθμ. 34-42	163
Η σύμπτυξη του Μετώπου	
Φωτογρ. αριθμ. 43-49	177
Η μεγάλη τραγωδία	
Φωτογρ. αριθμ. 50-54	189

Ο φωτογράφος Θεόδωρος Νικολέρης

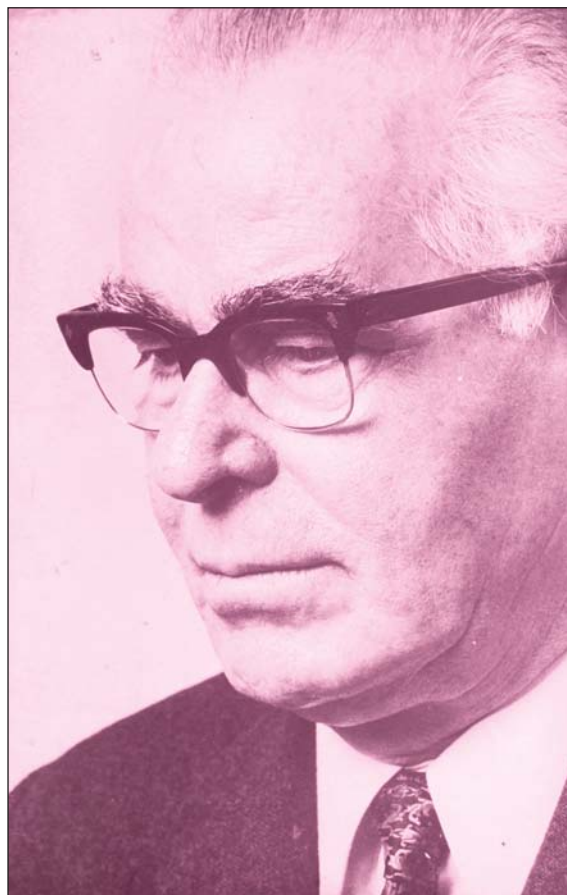
Το επώνυμο Νικολέρης είναι θρύλος και σημαίνει καλλιτέχνης φωτογράφος στη Θεσσαλονίκη όπου ήδη τρεις γενιές Νικολέρη έχουν αποτυπώσει στην ευαίσθητη πλάκα της συλλογικής μνήμης τις ευτυχέστερες στιγμές της κοινωνίας της, μνημείωσαν σε αριστοτεχνικές προσωπογραφίες αρχηγέτες σημαντικών οικογενειών, αρχειοθέτησαν ένα αδιάψευστο κεφάλαιο κοινωνιολογίας και εικονογράφησαν τις αλληλοδιάδοχες ιστορικές εποχές της σε όλη τη συναρπαστική όσο και συχνή εναλλαγή τους καθ' όλο το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Και συνεχίζουν.

Γενάρχης της οικογενείας των φωτογράφων της Θεσσαλονίκης είναι ο Θεόδωρος Νικολέρης, που οι ιστορικές φωτογραφίες του από την πρώτη γραμμή της Μικρασιατικής Εκστρατείας παρουσιάζονται στο ανά χείρας λεύκωμα.

Γεννήθηκε το 1898 στο Σαμάκοβο της Ανατολικής Ρωμυλίας και σε ηλικία οκτώ μόλις ετών ο πατέρας του τον έστειλε στη μυθική τότε Κωνσταντινούπολη να βγάλει το ψωμί του και ταυτόχρονα να μαθητεύει σε ένα ρωμέικο μπακάλικο. Ωστόσο, ο μικρούλης μπακαλόγατος απέδρασε σύντομα και πήγε, με τη θέλησή του πια, στο φημισμένο κωνσταντινουπολίτικο φωτογραφείο του Ανδρειωμένου όπου έμαθε την τέχνη της φωτογραφίας. Είδε τον ανθό του κραταιού Ελληνισμού της Πόλης να περνάει εμπρός του, να ποζάρει με τα πιο καλά του στις καλύτερες ώρες του και μαγεύθηκε. Αισθάνθηκε κατάβαθα ότι μπροστά στον μαγικό φακό στεκόταν η ίδια η Ιστορία στην πιο ανθρώπινη διάστασή της, τόσο εφήμερη όσο ένα κλικ, και ότι αυτός μπορούσε και όφειλε να την κρατήσει αιώνια, πριν, πολύ σύντομα, χαθεί απ' τη ζωή. Ένα τραγικό συναίσθημα και, ίσως, ένας οιωνός. Έτσι ή αλλιώς, η φωτογραφία τού έγινε κυρίαρχος σκοπός. Ευτυχώς.

Το 1916 είναι πια 18 ετών, ο Μεγάλος Πόλεμος στο αιματηρότατο αποκορύφωμά του, σπαραγμός στην ελεύθερη Ελλάδα ο Εθνικός Διχασμός και αυτός επιστρατεύεται στον Οθωμανικό Στρατό. Η Μοίρα, ωστόσο, τον ορίζει για όσα μελλούμενα τον προορίζει. Ένας λοχαγός τον παίρνει ορντινάντσα του, γιατί κι ο Οθωμανός φλέγεται από το ίδιο πάθος όπως κι ο υποτακτικός του Ρωμιάς: τη φωτογραφία.

Σε μια από τις συχνές επισκέψεις τους στην εμπόλεμη μα πάντοτε ευδαίμονα Πόλη ο Θόδωρος ξεγλιστράει, χάνεται

στα ελληνικά Ταταύλα, όπου Τούρκος δεν τολμούσε να περάσει, διάγει εκεί λιποτάκτης τρία κρίσιμα χρόνια, ζει εκεί την ήττα και ταπείνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, νυμφεύεται το κορίτσι του σπιτιού που στοργικά τον έκρυβε, αλλά ελεύθερος πια το 1920 δεν κρατιέται. Αφήνει τη νεόνυμφη έγκυο στο πρώτο από τα τέσσερα αγόρια τους, τον Θωμά, και τρέχει ασυγκράτητος στην πλησιόχωρη Ανατολική Θράκη, απελευθερωμένη ήδη από τον Ελληνικό Στρατό, όπου κατατάσσεται εθελοντής στη ΧΙΙ Μεραρχία. Έτσι όρισε η Μοίρα και ο ίδιος ορίζεται φωτογράφος της Μεραρχίας. Λίγους μήνες αργότερα, 29 Μαΐου 1921, επέτειο της Αλώσεως, η Μεραρχία του εντάσσεται στη Μικρασιατική Εκστρατεία και ο Θεόδωρος Νικολέρης θα τη φωτογραφίσει βήμα βήμα, επί δεκαέξι μήνες, πέραν από τον Σαγγάριο και την Αλμυρά Έρημο μέχρι το Καλέ Γκρότο, χαμένη στο Όνειρο και στην αχανή Ανατολή. Μετά, πάλι βήμα βήμα πίσω στην εθνική καταστροφή μέχρι ξανά στη Ραιδεστό.

Αυτές οι μοναδικές εικόνες του παρουσιάζονται εδώ.

Κατά τον μεσοπόλεμο ο Θ. Νικολέρης εγκαθίσταται στη Δράμα όπου φωτογραφίζει την Επόμενη Ημέρα: αισιοδοξία και ευημερία στην πλούσια κοινωνία των εκλεκτών καπνών και των παραγωγικών πεισματικών προσφύγων.

Το 1941 έρχεται στη Θεσσαλονίκη όπου οι γιοι του Θωμάς, Διογένης, Δημήτρης και Γιώργος διαπρέπουν ως διάδοχοί του φωτογράφου. Ο ίδιος, όμως, πάντα ανήσυχος, πάλι φεύγει. Δουλεύει πολλά χρόνια στην Αθήνα, αφήνει αριστουργήματα και στο τέλος την αφήνει. Επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη, μάνα των προσφύγων, όπου σε ηλικία 96 ετών, Φεβρουάριο του 1994, φεύγει από τη ζωή. Είναι τελευταία απόδρασή του και είναι απόδραση στα Άστρα. Γιατί, πράγματι, ο Θεόδωρος Νικολέρης είναι αστέρι.

Θεσσαλονίκη, 1948, μια οικογένεια φωτογράφων φωτογραφίζεται. Καθήμενοι οι γονείς Θεόδωρος και Χρύσα. Από αριστερά Διογένης, φωτογράφος, Γιώργος και Δημήτρης, έμποροι φωτογραφικών ειδών, Θωμάς, φωτογράφος.

Η πορεία της XII Μεραρχίας

Η XII Μεραρχία συνεκροτήθη το 1920 στη Θράκη με αποκλειστικό σκοπό τη συμμετοχή της στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Την αποτελούσαν κυρίως Κρήτες και Θράκες εθελοντές, αλλά και Μακεδόνες. Πολλοί απ' αυτούς προηγουμένως είχαν ανταποκριθεί στο πατριωτικό προσκλητήριο της επαναστατικής Κυβερνήσεως Εθνικής Αμύνης, που την 26η Σεπτεμβρίου 1916 ανακηρύχθηκε στη Θεσσαλονίκη υπό την τριανδρία του Πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου, του ενδόξου Υδραίου ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτη και του στρατηγού Παν. Δαγκλή. Αρκετοί αξιωματικοί της, όπως ο συνταγματάρχης Περικλής Καλλιδόπουλος, είχαν πρωτοστατήσει στο Κίνημα.

Το 1916 στην Κωνσταντινούπολη οι Οθωμανοί επεστράτευαν τον 18ετή Θεόδωρο Νικολέρη, μετέπειτα ιστορικό φωτογράφο της XII Μεραρχίας.

Το Κίνημα Εθνικής Αμύνης υπήρξε η κορυφαία πράξη του Εθνικού Διχασμού κατά την κορύφωση του ήδη διετούς Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και σκοπό του, επιτυχημένο ιδίως στη Μακεδονία και τα Νησιά, είχε την έξοδο της Ελλάδος στον πόλεμο παρά το πλευρό της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας και, μετά, της Ιταλίας και των Ηνωμένων Πολιτειών καθώς και των μικροτέρων συμμάχων τους (Σερβίας, Μαυροβουνίου και Ρουμανίας) εναντίον της Τριπλής Συμμαχίας των τριών Αυτοκρατοριών (Γερμανών, Αψβούργων και Γερμανών) και της Βουλγαρίας.

Την 11η Νοεμβρίου 1916 η κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης, με έδρα τη Θεσσαλονίκη όπου ήδη το 1915 έχουν εγκατασταθεί στρατεύματα της Γαλλίας και της Αγγλίας και έχουν αναπτύξει το ευρύ Μακεδονικό Μέτωπο εναντίον ισχυρών βουλγαρικών και γερμανικών στρατευμάτων, κηρύσσει τον πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας και τον Δεκέμβριο στέλνει στο Μακεδονικό Μέτωπο τα πρώτα στρατιωτικά τμήματά της.

Τον Απρίλιο 1917 διαθέτει 36 τάγματα με 40.000 άνδρες και στόλο 11 πολεμικών πλοίων με 1.046 ναύτες και 96 αξιωματικούς. Λίγους μήνες αργότερα, αφού εντωμεταξύ ο συμμαχικός στόλος καταλαμβάνει τον Πειραιά και εκθρονίζει τον Βασιλέα Κωνσταντίνο ενοποιώντας υπό τον Βενιζέλο τη διχασμένη Ελλάδα, 10 ελληνικές Μεραρχίες 90 ταγμάτων συνολικά ενισχύουν το Μακεδονικό Μέτωπο όπου εναντίον 260 βουλγαρικών ταγμάτων μάχονται 19 Μεραρχίες της συμμαχού Αντάντ (8 γαλλικές, 6 σερβικές, 4 αγγλικές, 1 ιταλική και αποκομμένα ρωσικά τμήματα). Στη νικηφόρο μάχη του Σκρα, την 30ή Μαΐου 1918, η συμβολή των ηρωικών πράγματι ελληνικών δυνάμεων αναγνωρίζεται ως καθοριστική και εξαναγκάζει τη Βουλγαρία σε άμεση συνθηκολόγηση. Έναν ακριβώς μήνα αργότερα συνθηκολογεί και η Τουρκία. Έχει ανοίξει ο δρόμος της Ελλάδος προς την Ανατολή.

Ο Ελληνικός Στρατός, που όλοι σχεδόν οι αξιωματικοί και χιλιάδες άνδρες του θα αποτελούσαν τη XII Μεραρχία, διαβαίνει τον ποταμό Νέστο το 1919 και, μετά τη Συνθήκη των Σεβρών (1920), μεταξύ 1920-1921 προωθείται διαδοχικά σε Ξάνθη, Κομοτηνή, Διδυμότειχο και Αδριανούπολη, ενώ παράλληλα έχει αρχίσει σταδιακά η Μικρασιατική Εκστρατεία. Τότε συγκροτείται στην Ανατολική Θράκη η XII Μεραρχία στην οποία εθελοντής, από την Κωνσταντινούπολη, κατατάσσεται ο Θεόδωρος Νικολέρης, που ορίζεται φωτογράφος της.

Εντωμεταξύ ο θριαμβευτής Ελευθέριος Βενιζέλος χάνει οριακά τις άκαιρες εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και, μετά από δημοψήφισμα τρεις εβδομάδες αργότερα, επανέρχεται στον θρόνο ο έκπτωτος Βασιλεύς Κωνσταντίνος.

Τον Μάιο 1921 η ΧΙΙ Μεραρχία βρίσκεται στις Σαράντα Εκκλησιές της Θράκης, λαμβάνει διαταγή να μετασχει αμέσως στη Μικρασιατική Εκστρατεία και διοικητής της τοποθετείται ο υποστράτηγος Πρίγκιπ Ανδρέας, αδελφός του Κωνσταντίνου, που αργότερα περιγράφει την Μεραρχία ως εξής¹:

«Η Μεραρχία απετελείτο εκ του 14 Συντάγματος Πεζικού και των άρτι σχηματισθέντων 41 και 46 Συνταγμάτων Πεζικού, μιας Μοίρας ορειβατικού πυροβολικού, εξ ενός Λόχου σκαπανέων, μιας Ημιλαρχίας Ιππικού, ενός χειρουργείου και των σχετικών υπηρεσιών.

Ήτο Μονάς μόλις καταρτισθείσα εν Θράκη (...) Πολλοί αξιωματικοί του 46 Σ. Π. ήσαν εκείνοι τους οποίους αι φρουραί των δεν ήθελον λόγω χαρακτήρος, απειθαρχίας και των τοιούτων. Η όλη Μεραρχία απετελείτο ως επί το πλείστον εκ Θρακών και Κρητών, καλών μεν και ρωμαλέων ανδρών, αλλ' άνευ πολεμικής πείρας και απαιδευτών. Η κατάσταση εσώζετο υπό των διοικητών των Συνταγμάτων συνταγματάρχων Γ. Ζήρα του 14, Τ. Βλάχου του 41 και Παναγιωτάκου του 46.

Η ορειβατική Μοίρα, λίαν ασθενής (...) Το μηχανικόν ευρίσκετο άνευ υλικού, ουδέ καν οπτικός τηλεγράφος υπήρχε (...) Τοιούτον στράτευμα ενώπιον του εχθρού θα διελύετο ως η χιών υπό τον ήλιον».

Εκτός από τους διοικητές των Συνταγμάτων ο Ανδρέας επαινεί επίσης τον αρχηγό του μεραρχιακού Μηχανικού συνταγματάρχη Καλλιδόπουλο, αν και φανατικό βενιζελικό Θεσσαλονικέα.

Η ΧΙΙ Μεραρχία, όπως και η ΙV υπό τον συνταγματάρχη Δημαρά, εντάσσεται στο Νότιο Συγκρότημα του Μικρασιατικού Μετώπου. Το Νότιο Συγκρότημα Μεραρχιών διοικεί ο υποστράτηγος Γίδας. Τη δραματική όσο και επική πορεία της στη Μικρά Ασία φωτογραφίζει ο ταλαντούχος πολεμικός φωτογράφος της Θ. Νικολέρης και αυτόν θα ακολουθήσουμε. Όπου χρειάζεται, τις φωτογραφικές μαρτυρίες συμπληρώνουν επικουρικά άλλες πληροφορίες από ιστορικές πηγές και πρωτογενείς μαρτυρίες που δημοσιεύονται στο οπισθόφυλλο κάθε σχετικής φωτογραφίας. Οι σημαντικότερες και πυκνότερες πληροφορίες για την κίνηση της Μεραρχίας μέχρι το θρυλικό Καλέ Γκρότο, το ανατολικότερο σημείο όπου έφθασαν προελαύνοντα τα ελληνικά στρατεύματα, προέρχονται από τις λεπτομερείς καταγραφές του έως τότε διοικητού της Πρίγκιπος Ανδρέα, ο οποίος εξόριστος δημοσίευσε στο Παρίσι το βιβλίο του *1921 Δορύλαιον-Σαγγάριος* το 1928, σε χρονική απόσταση αναπνοής από τα περιγραφόμενα γεγονότα. Εν προκειμένω χρησιμοποιούνται μόνον οι αμιγείς πληροφορίες και κατά κανόνα παραλείπονται οι κρίσεις του Πρίγκιπος που αυτονοήτως επηρεάζονται εντονότατα από τη στενή σχέση του με τον αδελφό του Βασιλέα Κωνσταντίνο, από τη μετωπική σύγκρουση της Δυναστείας με τους βενιζελικούς και την προφανή εχθρότητά της προς τους «Αμυνίτες» (μέλη του Κινήματος Εθνικής Αμύνης) αξιωματικούς και από τις μετέπειτα βαρύτατες καταδίκες (των Εξ και αργότερα του Ανδρέα) με αμφιλεγόμενη ακόμη απόφαση του επαναστατικού Εκτάκτου Στρατοδικείου τον Νοέμβριο 1922.

Μετά το Καλέ Γκρότο αραιώνουν ή χάνονται στον λαβύρινθο εξειδικευμένων στρατιωτικών συγγραμμάτων οι πληροφορίες για την αντίθετη πια κίνηση της ΧΙΙ Μεραρχίας προς τα πίσω, προς την καταστροφή και την προσφυγιά. Τις αναπληρώνουν κατά τον δραματικότερο και αυθεντικότερο τρόπο ο φωτογραφικός φακός του άγρυπνου Θ. Νικολέρη και σπαράγματα των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

1. Βασιλόπαιδος Ανδρέου, *1921 Δορύλαιον-Σαγγάριος*, Παρίσι 1928, εκδοτικός οίκος «Αγών», σελ. 24-25.

Συνοπτικά:

Η XII Μεραρχία αποπλέει 2 Ιουνίου 1921 από τη Ραιδεστό και εντάσσεται στη Στρατιά Μικράς Ασίας, στο Νότιο Συγκρότημα Μεραρχιών.

17 Ιουνίου 1921 βρίσκεται στον σιδηροδρομικό σταθμό Ινάι, όπου το στρατηγείο της Μεραρχίας και του Νοτίου Συγκροτήματος Μεραρχιών. Ο σταθμός Ινάι απέχει 270 χιλιόμετρα από τη Σμύρνη. Εκεί λαμβάνει διαταγή πορείας «*προς Αφίον Καραχισάρ δια του Ακάρ και κατόπιν προς Βορράν*» και ξεκινάει. Μπαίνει στη φωτιά των μαχών και όλες οι μάχες είναι νικηφόρες.

Οι αποστάσεις που διασχίζει πολεμώντας είναι τεράστιες, το έδαφος τραχύ και συχνά χωρίς ούτε υποτυπώδεις δρόμους, ο πληθυσμός εχθρικός, οι άτακτοι τσέτες επιτίθενται αιφνιδιαστικά στις πιο ευαίσθητες οπισθοφυλακές, τα ενδιάμεσα βουνά άγρια διακοπτόμενα από χαώδη φαράγγια όπου βροντούν ξαφνικά τα κανόνια του Κεμάλ. Και το Αφίον Καραχισάρ υπερασπίζονται εις μέγα βάθος ισχυρά τακτικά κεμαλικά στρατεύματα.

Η πορεία της Μεραρχίας έχει αρχίσει και υπό τέτοιες συνθήκες, συνήθως πολύ δυσμενέστερες μάλιστα, θα συνεχισθεί επί δεκαπέντε μήνες με την ψυχή στο στόμα, τη λόγχη στο χέρι γυμνή και το Όνειρο στα υγρά μάτια. Ολοκληρώνεται 29 Αυγούστου 1922 στην Αρτάκη, από όπου η Μεραρχία αποπλέει και αποβιβάζεται στη Ραιδεστό –την αφετηρία της εκστρατείας της.

20 Ιουνίου 1921 φθάνει στο Καρά Σεχέρ.

25 Ιουνίου 1921, μετά από σκληρή πορεία τριών ημερών, φθάνει στο μουσουλμανικό νεκροταφείο του Σεβασλή. Συγκινημένοι οι στρατιώτες διαπιστώνουν ότι τα επιτύμβια μάρμαρα των μουσουλμανικών τάφων αποτελούν μέλη συλημένων αρχαίων ελληνικών ναών, μνημείων και βωμών. Ωστόσο, οι στρατιώτες προβαίνουν σε βαρβαρότητες κατά του αμάχου μουσουλμανικού πληθυσμού.

27 Ιουνίου 1921 η Μεραρχία καταλαμβάνει τον στρατηγικό αυχένα του οχυρού όρους Ακάρ Νταγ. Μπροστά της διανοίγεται η πεδιάδα προς το Αφίον Καραχισάρ σπαρμένη με κατακόκκινες παπαρούνες που παράγουν το όπιο (αφίον).

29 Ιουνίου 1921, μετά από πορεία δύο ημερών νέα συνάντηση με τους προγόνους. Οι λευκές κολόνες ενός αρχαίου ελληνικού ναού υψώνονται στα πρόθυρα του Σινάν πασά. Ενδιαμέσως μάχεται σκληρά. Αυθημερόν εισέρχεται στο Μπουντακλάρ. Βρίσκεται πλέον στα πρόθυρα του Αφίον Καραχισάρ εναντίον του οποίου εξαπολύεται γενική επίθεση του Νοτίου Συγκροτήματος Μεραρχιών.

«Την επομένην, 29, εκκίνησις εγένετο την 4.30' ώραν πρωινήν. Από του χωρίου Γκιονέκ και πέραν ανέμενον από στιγμής εις στιγμήν την παρά του Μπαλ Μαχμούτ έναρξιν του πυρός πυροβολικού εις την οποίαν θα ήτο αδύνατον να απαντήσω λόγω της αποστάσεως διότι τα ιδικά μας πυροβόλα ήσαν μικρά. Εν τω μεταξύ η πορεία εξηκολούθει, διεβαίνομεν τα χωρία το εν μετά το άλλον και εντούτοις το Μπαλ Μαχμούτ εσιώπα. Τέλος εις το Πασά κιόι χωρικοί μάς εβεβαίωσαν ότι ο εχθρος είχε εγκαταλείψει τας θέσεις του²».

30 Ιουνίου 1921 η Μεραρχία καταλαμβάνει το εγκαταλειμμένο Αφίον Καραχισάρ και ο μέραρχός της σημειώνει:³

«Το εχθρικόν απόσπασμα κατεδιώχθη όλην την νύκτα υπό του συνταγματάρχου Ζήρα. Λίαν πρωί δε, 30, ευρεθείς ούτος προ του Αφίον Καραχισάρ, εισήλθε και κατέλαβε την πόλιν. Αν και δεν πρόκειται βεβαίως περί μεγάλου πολεμικού κατορθώματος, απεσιωπήθη το γεγονός και η κατάληψις απεδόθη εις την IV Μεραρχίαν, η οποία εισήλθεν εις την πόλιν περί την μεσημβρίαν».

2. Όπου ανωτ., σελ. 37.

3. Όπου ανωτ., σελ. 39.

Η Στρατιά στρέφεται προς την Κιουτάχεια. Από 2 έως 10 Ιουλίου 1921 η ΧΙΙ, προελαύνοντας, πραγματοποιεί μακρές κοπιαστικές πορείες υπό καύσωνα σε κακοτράχαλα βουνά και επικίνδυνες διαβάσεις κατευθυνόμενη εν μέσω συνεχών μαχών προς Κιουτάχεια όπου ανέμενε αντίσταση μεγάλων δυνάμεων. Μάχεται νικηφόρα στο Τουρκμέν Νταγ που καταλαμβάνει την κορυφή του, διανυκτερεύει βαλλομένη από τον εχθρό στην επικίνδυνη χαράδρα-διάβαση Μπας Εϋρέν, καταλαμβάνει άφθονα πολεμικά λάφυρα, καταλαμβάνει με έφοδο την κορυφή Ταχταλή Μπαμπά και 10 Ιουλίου βρίσκεται μπροστά στο Εσκή Σεχήρ, το οποίο, μετά σκληρές μάχες ημερών, εκκενώνει ο εχθρός. Εγκαθίσταται στο Καρα Σεχήρ.

1 Αυγούστου 1921, με διοικητή της πια τον συνταγματάρχη Περ. Καλλιδόπουλο, ξεκινάει με όλη τη Στρατιά προς τον Σαγγάριο με μακρές πορείες και αφόρητη ζέστη στην ερημιά. Ενεργεί στο κέντρο του μετώπου, σε δεύτερη γραμμή. Από 6 Αυγούστου ζεύει και διαβαίνει παραποτάμους του Σαγγαρίου, μετά τρεις ημέρες διαβαίνει τον κύριο ποταμό ενώ η Στρατιά δέχεται και αποκρούει συνεχώς καταδρομικές επιχειρήσεις του εχθρού, ιδίως του Ιππικού. Μετέχει στην επική γιγαντομαχία του Σαγγαρίου, ανατολικά του ποταμού, που αρχίζει στις 10 Αυγούστου, διαρκεί 22 συνεχή ημερονύκτια. Μαζί με άλλες δυνάμεις καταλαμβάνει το τρομερό Ταμπούρ Ογλάν, μετέχει στην εκπόρθηση του θρυλικού Καλέ Γκρότο, μάχεται στο Καραμπουνάρ και καταλαμβάνει αιφνιδιαστικά τον ορεινό αυχένα Αρντίζ Νταγ.

Κατά την τακτική σύμπτυξη της Στρατιάς, 28 του μηνός, διαβαίνει προς τα πίσω τον Σαγγάριο, αποκρούει σφοδρές εχθρικές αντεπιθέσεις επί τριήμερον και αρχές Σεπτεμβρίου εγκαθίσταται στις μόνιμες πια θέσεις του ελληνικού μετώπου μπροστά στο Εσκή Σεχήρ, μέχρι τον επόμενο Αύγουστο. Μεταξύ 17-25 Σεπτεμβρίου 1921 μάλιστα και τελικά αποκρούεται μαζική αντεπίθεση του εχθρού στο Αφίον Καραχισάρ.

13 Αυγούστου 1922 εξαπολύεται κατά του ελληνικού μετώπου η γενική στρατηγική αντεπίθεση του εχθρού, την οποία διευθύνει επί τόπου προσωπικά ο αρχιστράτηγος Μουσταφά Κεμάλ πασάς. Στον τομέα της η ΧΙΙ δεν δέχεται επίθεση. Διατάσσεται να συμπτυχθεί στο Αραπλή Τσιφλίκ. Την επομένη υπερασπίζεται το Τσακίρ Τεπέ και το Εϋρέν Τεπέ. Ωστόσο, ο Κεμάλ επιτυγχάνει διάρρηξη του ελληνικού μετώπου και, αμέσως μετά, διάσπαση των ελληνικών δυνάμεων. Ένα τμήμα της ΧΙΙ με τον διοικητή της ακολουθεί την ομάδα του σωματάρχου της Νικ. Τρικούπη και ένα δεύτερο υπό τον συνταγματάρχη Γ. Ζήρα την ομάδα του υποστρατήγου Αθαν. Φράγκου.

19 Αυγούστου περικυκλώνεται και αχμαλωτίζεται μεγάλο μέρος της ΧΙΙ και ο διοικητής της. Το απόσπασμά της, όμως, στην ομάδα Φράγκου διασώζεται και μαχόμενο φθάνει σιδηροδρομικώς στα Μουδανιά, διασχίζει τις εχθρικές γραμμές των Γάλλων και 29 Αυγούστου 1922 επιβιβάζεται σε πλοία στην Αρτάκη από όπου καταπλέει στη Ραιδεστό και την εκκενώνει. Ο κύκλος έχει κλείσει.

2 Οκτωβρίου 1922 η ΧΙΙ εγκαταλείπει την Ανατολική Θράκη από τον σταθμό της Τυρολόης. Αυτή είναι η τελευταία φωτογραφία της Μικρασιατικής Εκστρατείας που μας κατέλιπε ο Θεόδωρος Νικολέρης, γεννημένος στην Ανατολική Θράκη.

Ο Πρίγκιπας της XII Μεραρχίας

Ο Πρίγκιπ Ανδρέας διοίκησε, με τον βαθμό του υποστρατήγου, την XII Μεραρχία αφ' ότου αυτή εισήλθε, τον Ιούνιο 1921, στη Μικρασιατική Εκστρατεία, μέχρι τις 23 Ιουλίου 1921, οπότε προήχθη σε αντιστράτηγο και ανέλαβε την διοίκηση του Β' Σ. Σ.

Παρ' ότι η διοίκησή του διήρκεσε 50 περίπου ημέρες, έχει σημασία επειδή, πρώτον, την οδήγησε μέχρι τα πρόθυρα του Εσκή Σεχίρ και, δεύτερον, δημοσίευσε, το 1928, τις αναμνήσεις του και τις κρίσεις του που στο μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου του περιγράφουν τις πρώτες νικηφόρες μάχες, τη σύνθεση και την κατάσταση της Μεραρχίας που εικονίζεται στο ανά χειράς λεύκωμα.

Γεννήθηκε το 1882 στο Μόντε Κάρλο και ήταν 39 ετών όταν οδήγησε την XII.

Ήταν ο τέταρτος κατά σειρά γιος του Βασιλέως Γεωργίου Α' και της Βασιλίσσης Όλγας, πριγκιπίσσης της Ρωσίας. Γι' αυτό, όπως όλοι οι αδελφοί του, πλην του πρωτοτόκου και Διαδόχου Κωνσταντίνου, επονομάζονταν Βασιλόπαις.

Κατά την παλινόρθωση, τον Νοέμβριο 1920, επέστρεψε στην Αθήνα με τον αδελφό του Βασιλέα Κωνσταντίνο, τον οποίο συνόδευσε επίσης όταν αυτός έφθασε 1 Ιουνίου 1921 στη Σμύρνη όπου εγκαταστάθηκε στο Κορδελιό.

Τότε ο Ανδρέας ανέλαβε την XII Μεραρχία στον σιδηροδρομικό σταθμό Ινάι, 270 χιλιόμετρα μακριά από τη Σμύρνη. Υπήρξε ο μόνος βλαστός της Δυναστείας που άσκησε στρατιωτική διοίκηση στη Στρατιά της Μικράς Ασίας –και μάλιστα στα πεδία των μαχών. Ο Βασιλόπαις Νικόλαος συνόδευε και προστάτευε άγρυπνος τον αδελφό του Βασιλέα Κωνσταντίνο, με πολύ κλονισμένη ήδη υγεία, σε κάθε βήμα του στη Μικρά Ασία αλλά, παρ' ότι στρατιωτικός, ουδέποτε ανεμείχθη. Κράτησε, όμως, πολύτιμο ημερολόγιο εκείνων των κρίσιμων ημερών.

Ως σωματάρχης του Β' Σ. Σ. ο Ανδρέας διέσχισε την Αλμυρά Έρημο και πήρε μέρος στην επική μάχη του Σαγγαρίου. Σε μια από τις κρίσιμότερες καμπές της πολυήμερης φονικής μάχης παρήκουσε διαταγή του αρχιστρατήγου και διέταξε σύμπτυξη αντί επίθεση. Παρ' ότι επανεφέρθη αμέσως στην πειθαρχία, πολλοί ακόμη κρίνουν ότι η απειθαρχία του Πρίγκιπος, που, σημειωτέον, έμεινε ατιμώρητη, μείωσε δραματικά τις πιθανότητες ελληνικής στρατηγικής νίκης με εξόντωση του εχθρού. Ο ίδιος δεν το παραδέχθηκε, φυσικά, αλλά μέσα από τις γραμμές του βιβλίου του γίνεται φανερό ότι τον βάρυνε στη συνείδησή του ή έστω, στην επιθυμητή υστεροφημία του. Για τον λόγον αυτόν, μετά τη στρατιωτική επανάσταση του 1922, αποστρατεύθηκε και δικάστηκε στην Κέρκυρα από Έκτακτο Στρατοδικείο που τον κατεδίκασε σε ισόβια υπερορία από την Ελλάδα. Εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο και πέθανε το 1944.

Απέφυγε τουλάχιστον το πικρόν ποτήριον της Μικρασιατικής Καταστροφής στο πεδίο της τιμής. Διαφωνώντας ριζικά, καθώς γράφει, με την πορεία της Στρατιάς προς Σαγγάριο - Άγκυρα και προς τον αρχιστράτηγο Αν. Παπούλα, ζήτησε και στις 18 Σεπτεμβρίου 1921 έλαβε τρίμηνη άδεια από τη διοίκηση του Β' Σ. Σ. στην οποία δεν επέστρεψε ποτέ. Τον διαδέχθηκε ο υποστράτηγος Διγενής. Τον Νοέμβριο 1921 τοποθετήθηκε διοικητής του Ε' Σώματος Στρατού με έδρα τα Γιάννενα όπου ένα χρόνο αργότερα αποστρατεύθηκε. Ήταν από-

φοίτος της Σχολής των Ευελπίδων με καλές σπουδές σε Ανώτατες Πολεμικές Ακαδημίες της Ευρώπης. Μόνιμος αξιωματικός του Ιππικού. Πολέμησε στους Βαλκανικούς Πολέμους.

Το 1903 νυμφεύθηκε, στο Ντάρμσταντ, την πριγκίπισσα Αλίκη του Μπάντεμπεργκ με την οποία απέκτησε τέσσερις θυγατέρες και τον Φίλιππο, που γεννήθηκε το 1921 στην Κέρκυρα. Η οικογένεια Μπάντεμπεργκ, Πριγκίπων της Έσσης Γερμανίας. Ο πατέρας της Αλίκης Λούις Αλεξάντερ εκπατρίσθηκε στην Αγγλία, υπηρέτησε ως αξιωματικός του αγγλικού πολεμικού ναυτικού και το 1913 διορίσθηκε Πρώτος Λόρδος του Ναυαρχείου. Με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου διατυπώθηκαν έντονες κριτικές εις βάρος του επειδή θεωρήθηκε αδιανόητο ένας Γερμανός Πρίγκιπας της Έσσης να οδηγεί το πολεμικό ναυτικό της Αγγλίας εναντίον της Γερμανίας. Παραιτήθηκε και άλλαξε το γερμανικό όνομα της οικογενείας του σε Μάουντμπαντεν –πιστή αγγλική μετάφραση από τη γερμανική.

Ο γιος του Λούις Φράνσις, αδελφός της Αλίκης, κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν ναύαρχος του αγγλικού στόλου εναντίον των Γερμανών και μεταξύ 1943-1945 διοίκησε τις αγγλικές δυνάμεις που υπερασπίσθηκαν τη Βιρμανία (Μπούρμα). Γι΄ αυτό έλαβε τον τιμητικό τίτλο λόρδος Μάουντμπαντεν οφ Μπούρμα. Υπήρξε ο τελευταίος Αντιβασιλεύς των Ινδιών. Ιρλανδοί τρομοκράτες μεταπολεμικά τον ανετίναξαν στην πολυτελή θαλαμηγό του.

Η Αλίκη στην Ελλάδα ανέπτυξε πλούσιο και ειλικρινές φιλανθρωπικό έργο. Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους οργάνωσε κινητό νοσοκομείο. Προσήλθε στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία στην οποία αφοσιώθηκε και στο Λονδίνο περιεβλήθη το μοναχικό σχήμα.

Ο Φίλιππος, μοναχογιός του Ανδρέα και της Αλίκης, εκπατρίσθηκε μωρό για πάντα από την Ελλάδα. Υπηρέτησε ως μόνιμος αξιωματικός στο αγγλικό πολεμικό ναυτικό και πολέμησε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διατηρώντας, ωστόσο, ακόμη την ελληνική ιθαγένεια. Το 1947 έλαβε την αγγλική υπηκοότητα προκειμένου να νυμφευθεί τη Διάδοχο Πριγκίπισσα Ελισάβετ, που βασιλεύει από το 1951. Τότε μόνον προσέλαβε το μητρικό επώνυμο Μάουντμπαντεν και έλαβε τον τίτλο του δούκός του Εδιμβούργου. Ο δευτερότοκος γιος του ονομάζεται Ανδρέας προς τιμήν του παππού του Βασιλόπαιδος Ανδρέα. Ο πρωτότοκος γιος του Διάδοχος Κάρολος επισκέπτεται συχνά το Άγιον Όρος.

Ο Θ. Νικολέρης φωτογράφησε τον διοικητή του στη Μικρά Ασία.

*Το πρωινό πλύσιμο του Πρίγκ. Ανδρέα. [Αχρονολόγητη].
Άνω αριστερά διακρίνονται στα υψώματα σκοποί που αγρυπνούν.*

Ανακρίσεις σε χωρικούς. Στο βάθος Πρίγκ. Ανδρέας. [Αχρονολόγητη].

Σίγουρα είναι 25 Ιουνίου 1921 μπροστά στο μουσουλμανικό νεκροταφείο του Σεβασλή, της βυζαντινής Σεβαστής. Ο Ανδρέας μόνος στο κέντρο, με τους αξιωματικούς του επιτελείου στα δεξιά του, ανακρίνει τρεις νεαρούς Τούρκους τους οποίους κατά πάσα πιθανότητα ρωτάει να αφηγηθούν όσα οι δικοί του στρατιώτες με την ανοχή των αξιωματικών διέπραξαν εναντίον του αμάχου πληθυσμού. Οι ανακρινόμενοι, συνεπώς, Τούρκοι, που σκύβουν το κεφάλι σε ένδειξη σεβασμού και υποταγής, δεν εκλήθησαν ως κατηγορούμενοι αλλά ως μάρτυρες κατηγορίας κατά των Ελλήνων. Όσα γράφει ο Ανδρέας στο βιβλίο του δεν επιτρέπουν καμιά άλλη ερμηνεία της ιστορικής πραγματικά φωτογραφίας.

Επιτελείο 12ης Μεραρχίας εν πορεία. Μέραρχος Πρίγκ. Ανδρέας. [Αχρονολόγητη].

Η ημερομηνία κυμαίνεται μεταξύ 5 και 9 Ιουλίου 1921. Αυτό φανερώνει το τοπίο και συνδυάζεται με τις περιγραφές του Ανδρέα, ο οποίος διακρίνεται πρώτος αριστερά. Είναι άριστος ιππέας, γιατί είναι μόνιμος αξιωματικός του Ιππικού.

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

1. Ο προθάλαμος της Εκστρατείας

Η Μικρασιατική Εκστρατεία διήρκεσε τρία δραματικά όσο και επικά έτη. Ξεκίνησε τον Μάιο 1919 και έληξε τον Σεπτέμβριο 1922. Από την έναρξή της μέχρι και την τελική έκβασή της κινήθηκε, εξελίχθηκε και έληξε χωρίς ποτέ να υπάρχει ενιαίο συγκροτημένο στρατιωτικό, πολιτικό και συνολικά στρατηγικό εθνικό σχέδιο με συγκεκριμένο στόχο σε συγκεκριμένο χώρο. Ούτε ενιαία ηγεσία, πολιτική και στρατιωτική, είχε. Ούτε συμμαχους, τέλος.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία εξελίχθηκε βάσει αποφάσεων, που, στον εκάστοτε συγκεκριμένο χρόνο, ελήφθησαν αποσπασματικά και συχνά συναισθηματικά επηρεαζόμενες ισχυρά από τις καθεμιά φορά διαφορετικές συγκυρίες, τις εναλλασσόμενες διεθνείς ισορροπίες και τις σταθερές αλλ' όχι πάντοτε ρεαλιστικές επιθυμίες των Ελλήνων ηγετών και πολιτών.

Προθάλαμος της Μικρασιατικής Εκστρατείας είναι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913 και ο αμέσως επόμενος Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918, οι οποίοι διέλυσαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία και έθεσαν θέμα διάδοχων της κρατών και κρατικών συμφερόντων στα εδάφη της.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι διπλασίασαν τα εδάφη και τον πληθυσμό του ελληνικού κράτους, κραταίωσαν την πεποίθηση όλων των Ελλήνων στην ακατανίκητη δύναμη των ελληνικών όπλων και χρύσωσαν στην εθνική συνείδηση το δίδυμο αστέρι της Μεγάλης Ιδέας Βενιζέλος - Κωνσταντίνος. Στο εικονοστάσι των Αγίων του ο Ελληνισμός, ελεύθερος και ακόμη αλύτρωτος, τοποθέτησε τις δαφνοστεφανωμένες λιθογραφίες του μεγαλοφυούς Πρωθυπουργού του και του Στρατηλάτου Βασιλέως του.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος προκάλεσε την έκρηξη του διδύμου αστεριού στο σύμπαν του Ελληνισμού, έφερε σε μετωπική σύγκρουση Βενιζέλο - Κωνσταντίνο, εναλλάξ σε κάθε εικονοστάσι ο ένας έμεινε «άγιος» και ο αντίπαλός του «διάβολος», δίχασε το Έθνος αλλά και το έφερε στο στρατόπεδο των νικητών όπου οι Έλληνες έκριναν ότι οι μεγάλες προσδοκίες τους στη διαλυομένη ηττημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσαν οπωσδήποτε εθνικά δικαιώματά τους μη επιδεχόμενα αμφισβήτηση, σεβαστά και υποχρεωτικά για τους συμμαχους τους.

Το 1915 ο λαοπρόβλητος Πρωθυπουργός έκρινε ότι το ύψιστο συμφέρον του κράτους και το μέλλον του αλυτρώτου Ελληνισμού, σε συνδυασμό με τις διαμορφούμενες διεθνείς συμμαχίες, επέβαλλε στην Ελλάδα να εξέλθει αμέσως στον ακόμη αμφίρροπο Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρά το πλευρό της Τριπλής Συνεννοήσεως (Triple-Entente), δηλαδή της γνωστής ως Αντάντ συμμαχίας της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, που μάχονταν εναντίον της Τριπλής Συμμαχίας Γερμανίας, Αυστροουγγαρίας και Ιταλίας, στην οποία είχε προσχωρήσει η Οθωμανική Αυτοκρατορία και, αμέσως μετά, η Βουλγαρία, ενώ με την Αντάντ βρίσκονταν επίσης η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Ρουμανία.

Ο λαοφιλής Βασιλεύς Κωνσταντίνος, που η σύζυγός του Βασίλισσα Σοφία ήταν αδελφή του Γερμανού Αυτοκράτορος (Κάιζερ, δηλαδή Καίσαρος) Γουλιέλμου, πίστευε ότι τα ίδια ακριβώς εθνικά συμφέροντα υπαγόρευαν

στην Ελλάδα αυστηρή ουδετερότητα. Ο ίδιος, άλλωστε, είχε σπουδάσει στην Πολεμική Ακαδημία του Βερολίνου, πίστευε στο αήττητο του γερμανικού στρατού και θεωρούσε βασιλικό δικαίωμά του να διευθύνει την εξωτερική πολιτική και την εθνική άμυνα της χώρας.

Διαφωνώντας με την εξωτερική πολιτική του Κωνσταντίνου ο Βενιζέλος παραιτείται 20 Φεβρουαρίου 1915 και τον διαδέχονται αλληπάλληλες βασιλικές κυβερνήσεις μέχρι τις εκλογές της 31ης Μαΐου 1915, που κερδίζει ο Βενιζέλος και επανέρχεται Πρωθυπουργός αλλά σε λίγους μήνες ο Βασιλιάς διαλύει τη Βουλή και επαναπροκηρύσσει εκλογές. Προκύπτει, έτσι, συν τοις άλλοις, ανοικτή συνταγματική κρίση. Η ρήξη κατέστη μετωπική μεταξύ των δύο ισχυρών ανδρών αλλά, τώρα πια, και μεταξύ των οπαδών τους. Διχάζεται το Έθνος ενώ γύρω του μαίνεται ο πόλεμος.

Εν προκειμένω κρίνεται χρήσιμο να επισημανθούν δύο κρίσιμες, αλλά αφημένες στη λήθη, απόψεις του Ελευθερίου Βενιζέλου για τα προνόμια του Βασιλέως και για το πολίτευμα.

Στις 5 Σεπτεμβρίου 1910, απευθυνόμενος προς τον αθηναϊκό λαό που στην πλατεία Συντάγματος απαιτούσε Συντακτική Συνέλευση, για να περιορίσει τις βασιλικές εξουσίες, ο Βενιζέλος διεκήρυσσε:

«Ισχυρότατον παράγοντα όπως συνέχη την Πολιτείαν από πάσης παρεκτροπής, το συνταγματικόν πολίτευμα τάσσει τον Βασιλέα. Ιστάμενος ούτος επί της κορυφής της πολιτικής και κοινωνικής πυραμίδος, ανώτερος των μεταβαλλομένων συμφερόντων της εκάστοτε στιγμής, έχων τα καλώς εννοούμενα συμφέροντα του Βασιλικού Οίκου αλληλένδετα προς τα υψηλότερα ιδανικά (...) έχει μεν εις χείρας αυτού μεγάλην δύναμιν όπως πράττη το καλόν αλλά έχει και κολοσσιαίαν αυτόχρημα δύναμιν όπως αποτρέπη το κακόν».

Μετά ενενήντα έτη, ιστορικοί επιστήμονες καθηγητές αποτιμούν από την απόσταση του χρόνου τις πολιτειακές αυτές θέσεις του Βενιζέλου ως εξής¹:

«Με αυτό ο Βενιζέλος προσκαλούσε τον ανώτατο άρχοντα να παίξει ρόλο στο πολίτευμα, σε αντίθεση με την άποψη του Χαριλάου Τρικούπη ότι ο Βασιλιάς δεν μπορούσε να αναμιγνύεται στην πολιτική αλλά όφειλε να υπακούει στη δεδηλωμένη (πλειοψηφία της Βουλής) και να αποφεύγει αυθαιρεσίες στο κοινοβούλιο. Ο Βενιζέλος, αναβαθμίζοντας τη λειτουργία του ανώτατου άρχοντα στο πολίτευμα, θα δημιουργούσε ένα προηγούμενο που αργότερα θα προκαλούσε μεγάλα πολιτειακά προβλήματα (...) Το αποτέλεσμα για το πολίτευμα ήταν εκρηκτικό γιατί ένας ισχυρός ανώτατος άρχων και ένας ισχυρός πρωθυπουργός δεν ήταν δυνατόν παρά να οδηγήσουν στο αποτέλεσμα του 1916».

Στις 22 Απριλίου 1917, ένα μόλις μήνα πριν την εκθρόνιση και αποχώρηση του Κωνσταντίου, ο Ελ. Βενιζέλος, σε επιστολή του από τη Θεσσαλονίκη προς τον Άθω Ρωμάνο, πρεσβευτή της Ελλάδος στο φιλικό του Παρίσι, γράφει²:

«Αν η Ρωσία αποδεχθή το δημοκρατικόν πολίτευμα, ουδένα κίνδυνον παρουσιάζει δι' ημάς η αποδοχή της δημοκρατικής μορφής του πολιτεύματος. Ουχ ήττον φρονώ ότι αρίστη δια τα συμφέροντα ημών λύσις θα ήτο η διατήρησις του σημερινού πολιτεύματος με Βασιλέα λαμβανόμενον εκ του βασιλικού οίκου της Αγγλίας. Αλλ' εάν τούτο δεν είναι δυνατόν, τότε δεν νομίζω ότι απομένει άλλη λύσις παρά η Δημοκρατία».

Είναι προφανές ότι ο Βενιζέλος, έχοντας ήδη ειλημμένη την απόφαση της Γαλλίας να εκθρονίσει με τον γαλλικό στρατό και στόλο τον Κωνσταντίνο, επιθυμούσε να συνδέσει περισσότερο τα συμφέροντα της Αγγλίας με τα ελληνικά.

Τότε η Γαλλία, ήδη Δημοκρατία, επιθυμούσε να επιβάλει Δημοκρατία και στην Ελλάδα, ενώ στην εμπόλεμη ακόμη Ρωσία επικρατούσε η κυβέρνηση Κερένσκυ.

1. Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς, Η σύγχρονη συνέχεια*, εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 541.

2. Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμος ΙΕ', σελ. 43-44.

Το 1915 γαλλικά και αγγλικά στρατεύματα καταλαμβάνουν τη Λήμνο και τη Θεσσαλονίκη όπου αποβιβάζουν στρατεύματα 250.000 ανδρών και η βασιλική κυβέρνηση αποσύρει το Ε΄ Σώμα Στρατού πλην μιας Μεραρχίας περιορισμένης υπό επιτήρηση στο Καραμπουρνού.

Το κόμμα των Φιλελευθέρων απέχει από τις εκλογές της 6ης Δεκεμβρίου 1915 οπότε ψηφίζουν μόνον 280.000 άρρενες πολίτες ενώ στις εκλογές του Μαΐου 1915 είχαν ψηφίσει 714.000.

Αμέσως μετά οι Αγγλογάλλοι καταλαμβάνουν την Κέρκυρα. Στις 13 Μαΐου 1916 η βασιλική κυβέρνηση παραδίδει το οχυρό Ρούπελ της Μακεδονίας στους Βουλγάρους και σε μια διμοιρία Γερμανών οι οποίοι αργότερα αιχμαλωτίζουν όλο το Δ΄ Σώμα Στρατού της Καβάλας. Οι άνδρες του μεταφέρονται στη Γερμανία στο στρατόπεδο αιχμαλώτων Γκαίρλιτς. Στην Καβάλα εισέρχονται οι Βούλγαροι.

Ο Γάλλος αρχιστράτηγος Σαράιγ κηρύσσει σε κατάσταση πολιορκίας τη Θεσσαλονίκη όπου συγκροτούνται τρία αλληπάλληλα συλλαλητήρια διαμαρτυρίας κατά του Κωνσταντίνου υπό τη βενιζελική Επιτροπή Εθνικής Αμύνης. Με την ανοικτή προστασία των γαλλικών στρατευμάτων στις 16 Αυγούστου 1916 η επιτροπή κηρύσσει το Κίνημα Εθνικής Αμύνης στο οποίο ανταποκρίνεται ο Βενιζέλος που 26 Σεπτεμβρίου 1916 φθάνει από την Κρήτη και σχηματίζει την προσωρινή κυβέρνηση της τριανδρίας, που αποτελούν ο προσωρινός Πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος, ο ένδοξος ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης και ο στρατηγός Παναγιώτης Δαγκλής. Στο κίνημα, που ελέγχει τη Δυτική Μακεδονία και το μεγαλύτερο μέρος της Κεντρικής, προσχωρούν και τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά, αλλά η προσωρινή κυβέρνησή του δεν θα αναγνωρισθεί μέχρι τέλους de jure αλλά μόνον de facto από τους συμμάχους της.

Η Ελλάδα έχει χωρισθεί σε δύο ελληνικά και μεταξύ τους εμπόλεμα κράτη: το «κράτος των Αθηνών» και το «κράτος της Θεσσαλονίκης». 21 Οκτωβρίου 1916 ο Αμυνίτης λοχαγός, τότε, Νικόλαος Πλαστήρας επιτίθεται στην Κατερίνη και, μετά από πολύνεκρες ελληνο-ελληνικές μάχες, προσαρτά την Πιερία στο «κράτος της Θεσσαλονίκης», το οποίο εντωμεταξύ σχηματίζει Μεραρχίες Εθνικής Αμύνης και τις στέλνει στο Μακεδονικό Μέτωπο. Τον Νοέμβριο γαλλικός στόλος καταπλέει στο Φάληρο, βομβαρδίζει την Αθήνα με στόχο τα ανάκτορα και αποβιβάζει αγήματα εναντίον των οποίων ανοίγουν πυρ οι Έλληνες: νεκροί 194 σύμμαχοι και 82 Έλληνες. Επακολουθεί πογκρόμ κατά των βενιζελικών: τουλάχιστον 32 βενιζελικοί δολοφονούνται.

Τον επόμενο χρόνο στρατός και ναυτικό της Γαλλίας επιβάλλουν πλήρη αποκλεισμό στο «κράτος των Αθηνών», αποβιβάζουν πολεμικά αγήματα στον Πειραιά και στην πρωτεύουσα, καταλαμβάνουν τον Ισθμό της Κορίνθου την άνοιξη 1917 και στις 29 Μαΐου εκθρονίζουν τον Κωνσταντίνο, που αναχωρεί αυθημερόν οικογενειακώς στο εξωτερικό αρνούμενος να παραιτηθεί από τον θρόνο αλλά αποδεχόμενος να τον διαδεχθεί ο δευτερότοκος γιος του Αλέξανδρος, ο οποίος αναλαμβάνει την επόμενη ημέρα και σε επιστολή του προς τον ακόμη Πρωθυπουργό Αλέξανδρο Ζαΐμη, δημοσιευθείσα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, διακηρύσσει:

«Πεποιθώς επί τας αγαθάς προθέσεις των Δυνάμεων θα συνεργασθώ ειλικρινώς μετ' αυτών».

Ο Βενιζέλος καταπλέει 7 Ιουνίου 1917 στον Πειραιά επάνω στο γαλλικό καταδρομικό Jurien de la Graviere όπου παραμένει έξι ακόμη ημέρες και στις 13 του μηνός ορκίζεται Πρωθυπουργός ενώπιον του Βασιλέως Αλεξάνδρου.

Το «κράτος των Αθηνών» έχει αλωθεί, η Ελλάδα ξαναγίνεται ένα ενιαίο κράτος αλλά ο στρατός της και ο λαός παραμένει βαθιά διχασμένος σε δύο αλληλομισούμενες μερίδες βενιζελικών - κωνσταντινικών και το τίμημα είναι πολύ βαρύ. Θα ακολουθεί και θα υποθηκεύει μοιραία τη Μικρασιαστική Εκστρατεία.

Οι βενιζελικοί εκκαθαρίζουν το κράτος από τα «βασιλικά μιάσματα». Ιδού ένας απολογισμός³:

3. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου ανωτ., σελ. 47-50.

Τριάντα επιφανείς πολιτικοί, ανώτατοι στρατιωτικοί και άλλοι κρατικοί αξιωματούχοι εξορίζονται στο Αιάκιο της Κορσικής, γενέτειρα του Μεγάλου Ναπολέοντος. Ανάμεσά τους ο εθναπόστολος Ίων Δραγούμης, βουλευτής Φλωρίνης, ο στρατηγός Βίκτωρ Δούσμανης και ο συνταγματάρχης Ιωάννης Μεταξάς. Αυτοί οι τρεις, μαζί με τον αρχιστράτηγο Χασάν Ταχσίν πασά, 26 Οκτωβρίου 1912, είχαν υπογράψει την παράδοση της Θεσσαλονίκης στους Έλληνες.

Άλλοι τριάντα περιορίζονται κατ' οίκον υπό φρουρά. Ανάμεσά τους δύο πρώην Πρωθυπουργοί και έξι πρώην υπουργοί.

Καθαιρούνται ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και οι Μητροπολίτες μέλη της Ιεράς Συνόδου που είχαν αναθεματίσει τον Βενιζέλο.

Απολύονται, παρ' ότι ισόβιοι, ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου και 570 ακόμη δικαστές.

Απολύονται 6.500 δημόσιοι υπάλληλοι.

Αποστρατεύονται 1.600 μόνιμοι αξιωματικοί και άλλοι 700 τίθενται σε διαθεσιμότητα. Απομακρύνεται, έτσι, το 40% των μονίμων στελεχών του στρατού.

Αποστρατεύονται 300 μόνιμοι αξιωματικοί του Πολεμικού Ναυτικού: το 30% του συνόλου.

Διαλύεται ουσιαστικά η Βασιλική Χωροφυλακή όπου αποστρατεύονται 3.000 αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και χωροφύλακες. Αναλαμβάνει η πιστή Κρητική Χωροφυλακή.

Μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου το 1920, επαναφέρονται οι πλείστοι αποστρατευθέντες αντιβενιζελικοί αξιωματικοί αλλά στο εμπόλεμο στράτευμα δημιουργούν σοβαρά προβλήματα επετηρίδος, πολεμικής εμπειρίας και, ακόμη, ποιότητας. Προκαλούν, επίσης, στην πρώτη γραμμή του μετώπου έριδες, υπονομευτικές για την κρίσιμη περίοδο, με τους παραμένοντες αξιόμαχους έμπειρους βενιζελικούς συναδέλφους τους και συμμαχητές τους.

Καθ' όλη τη Μικρασιατική Εκστρατεία, μόνον ένας στους τέσσερις αξιωματικούς ήσαν απόφοιτοι της Στρατιωτικής Σχολής των Ευελπίδων. Το 80% των αξιωματικών προέρχονταν από τις τάξεις των μονίμων υπαξιωματικών, οι οποίοι κέρδισαν τα γαλόνια τους κατά κανόνα επί του πεδίου της τιμής, όπως οι περιώνυμοι βενιζελικοί συνταγματάρχες Νικόλαος Πλαστήρας και Γεώργιος Κονδύλης και πολλοί άλλοι.

Το 1914 οι κάτοικοι της Ελλάδος ανέρχονταν σε 4.732.936 άτομα.

Παλαιά Ελλάδα (απογραφή 1907) κάτοικοι 2.631.952.

Νέες Χώρες (απογραφή 1913) κάτοικοι 2.101.014.

Ανάμεσα στους κατοίκους των Νέων Χωρών, 135.000 μουσουλμάνοι εγατέλειψαν οικειοθελώς τη Μακεδονία μέχρι το 1918, πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών. Με την ανταλλαγή έφυγαν και οι υπόλοιποι μουσουλμάνοι.

Λόγω των πολέμων 1912-1918 και των διωγμών είχαν μετακινηθεί ή διωχθεί εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες στη Μακεδονία, τη Θράκη, τη Ρωμυλία και τα παράλια της δυτικής Μικράς Ασίας. Το 1918 είχαν επιστρέψει σταδιακά, ανάλογα προς τις πολεμικές επιχειρήσεις, στη Μακεδονία 140.000 και στο σύνολο της Θράκης άλλοι 131.000 πρόσφυγες.

Έτσι, πριν ξεκινήσει η Μικρασιατική Εκστρατεία, η Ελλάδα αντιμετώπιζε ήδη οξύτατο προσφυγικό πρόβλημα. Μόνον στους καταλόγους των προς περίθαλψη προσφύγων το 1915 κιόλας ήσαν εγγεγραμμένοι 117.484 άποροι.

Για τις πολεμικές επιχειρήσεις 1912-1918 δαπανήθηκαν τεράστια ποσά που δανείσθηκε η Ελλάδα. Επί πλέον η διχασμένη χώρα ήταν υποχρεωμένη να καλύπτει, με νέα δάνεια, και τις ιδιαίτερα αυξημένες αμυντικές δαπάνες προς υπεράσπιση των απελευθερωμένων χωρών που ενόπλως διεκδικούσαν στη Μακεδονία οι Βούλγαροι, στα νησιά του Αιγαίου οι Οθωμανοί και στην Ήπειρο οι Ιταλοί για λογαριασμό των Αλβανών.

Μεταξύ 1914-1918 υπολογίσθηκε ότι το μεγαλύτερο, αλλ' όχι όλο, μέρος των πολεμικών δαπανών ανήλθε στο αστρονομικό, για τότε, ποσό των 1.982.896.650 δραχμών, ίσων με 79.315.866 αγγλικές λίρες στερλίνες⁴.

Το σύνολο των ελληνικών δανείων, την ίδια περίοδο, ανήλθε μόνον σε 1.115.000.000 δραχμές. Το υπόλοιπο καλύφθηκε με βαριές ειδικές φορολογίες, κυρίως έμμεσες, που επιβάρυναν υπέρμετρα τις ασθενέστερες λαϊκές οικογένειες που, επί πλέον, οι περισσότεροι άνδρες τους ήσαν επί χρόνια επιστρατευμένοι. Και θα παρέμεναν μέχρι το 1923 επιστρατευμένοι –όσοι δεν σκοτώθηκαν ούτε έμειναν ανάπηροι.

Οι πλουσιότερες τάξεις είχαν θησαυρίσει από τους πολέμους αλλά αρνήθηκαν πεισματικά και αποτελεσματικά να συμμετάσχουν αναλογικά στο τεράστιο βάρος της Πατρίδας!

Το δημόσιο χρέος μεγάλωνε και παράλληλα μεγάλωνε το δημόσιο έλλειμμα. Στα τέσσερα τελευταία χρόνια οι τιμές τετραπλασιάσθηκαν.

Ο ιστορικός ερευνητής Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στα αμερικανικά Πανεπιστήμια της Τζιόρτζια, του Μισισιπή και της Μέμφις, συμπεραίνει⁵:

«Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η Ελλάδα βγήκε από τον πόλεμο βαριά χρεωμένη, με το νόμισμά της στα πρόθυρα της καταστροφής, τη βασική οικονομική δομή της χωρίς ποιοτικές αλλαγές, ένα απαρχαιωμένο φορολογικό σύστημα που έπεφτε στους ώμους εκείνων που δεν ήταν σε θέση να το σηκώσουν, με μεγάλες περιοχές κατεστραμμένες, ένα οξύ προσφυγικό πρόβλημα και, πάνω από όλα, με μια πόλωση των πολιτικών δυνάμεων που προμήνυε συμφορές, χωρίς κανένα φωτεινό σημάδι στον ορίζοντα εκτός από την αναμενόμενη ικανοποίηση των εδαφικών της διεκδικήσεων στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων».

Αυτή η αποκαρδιωτική πραγματικότητα υπήρξε ο αληθινός προθάλαμος της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

4. Όπου ανωτ., σελ. 84-85.

5. Όπου ανωτ., σελ. 85.

2. Η είσοδος στις Βερσαλλίες

Ευθύς μόλις ανέλαβε Πρωθυπουργός της ενιαίας, πλην διχασμένης, Ελλάδος, ο Βενιζέλος κήρυξε επίσημα τον πόλεμο εναντίον της Τριπλής Συμμαχίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Βουλγαρίας, ενώ παράλληλα έλαβε συντονισμένα μέτρα για την παγίωση, διασφάλιση και τυπική νομιμοποίηση του νέου καθεστώτος του «που μπορεί να χαρακτηριστεί ως επαναστατικό»⁶.

Κατήργησε αμέσως το βασιλικό διάταγμα με το οποίο ο Κωνσταντίνος είχε διαλύσει τη Βουλή των εκλογών της 31ης Μαΐου 1915 και την επανέφερε στη ζωή. Γι' αυτό και αυτή επονομάσθηκε προσφυώς «Βουλή των Λαζάρων», που επί πλέον εξοπλίσθηκε να ψηφίζει νόμους συνταγματικής ισχύος. Επέβαλε τον στρατιωτικό νόμο βάσει του οποίου η παραμικρή αντίδραση στο καθεστώς επέσυρε εξοντωτικές ποινές και λειτούργησαν απηνώς κατά των πολιτικών του αντιπάλων οι Επιτροπές Δημοσίας Ασφαλείας και Λογοκρισίας. Η χώρα βρισκονταν, άλλωστε, σε εμπόλεμη κατάσταση.

Αυτά τα μέτρα, όμως, δεν εμπόδισαν μεγάλες στρατιωτικές μονάδες να στασιάσουν. 2 Φεβρουαρίου 1918 στασίασε το 2ο Σύνταγμα Πεζικού Λαμίας, που συνεντρίβη από το πιστό Σύνταγμα Κρητών. Μάρτιο 1918 στασίασε στα Σέρβια η III Μερραρχία Πατρών και χίλιοι άνδρες της λιποτάκτησαν, αλλά κι αυτή η στάση κατεστάλη σκληρά. Οι πρωταγωνιστές των δύο στάσεων τουφεκίσθηκαν επί τόπου.

Ύνοιξη του 1918 κηρύχθηκε γενική επιστράτευση που έως τον Ιούλιο απέδωσε 146.000 άνδρες, ενώ ήδη τρεις Μερραρχίες, στις οποίες τέλη 1917 προσετέθη και η Μερραρχία Λαρίσης, ενεργούσαν με 56.000 άνδρες και 60.000 εθελοντές στο Μακεδονικό Μέτωπο όπου το 1918 πολεμούσαν στο πλευρό των συμμάχων δέκα συνολικά ελληνικές Μερραρχίες. Ελληνικά ήσαν τα 90, από τα 280 εν συνόλω, τάγματα που πολεμούσαν στην πρώτη γραμμή του πυρός εναντίον των Βουλγάρων και των Γερμανών. Οι ελληνικές απώλειες στις μάχες συνυπολογίζονται σε 5.295 νεκρούς, τραυματίες και αγνοουμένους. Με την αφήριστη ορμή τους στη φωτιά οι Έλληνες σημείωσαν πράγματι θαύματα.

Πριν ακόμη χαράξει η Πρωτομαγιά 1917, πριν την εκθρόνιση Κωνσταντίνου, το 2ο τάγμα του 1ου Συντάγματος Σερρών, εφόρμησε υπό τον λοχαγό Γρηγόριο Γουλιανό κατά του οχυρού αποκρήμνου υψώματος Ραβινέ που ήλεγχε την κοιλάδα Αξιού κοντά στη Γευγελή και, γι' αυτό, το υπερασπίζονταν ισχυρές βουλγαρικές δυνάμεις και Γερμανοί. Μετά από έξι ώρες μάχης και καταιγιστικών βολών πυροβολικού, ώρα 10.30' πρωί, το τάγμα είχε χάσει το 75% της δυνάμής του και είχε εξαντλήσει τα πυρομαχικά του. Ωστόσο, το μεσημέρι συνέτριψε την ανεπίθεση τριών βουλγαρικών λόχων και κατέλαβε το στρατηγικό Ραβινέ.

Το 1918 δέκα ελληνικές Μερραρχίες πολεμούσαν και νικούσαν σε όλα τα σημεία του Μακεδονικού Μετώπου ενεργώντας, μαζί με άλλες 19 συμμαχικές, γενική επίθεση επί έξι περίπου μήνες. Καθοριστική ήταν η ελληνική συμβολή στην κατάληψη του Σκρα στις 30 Μαΐου 1918. Το μέτωπο Βουλγάρων-Γερμανών κατέρρευσε. 30 Σεπτεμβρίου η Βουλγαρία συνθηκολόγησε. Αποτέλεσμα: βρέθηκαν απροστάτευτα τα δυτικά πλευρά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τα νότια της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Παράλληλα, από το 1917 είχαν εισέλθει στον πόλεμο οι Ηνωμένες Πολιτείες, στο κυρίως ευρωπαϊκό μέτωπο, όπου το 1918 σημειώνονταν κρίσιμες συμμαχικές νίκες. 17 Οκτωβρίου 1918 η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπέγραψε ανακωχή στον Μούδρο της Λήμνου και 13 Νοεμβρίου συνθηκολόγησε η Αυστροουγγαρία.

6. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου ανωτ., σελ. 48.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έληξε, τώρα οι νικητές ετοιμάζονταν να μοιραστούν την πλούσια λεία τους. Και μερίδιο αυτής ζητούσε η Ελλάδα σ' ολόκληρη τη Θράκη, τη Μικρά Ασία, το Αιγαίο και τη Βόρειο Ήπειρο.

Τη διανομή της λείας απεφάσισε το Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων που συνεδρίαζε ένα ολόκληρο έτος, από 5 Ιανουαρίου 1919 έως 8 Ιανουαρίου 1920, αλλεπάλληλα, σε επιβλητικά ανάκτορα των παλαιών Γάλλων Βασιλέων, διάσπαρτα στα περίχωρα της γαλλικής πρωτεύουσας: Βερσαλλίες, Τριανόν, Σαιν Ζερμαίν, Νείγυ και Σέβρες.

Επί κεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας τίθεται ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος λάμπει με τη ρητορική και διπλωματική δεινότητά του.

Η σημαντικότερη Διάσκεψη συνέρχεται στο μυθικό ανάκτορο των Βερσαλλιών, που είχε ανεγείρει ο Βασιλεύς Ήλιος της Γαλλίας επιστρατεύοντας τους αριστοί αρχιτέκτονες, ζωγράφους, χρυσοχόους και τεχνίτες. Διασχίζοντας τις βασιλικές αίθουσες οι σύμμαχοι έβλεπαν τις τεράστιες τοιχογραφίες που εικονίζουν την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη Μικρά Ασία και Ανατολή, μνήμες μοναδικές, οι οποίες παρέμεναν ολοζώντανες στη συνείδηση όλων των νεωτέρων Ελλήνων. Άλλωστε, το 1919 στη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο ζούσαν περισσότεροι από 1,5 εκατομμύριο Έλληνες.

Τότε, στις Βερσαλλίες, στην εκθαμβωτική αίθουσα των κατόπτρων, ο Βενιζέλος έθεσε τις ελληνικές διεκδικήσεις στη Μικρά Ασία.

Οι διεκδικήσεις της Ελλάδος στη Μικρά Ασία είχαν πολιτική προϊστορία.

Αγορεύοντας από τα έδρανα της αντιπολιτεύσεως πια στη Βουλή την 28η Σεπτεμβρίου 1915 εκφράζει πρώτη φορά δημόσια την πεποίθηση και ελπίδα ότι:

«Από του Νέστου τα σύνορα ηδύναντο να μετατεθώσιν εις τον Μαϊάνδρον και τον Έρμον».

Προηγουμένως, ως Πρωθυπουργός ακόμη, την 17η Ιανουαρίου 1915, μετά επιτηδείως ασαφή ενθάρρυνση της Αγγλίας, είχε υποβάλει στον Κωνσταντίνο υπόμνημα όπου εξηγούσε ότι η άμεση έξοδος της Ελλάδος στον πόλεμο παρά το πλευρό των συμμάχων θα είχε αντάλλαγμα στη δυτική Μικρά Ασία *«μίαν χώραν ίσην προς την εκ των (Βαλκανικών) πολέμων διπλασιασθείσαν Ελλάδα (...)* Είναι δύσκολον και όλως απίθανον να παρουσιασθή και πάλιν εις τον Ελληνισμόν η ευκαιρία όπως καταρτίση αρτίαν την εθνικήν υπόστασιν».

Κατά τις απόρρητες συζητήσεις κορυφής το 1915 εκείνος που είχε αντιταχθεί αμετακίνητα στις μικρασιατικές βλέψεις ήταν ο υπαρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού αντισυνταγματάρχης Ιω. Μεταξάς, ο οποίος και εξέθεσε τα πολύ σοβαρά επιχειρήματά του σε συνάντηση με τον Βενιζέλο. Είναι ο μοναδικός που παρέμεινε αμετάπειστος μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή. Τα υπομνήματά του και τα αντεπιχειρήματά του κατά πάσης μικρασιατικής εκστρατείας βρίσκονται καταχωρημένα στα Αρχεία του Κράτους. Ο ίδιος, αποκαλύπτοντας αργότερα τη συζήτησή του με τον Βενιζέλο το 1915, έγραψε στην εφημερίδα «Πολιτεία»⁷:

«Εάν οι σκοποί της Ελλάδος έθιγον ζωτικά συμφέροντα της Τουρκίας, η Τουρκία θα ανθίστατο απεγνωσμένως.

Ο ελληνικός στρατός και ολόκληρος εάν ήτο, και υπέρτερος του τουρκικού, και νικών ακόμη, θα ήτο υποχρεωμένος να ακολουθήση τον τουρκικόν εις το εσωτερικόν, δηλαδή εις χώραν κατοικουμένην υπό εχθρικού πληθυσμού και οίαν την περιεγράψαμεν, τριπλασίαν και πλέον της Ελλάδος, με μήκος κατευθείαν γραμμήν χιλίων εξακοσίων χιλιομέτρων, διασχιζόμενον υπό δυσβάτων και μεγάλων οροσειρών, πτωχότατον εις συγκοινωνίας.

Διαρκώς ελαττουμένου ούτω και εξασθενουμένου του ελληνικού στρατού εκ της ανάγκης φυλάξεως εκτεταμένων συγκοινωνιών και των πλευρών του και εκ της ανάγκης φρουρών του εις το εσωτερικόν, θα ήρχετο

7. Βασίλειος Δ. Μόστρας, *Η Μικρασιατική Επιχείρησις*, Παράρτημα, Αθήναι, 1966, σελ. LIV, επόμ.

μοιραίως η στιγμή καθ' ην ο ελληνικός στρατός θα μεθίστατο εις την άμυναν και αναγκαίως θα διεσπείρετο επί μεγάλης εκτάσεως. Από της στιγμής εκείνης οι Τούρκοι, έχοντες ελευθέραν την εκλογήν του χρόνου και του σημείου επιθέσεως, θα εξηνάγκαζον αργά ή γρήγορα τον στρατόν μας εις υποχώρησιν προς τα παράλια υπό δυσμενείς συνθήκας (...)

Εάν δε ήθελεν ο στρατός μας να επιμείνη κατέχων τα παράλια, θα ήτο υποχρεωμένος να παραμείνη εκεί επιστρατευμένος επ' άόριστον, όπερ αδύνατον».

Μετά τη ρήξη Βενιζέλου-Κωνσταντίνου, μικρασιατικές βλέψεις διατυπώνει και η κυβέρνηση Καλογεροπούλου σε υπόμνημα της 6ης Σεπτεμβρίου 1916, ενώ ένδεκα μέρες αργότερα σε υπόμνημά του ο επόμενος –εξίσου βραχύβιος– Πρωθυπουργός Νικόλαος Στράτος εκθέτει στα ανάκτορα τις ελληνικές διεκδικήσεις αλλά τις μικρασιατικές χαρακτηρίζει υποτιμητικά «νεολληνικόν αυτοκρατορισμόν». Όμως, μετά λίγα χρόνια, από τον Νοέμβριο 1920 έως και τον Αύγουστο 1921, αυτός ο ίδιος Ν. Στράτος συναποφασίζει την επέκταση της Μικρασιατικής Εκστρατείας μέχρι την Άγκυρα!

Τις μικρασιατικές διεκδικήσεις, πριν τις Βερσαλλίες, θέτει παραμονή του Συνεδρίου Ειρήνης ο Βενιζέλος σε υπόμνημα προς τον Άγγλο Πρωθυπουργό Λόνντ Τζωρτζ στις 20 Οκτωβρίου 1918 και προς το επικείμενο Συνέδριο στις 17 Δεκεμβρίου 1918. Τις συζητεί, επίσης, με τον Αμερικανό Πρόεδρο Ουίλσον τον ίδιο μήνα.

Στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων ο Έλληνας Πρωθυπουργός έπαιζε με τρία δυνατά «χαρτιά»: την πανθομολογημένη αποφασιστική συμβολή του Ελληνικού Στρατού στη συμμαχική νίκη, την παρουσία ακμαίου ελληνικού πληθυσμού στη Μικρά Ασία και τις υποσχέσεις των νικητριών Δυνάμεων.

Εντούτοις:

Α. Η συμβολή του Ελληνικού Στρατού ήταν παρελθόν, όπως και ο πόλεμος. Στις διαπραγματεύσεις ετίθεντο τα αντικρουόμενα συμφέροντα των Δυνάμεων, οι διαμορφούμενες ισορροπίες δυνάμεων στο άμεσο μέλλον και η ισχύς της Ελλάδος.

Β. Η παρουσία ακμαίου ελληνικού πληθυσμού ανάμεσα σε μια σαφώς εν συνόλω πλειοψηφία μουσουλμανικού πληθυσμού δημιουργούσε περισσότερα προβλήματα από όσα έμοιαζε να λύει η παραχώρηση μικρασιατικών εδαφών στην Ελλάδα. Και ποιων ακριβώς εδαφών; Με ποια κριτήρια; Με πόσες πιθανότητες ασφαλείας και αμύνης;

Γ. Οι υποσχέσεις των Δυνάμεων ήσαν κατά κανόνα ασαφείς, εξηρτώντο συχνά από μη επελθόντες όρους και επιδέχονταν διπλή ανάγνωση. Επί πλέον, μπορούσε μια Δύναμη και να τις αθετήσει ευθέως.

Τα τρία αυτά δυνατά ελληνικά «χαρτιά» ενισχύονταν από αδιαμφισβητήτους τίτλους αίματος, φρίκης και καταστροφής του μικρασιατικού Ελληνισμού από τον κοινό εχθρό Τούρκο και με αιτία τον πόλεμο.

Πράγματι, ευθύς μετά την επικράτησή τους υπό τον μανδύα του δημοκρατικού ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού το 1908, οι Νεότουρκοι, όπως ο Κεμάλ, καλλιέργησαν με εξαιρετική ένταση για πρώτη φορά στα χρονικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έναν άγριο ρατσιστικό εθνικισμό και επεδόθησαν μεθοδικά στην εξόντωση όλων των άλλων θρησκευτικών, φυλετικών και εθνοτικών ομάδων. Οι συστηματικοί, μέχρι γενοκτονίας, διωγμοί των «διαφορετικών» πληθυσμών, ιδιαίτερα στα μικρασιατικά και θρακικά παράλια και στον Πόντο, άρχισαν το 1913, παραμονή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κορυφώθηκαν τα τρία επόμενα χρόνια. Την επιχείρηση οργάνωσε ο Γερμανός στρατηγός Λήμαν φον Σάντερς πασάς και εξετέλεσε αδίστακτα ο οθωμανικός στρατός και μηχανισμός.

Ήδη στο τέλος των Βαλκανικών Πολέμων η Ελλάδα δέχθηκε περισσότερους από 150.000 Έλληνες πρόσφυγες από την Ανατολή και αντιμετώπιζε σοβαρότατο προσφυγικό πρόβλημα.

Όλοι οι ανθηροί ελληνικοί πληθυσμοί εκτοπίστηκαν βιαίως από τα παράλια της Μικράς Ασίας και της Θράκης και ολόκληρο τον Πόντο. Οδηγήθηκαν κοπαδιαστά σαν κτήνη, πεζοί υπό φρικτές συνθήκες, στα βάθη της Ανατολίας και μυριάδες πέθαναν στον δρόμο ή εξοντώθηκαν μεθοδικά.

Μεταξύ 1913-1918, σύμφωνα με αξιόπιστα ελληνικά στοιχεία, εξεδιώχθησαν συνολικά 298.449 Μικρασιάτες, 257.019 Πόντιοι και 773.915 Θράκες.

Σύνολο: 1.331.183 Έλληνες⁸.

Ο καθηγητής της Ιστορίας Απόστολος Κ. Βακαλόπουλος υπολογίζει, βάσει στοιχείων, ότι⁹:

«Κατά τη διάρκεια του πολέμου 900.000 Έλληνες της Μικράς Ασίας εξοντώθηκαν με εκτελέσεις ή εκτοπισμούς ενώ άλλοι 450.000 διώχτηκαν ή κατέφυγαν πρόσφυγες στην Ελλάδα. Επίσης 45.000 Έλληνες της Ανατολικής Μακεδονίας, που είχαν καταλάβει οι Βούλγαροι, θανατώθηκαν με εκτελέσεις ή από κακουχίες και πείνα εκτοπισμένοι στο εσωτερικό της Βουλγαρίας».

Στους Έλληνες της Μικράς Ασίας συμπεριλαμβάνει, φυσικά, και τους Ποντίους.

Μετά τη συνθηκολόγηση της Τουρκίας το 1918, αρκετοί εκτοπισμένοι επέστρεψαν στις πατρογονικές εστίες τους από την Ανατολία.

Στο υπόμνημα, που υπέβαλε στην Επιτροπή επί των Ελληνικών Υποθέσεων, στο Συνέδριο Ειρήνης, ο Βενιζέλος, στηριζόμενος σε στατιστικά στοιχεία έτους 1912 του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αναφέρει ότι στη δυτική μόνον Μικρά Ασία κατοικούσαν 1.013.195 Έλληνες, αλλά στο διεκδικούμενο τμήμα της ζούσαν 706.257 Έλληνες και ακόμη 11.877 στις επίσης διεκδικούμενες Ίμβρο και Τένεδο.

Ζητούσε, επίσης, να ιδρυθεί ανεξάρτητο Διεθνές Κράτος Κωνσταντινουπόλεως, που θα περιελάμβανε και τα ανεξάρτητα σαντζάκια Δαρδανελλίων και Ισμίτ όπου ζούσαν 111.964 Έλληνες. Τέλος, στο βιλαέτι Κωνσταντινουπόλεως κατοικούσαν άλλοι 730.000 Έλληνες.

Στους παραπάνω αριθμούς του 1912 ο Έλληνας Πρωθυπουργός δεν συνυπολόγισε τους εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες της υπόλοιπης Μικράς Ασίας ούτε του Πόντου.

Στο ίδιο υπόμνημά του πρότεινε, για την ασφάλεια των «διαφορετικών» πληθυσμών, να ανταλλάγουν οι λοιποί Μικρασιάτες Έλληνες με Μουσουλμάνους της δυτικής Μικράς Ασίας και του βιλαετίου Κωνσταντινουπόλεως.

Είναι η πρώτη φορά που Έλληνας Πρωθυπουργός μνημονεύει επίσημα και —μάλιστα στο ανώτατο διεθνές επίπεδο— υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών.

8. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου ανωτ., σελ. 106.

9. Απόστολος Κ. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία*, κβ' έκδοση, εκδόσεις ΒΑΝΙΑΣ, σελ. 364.

3. Η Μικρά Ασία στη «Σκιά της Δύσεως»

Το τέλος του μεγάλου πολέμου και το επακόλουθο του Συνέδριου της Ειρήνης μετέβαλε και αναδιέπεινε άρδην ολόκληρο τον Κόσμο. Την Πρωτοχρονιά του 1919 τέσσερις κραταιές πολυεθνικές αυτοκρατορίες (της Ρωσίας, της Γερμανίας, των Αψβούργων και των Οθωμανών) είχαν διαλυθεί. Στα απέραντα εδάφη των τριών τελευταίων νέα κράτη βρίσκονταν υπό ίδρυση και τα εδάφη της πρώτης τελούσαν ή εθεωρείτο τότε πως τελούσαν υπό πλήρη επιδικία. Όλοι οι γεωπολιτικοί χάρτες της εποχής πετάχθηκαν στο καλάθι των αχρήστων και καινούργιοι ήταν πολύ νωρίς ακόμη να κυκλοφορήσουν. Μια νέα Μεγάλη Δύναμη, με σταθερή δομή Δημοκρατίας αλλά με υποδομή Αυτοκρατορίας, είχε εξέλθει από την απομόνωσή της πέραν του Ατλαντικού και, για πρώτη φορά, είχε αποφασιστική ισχύ στην νέα αρχιτεκτονική της Ευρώπης αλλά και της Ανατολής: οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Νέες τεχνολογίες και μηχανές, νέα ταχύτερα μέσα συγκοινωνίας και επικοινωνίας εμφανίζονταν στο παγκόσμιο γίγνεσθαι και, για πρώτη επίσης φορά, οι περισσότερες και πιο πρωτοποριακές δεν γεννιόνταν στην Ευρώπη αλλά στην Βόρειο Αμερική. Τέλος, μια παγκόσμια υπερδύναμη που θα κινούσε ολοένα περισσότερα, μεγαλύτερα και ταχύτερα μέσα παραγωγής, μεταφορών και πολεμικής ισχύος αναδύονταν από τα σπλάχνα των ερήμων: το πετρέλαιο.

Οι ισοροπίες, οι συμμαχίες και οι αντιθέσεις των Δυνάμεων μεταβάλλονταν συνεχώς, εναλλασσόμενες γρήγορα, αντιπαρατιθέμενες διαρκώς σε διακηρυγμένες αρχές, συμπαρατιθέμενες με χθεσινούς εχθρούς και εμφανιζόμενες παραπλανητικές σε χθεσινούς συμμάχους. Τα πάντα ρει.

Σ' αυτό το επισφαλές διεθνές περιβάλλον κινήθηκε η Ελλάδα. Εκτός από την εθνική της διχοστασία αντιμέτωπιζε και τη συμμαχική της αμφισημία.

Τίποτε δεν ήταν σήμερα όπως ήταν χθες. Το αύριο ήταν πάντοτε επισφαλές.

Η Κοινωνία των Εθνών είχε προσχεδιασθεί αλλά δεν είχε ακόμη εμφανισθεί. Ωστόσο, τα μεγέθη των νικητριών Δυνάμεων ήσαν ήδη προφανή.

Μετά τη διάλυση των δύο γερμανικών Κεντρικών Αυτοκρατοριών και την απόλυτη απομόνωση της Ρωσίας υπό τους Μπολσεβίκους, τον πρώτο λόγο στην Ευρώπη είχε η Γαλλία, καθώς η θαλασσοκράτειρα Αγγλία προτιμούσε στρατηγικά να έχει τον κυρίαρχο λόγο στους ωκεανούς και στην Ανατολή.

Η Γαλλική Δημοκρατία ήταν ήδη Αυτοκρατορία. Γαλλικές αποικίες ήσαν η Τυνησία, η Αλγερία και το Μαρόκο και τεράστιο τμήμα της υποσαχάριας και κεντρικής Αφρικής, η Μαδαγασκάρη, συγκροτήματα νησιών στον Ινδικό Ωκεανό, τον Ειρηνικό και τον Ατλαντικό, ολόκληρη, τέλος, η Ινδοκίνα. Συγκυριαχούσε με την Αγγλία στη Διώρυγα του Σουέζ, ανεκτίμητη για τις παγκόσμιες μεταφορές, και σύντομα θα ελάμβανε όλη τη Συρία και τον Λίβανο υπό τύπον «εντολής».

Ο Βασιλεύς της κοινοβουλευτικής Αγγλίας ήταν και Αυτοκράτωρ των Ινδιών, που τότε περιελάμβαναν το Πακιστάν, το Μπαγκλαντές και το Θιβέτ. Αποικίες της, άμεσες και λίγες έμμεσες, ήταν η Αίγυπτος, η Νιγηρία, η Κένυα, η Γκάνα, η Ουγκάντα και άλλες χώρες στην Αφρική. Το Γιβραλτάρ, η Μάλτα και η Κύπρος στη Μεσόγειο. Το Άντεν και η Υεμένη στη νότιο έξοδο του Σουέζ. Το Αφγανιστάν, η Βιρμανία, η Σιγκαπούρη και το Χονγκ Κονγκ στην Ασία – μαζί με τις Ινδίες. Κτήσεις της ήταν ο Καναδάς, η Νότιος Αφρική ολόκληρη, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία κ.ά. Σύντομα, στα σπαράγματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θα ελάμβανε υπό τύπον «εντολής» την Ιορδανία, την Παλαιστίνη, το Ιράκ, τον Περσικό Κόλπο και άμεση επιρροή στη Σαουδική Αραβία, ενώ ήλεγχε και το Ιράν. Όλα τα κοιτάσματα των πετρελαίων δικά της. Τα αραβικά πετρέλαια, όμως, διεκδικούσαν μεσοπρόθεσμα και οι Αμερικανοί.

Η Ιταλία δεν έκρυβε την πρόθεσή της να ανασυστήσει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Το 1911 είχε καταλάβει τη Λιβύη και τα Δωδεκάνησα, ενώ στην απέναντι ακτή της Αδριατικής χρησιμοποιούσε τη νεοσύστατη Αλβανία ως προτεκτοράτο της και εφαλτήριό της προς Βαλκάνια. Διεκδικούσε μεγάλα τμήματα της Μικράς Ασίας και τη Σμύρνη.

Στη συμμαχία των τριών αυτών Δυνάμεων και των Ηνωμένων Πολιτειών στήριζε τις μεγάλες μικρασιατικές της προσδοκίες η Ελλάδα εναντίον της Τουρκίας. Όμως, αυτές οι Δυνάμεις είχαν επενδύσει μεγάλα συμφέροντά τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και η καθεμιά τους έβλεπε υπό τη δική της οπτική γωνία όση πια Τουρκία απέμεινε ή «έπρεπε» να απομείνει. Αντετίθεντο, τέλος, μεταξύ τους και, επί παραδείγματι, οι μεταξύ τους αντιτιθέμενες Γαλλία και Ιταλία βρήκαν κοινό συμφέρον τους: υπενόμισαν την Ελλάδα, για να εξουδετερώσουν την επιρροή της Αγγλίας και στη Μικρά Ασία, όπου επί αιώνες αναπτύσσονταν σοβαρότατα αγγλικά συμφέροντα, κυρίως οικονομικά. Μέχρι το 1914 αγγλικοί οίκοι κατείχαν την πρώτη θέση στις οθωμανικές εξαγωγές. Σιδηροδρομική γραμμή, που είχαν κατασκευάσει πριν τον πόλεμο οι Γερμανοί, συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τη Βαγδάτη και σε καμιά περίπτωση οι Άγγλοι δεν επιθυμούσαν να ελέγχεται αυτή από εχθρικό τους κράτος.

Η Γαλλία, ήδη από την εποχή του Βασιλέως της Φραγκίσκου Α' και του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, διατηρούσε στενές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία όπου είχε διεισδύσει πολύ σοβαρά. Μέχρι το 1914 ήταν ο δεύτερος εταίρος στο εξωτερικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μακράν ο πρώτος πιστωτής της. Το 60% του οθωμανικού δημοσίου χρέους ανήκε σε γαλλικά κεφάλαια.

Όλο αυτό το πλέγμα μεγεθών και συμφερόντων απεκλήθη, αργότερα, «Η Σκιά της Δύσεως», όπως τιτλοφόρησε το περισπούδαστο βιβλίο του ο Κ. Σακελλαρόπουλος. Και η σκιά αυτή ήταν πολύ βαριά. Από κάτω της, όμως, κινήθηκε, επαναπαύθηκε και ονειρεύθηκε η Ελλάδα. Ίσως οι Έλληνες ηγέτες πίστεψαν ότι μπορούσαν να επαναλάβουν το θαύμα του 1821 οπότε οι τότε Μεγάλες Δυνάμεις, εχθρικές αρχικά στον Αγώνα της Εθνικής Παλιγγενεσίας, σύρθηκαν κυριολεκτικά στο πλευρό των αγωνιστών και κατέπλευσαν εν τέλει στον κόλπο του Ναυαρίνου όπου συνέβη, σύμφωνα με επίσημη αγγλική δήλωση, το «*ατυχές συμβάν*» – η κατά λάθος ναυμαχία. Μετά έναν αιώνα, ωστόσο, οι συνθήκες είχαν ριζικά αλλάξει.

Οι Δυνάμεις της Δύσεως, που ήσαν σύμμαχοι της Ελλάδος κατά τους τελευταίους δεκαοκτώ μήνες του πολέμου, θεωρήθηκαν, μετά τον πόλεμο, στην Αθήνα, ότι συνέχιζαν να είναι σύμμαχοι της. Αλλά δεν ήσαν πια. Και, μέχρι το 1919, είχαν φανερώσει στην Αθήνα ότι δεν ήσαν. Στα επόμενα δύο κρίσιμα χρόνια 1920 και 1921 θα εξεδήλωναν την αντίθεσή τους πιο απροκάλυπτα και, ιδίως, πιο αποτελεσματικά.

Οι Έλληνες ηγέτες, όμως, εναλλασσόμενοι, υποκρυπτόμενοι, αλληλομισούμενοι και αυτοϋπονομευόμενοι είχαν πάρει τον δρόμο τους και τίποτε δεν τους σταματούσε παρά μόνον η συμφορά. Αυτή είναι η ιστορική πραγματικότητα.

Η Ιταλία

Η Ιταλία, όπως προαναφέρθηκε, δεν έκρυβε πριν τον πόλεμο την πρόθεσή της να ανασυστήσει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Και το όνειρο αυτό εθέρμανε το 1911 η μεγάλη νίκη της κατά των Οθωμανών με πλούσια λεία τη Λιβύη και τα Δωδεκάνησα.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα είχε αναπτύξει μεγάλη προπαγάνδα στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και ιδιαίτερα στη Σμύρνη. Ταυτόχρονα απέβλεπε στη βαλκανική ακτή της Αδριατικής από όπου παλαιότερα άρχιζε η Εγνατία Οδός που οδηγούσε από τη Ρώμη στη Νέα Ρώμη –την Κωνσταντινούπολη.

Κατά την έκρηξη του πολέμου, το 1914, ήταν σύμμαχος των δύο κεντρικών γερμανικών αυτοκρατοριών αλλά

καθ' οδόν διαπραγματεύονταν μυστικά ανταλλάγματα της Δύσεως, για να αλλάξει στρατόπεδο. Στις 3 Απριλίου 1915 υπογράφει στο Λονδίνο μυστική συνθήκη βάσει της οποίας αναγνωρίζεται ότι, εφ' όσον εξέρχονταν με τους συμμάχους στον πόλεμο και αυτός ήταν νικηφόρος, η Ρώμη θα έπαιρνε το Τυρόλο, την Τεργέστη, τη Δαλματία, τα κατεχόμενα ήδη Δωδεκάνησα, προτεκτοράτο στην Αλβανία και, στη Μικρά Ασία, την Αττάλεια.

Μόλις τον Αύγουστο 1916 κηρύσσει τον πόλεμο κατά της Γερμανίας και, γι' αυτό, απαιτεί να της δοθούν στη Μικρά Ασία τα βιλαέτια Ικονίου, Αδάων, Αϊδινίου, η Σμύρνη και όσα περιελάμβανε ήδη η μυστική συνθήκη του Λονδίνου. Οι ιταλικές αυτές απαιτήσεις επικυρώνονται συνολικά τον Απρίλιο 1917 με τη συνθήκη του Αγίου Ιωάννου της Μωριένης Σαβοΐας, που, όμως, δεν έχει υπογράψει η Ρωσία και γι' αυτό η ελληνική ηγεσία θεωρεί, αργότερα, «νεκρά».

Το 1913 ο Ελληνικός Στρατός έχει καταλάβει τη Βόρειο Ήπειρο όπου ζούσαν 120.000 Έλληνες (ελληνόφωνοι, αρβανιτόφωνοι και βλαχόφωνοι) με τρεις Μητροπόλεις, 376 εκκλησίες, 360 σχολεία και 20.000 μαθητές. Αλλά στις 19 Δεκεμβρίου 1913 η Ιταλία επιβάλλει το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας, που ιδρύει κράτος της Αλβανίας, στο οποίο παραχωρεί και τη Βόρειο Ήπειρο, που όμως επαναστατεί, ανακηρύσσει Φεβρουάριο 1914 την αυτονομία της και μετά έξι μήνες υποκύπτει στις απειλές της Ιταλίας και των άλλων Δυνάμεων. Κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εθνικό Διχασμό μας ιταλικά στρατεύματα καταλαμβάνουν την Αλβανία μαζί με τη Βόρειο Ήπειρο, εισέρχονται στα Ιωάννινα και στα βλαχόφωνα χωριά της Πίνδου ανακηρύσσουν το εφήμερο «Πριγκιπάτο της Πίνδου» – χωρίς πολίτες!...

Στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων η Ρώμη αντιτίθεται με εχθρότητα σε κάθε ελληνική διεκδίκηση.

Η Γαλλία

Η Γαλλία, μεταξύ 1916-1917, είναι εχθρική προς το βασιλικό καθεστώς της Ελλάδος και εκθρονίζει τον Κωνσταντίνο. Στο βενιζελικό «κράτος της Θεσσαλονίκης» προστατεύει στρατιωτικά και ενισχύει οικονομικά τον Ελ. Βενιζέλο, διότι τα γαλλικά και αγγλικά στρατεύματα χρησιμοποιούν το έδαφος για τις επιχειρήσεις τους και στο Μακεδονικό Μέτωπο ενισχύονται από τις βενιζελικές Μεραρχίες Εθνικής Αμύνης. Δεν δεσμεύονται, όμως, έναντι του Βενιζέλου για κανένα αντάλλαγμα της Ελλάδος και συμπεριφέρονται περιφρονητικά στους Έλληνες εθελοντές συμμάχους τους.

«Οι Γάλλοι στρατιωτικοί, λόγω της διαιρέσως των Ελλήνων, είναι καχύποπτοι. Φέρονται σκληρά, σαν κατακτητές, στον ελληνικό πληθυσμό και περιφρονητικά και σ' αυτούς ακόμη τους Έλληνες αξιωματικούς και οπλίτες που μάχονται στο πλευρό τους»¹⁰.

Όταν πια έχουν εκθρονίσει ενόπλιως τον Κωνσταντίνο και ενιαία πλέον, έστω βιαίως, η Ελλάδα τον Ιούνιο 1917 κηρύσσει επίσημα τον πόλεμο εναντίον όλων των εχθρών τους, ούτε οι κυρίαρχοι Γάλλοι ούτε οι Άγγλοι αναγνωρίζουν οποιαδήποτε ελληνική διεκδίκηση που προβάλλει ο ευνοούμενός τους Πρωθυπουργός Βενιζέλος. Προστατεύουν μόνον το καθεστώς Βενιζέλου το οποίο *«φανερά στηρίζεται στις λόγχες της Entente»* και *«εγκαθιδρύει μεταμφιεσμένη δικτατορία»¹¹.*

«Ο Βενιζέλος προσπάθησε να αποσπάσει από τη Γαλλία και την Αγγλία δηλώσεις για τα ενδεχόμενα εδάφη που θα εξασφάλιζε η Ελλάδα σε περίπτωση συμμαχικής νίκης αλλά συνάντησε τη σιωπή των κυβερνήσεών τους»¹².

10. Απ. Βακαλόπουλος, όπου ανωτ., σελ. 357.

11. Όπου ανωτ., σελ. 358.

12. Βερέμης - Κολιόπουλος, όπου ανωτ., σελ. 353.

Αυτά όλα τα εγνώριζε άριστα, φυσικά, ο Βενιζέλος στο Παρίσι όταν υπέβαλε το υπόμνημά του με τις ελληνικές διεκδικήσεις τον Δεκέμβριο 1918. Γι' αυτό, ελάχιστες ημέρες μετά, δέχθηκε αμέσως το αίτημα του Γάλλου Πρωθυπουργού να σταλούν μεγάλες ελληνικές δυνάμεις παρά το πλευρό των Γάλλων στην Ουκρανία εναντίον των Μπολσεβίκων. Μόνον τότε ο Πρωθυπουργός Ζωρζ Κλεμανσώ, ο επιλεγόμενος «Τίγρης», δήλωσε στον Έλληνα πρεσβευτή Άθω Ρωμάνο και όχι προσωπικά στον Έλληνα ομόλογό του Βενιζέλο ότι:

«Η Γαλλία θα λάβη πρωτοβουλία επί εδαφικής επεκτάσεως της Ελλάδος εις Θράκην και εκθύμως θα υποστηρίξη υπέρ της Ελλάδος λύσιν του ζητήματος της Σμύρνης, εφ' όσον προταθή υπό της Αγγλίας ή της Αμερικής»¹³.

Αμέσως, αρχές 1919, η Ι και η XIII Μεραρχίες του Α' Σ. Σ. αποβιβάσθηκαν στην Ουκρανία και ενώθηκαν με τρεις γαλλικές και μια πολωνική, καθώς και Λευκορώσους αντεπαναστάτες, υπό τον Γάλλο υποστράτηγο d'Anselme. Το σύνολο των συμμαχικών δυνάμεων ανέρχονταν σε 70.000 άνδρες εκ των οποίων οι 23.351 Έλληνες αποτελούσαν τη μεγαλύτερη και πιο αξιόμαχη μονάδα. Μεταξύ των Ελλήνων αξιωματικών ήσαν και οι αντισυνταγματάρχες Νικόλαος Πλαστήρας, Νεόκοσμος Γρηγοριάδης και Γεώργιος Κονδύλης. Εναντίον τους ο Λέων Τρότσκι εξαπέλυσε τον Κόκκινο Στρατό με τις Στρατιές Κιέβου, Χαρκόβου και Βινίτσης που παρέταξαν 217.000 άνδρες και μέσα σε διάστημα μικρότερο του μηνός συνέτριψαν τις υποτριπλάσιες συμμαχικές δυνάμεις οι οποίες απεχώρησαν ηττημένες από την Οδησό στις 20 Μαρτίου 1919. Ελληνικές απώλειες: 398 νεκροί και 657 τραυματίες.

Η μεγαλύτερη, όμως, απώλεια ήταν η καταστροφή του πολυαριθμού και ανθηρού ελληνικού πληθυσμού της Νοτίου Ρωσίας και, ακόμη μεγαλύτερη απώλεια, η δικαιολογημένη οργή των Σοβιέτ κατά της Ελλάδος. Μυριάδες Έλληνες, διωκόμενοι άγρια από τους Μπολσεβίκους, κατέφυγαν στον Πόντο και, λιγότεροι, στην Ελλάδα ενώ χιλιάδες άλλοι εκτοπίσθηκαν οικογενειακώς στη Σιβηρία όπου, αργότερα, πριν και κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η Σοβιετική Ένωση εξετόπισε άλλες χιλιάδες Έλληνες από τους εναπομείναντες. Τέλος, κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία, ο Λένιν συμάχησε με τον Κεμάλ και τον ενίσχυσε σοβαρά κατά των ελληνικών στρατευμάτων.

Αντίθετα προς τις συναισθηματικές ή «ιδεολογικές» φλυαρίες και δήθεν «εξηγήσεις» της ελληνικής Ιστορίας και του γαλλικού ρόλου σ' αυτήν, αποδεδειγμένο γεγονός παραμένει ότι τις παραμονές και κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας η Γαλλία, κρατώντας κάποια προσχήματα υπό ποικίλες αμφισημίες, τήρησε εχθρική στάση κατά της Ελλάδος. Προηγουμένως, όμως, με αλλεπάλληλες δηλώσεις και πράξεις, γνωστοποιημένες στην Ελλάδα, η γαλλική κυβέρνηση είχε καταστήσει σαφεστάτη την αντίθεσή της.

Μετά βαθιά μελέτη, έρευνα και προσωπικές συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές εκείνης της περιόδου, ο Σπ. Β. Μαρκεζίνης συνοψίζει¹⁴:

«Οι Γάλλοι, πολιτευόμενοι υπέρ των Τούρκων, εφρόνουν ότι εξυπηρετούν τα γαλλικά συμφέροντα. Γεγονός δε είναι ότι παν άλλο ή αγαθώς εξειλίσσοντο αι αγγλογαλλικάί σχέσεις από της επομένης ήδη της ανακωχής. Ήτο λοιπόν η πολιτική των Γάλλων αντιαγγλική και όχι ανθελληνική, εν πάση δε περιπτώσει εξυπηρετική των γαλλικών συμφερόντων».

Η Αγγλία

Μέχρι το τέλος του πολέμου η Αγγλία είχε αφήσει στη Γαλλία όλες σχεδόν τις πρωτοβουλίες όσον αφορά την Ελλάδα. Κατά περίπτωση ανέπτυξε ενδιάμεσως ορισμένες πολύ περιορισμένες πρωτοβουλίες, διακρινό-

13. Έφη Αλλαμανή - Κρίστα Παναγιωτοπούλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου αν., σελ. 111-112.

14. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, σειρά Β' Η Σύγχρονος Ελλάς, τόμος 1ος, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1973, σελ. 16.

μενες όμως για επιτηδευμένη αοριστία, ώστε να διαβάζονται σαν χρησμοί των Δελφών. Και οι προτάσεις τους προς την Αθήνα ή οι δηλώσεις τους εξηρτώντο πάντοτε από όρους του μέλλοντος, δηλαδή από γεγονότα που ουδείς ήταν δυνατόν να γνωρίζει αν θα επέλθουν ή όχι και πότε, σε άδηλον χρόνο!

Στο Συνέδριο της Ειρήνης, όμως, υπεστήριξε τις ελληνικές διεκδικήσεις. Γιατί; Επειδή, με εξαίρεση την περίοδο 1914-1918, ασκούσε ανέκαθεν την ισχυρότερη επιρροή στην Ελλάδα, η οποία ήταν απόλυτα εξαρτημένη από τα αγγλικά δάνεια και, ως κατ' εξοχήν νησιωτική θαλασσινή χώρα, ήταν τελείως εκτεθειμένη στην κυρίαρχη δύναμη του αγγλικού πολεμικού στόλου. Επί πλέον, με τέτοια επιρροή, επιθυμούσε να παρεμβάλει στη Μικρά Ασία την Ελλάδα, για να εξουδετερώσει, μέσω αυτής, την εκεί διείσδυση των ανταγωνιστριών Γαλλίας και Ιταλίας που διεκδικούσαν –και πήραν– μικρασιατικά εδάφη. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, αλλά αντιστρόφως, Γάλλοι και Ιταλοί δεν επιθυμούσαν ελληνική παρουσία εκεί. Τέλος, η Αγγλία, έχοντας ήδη προεισπράξει στρατιωτικά de facto την αμύθητη λεία της στην Ιορδανία, την Παλαιστίνη, την Μεσοποταμία και την Αραβία επιθυμούσε μια διαμελισμένη ασθενή Τουρκία, από την οποία αφαιρέθηκαν αυτές οι χώρες, ώστε τα αγγλικά συμφέροντα εκεί να μη απειλούνται από τυχόν φυσιολογικό ρεβαντισμό των Τούρκων και οι Άραβες μουσουλμάνοι, νέοι υπήκοοι της Αυτού Μεγαλειότητας, να μη γειτονεύουν με μια ισχυρή μουσουλμανική χώρα όπου μάλιστα είχε ακόμη την έδρα του ο Χαλίφης. Όταν οι συνθήκες μετεβλήθησαν στη Μικρά Ασία κατά το αμέσως επόμενο στάδιο, μετεβλήθη και η αγγλική στάση έναντι της Ελλάδος, την οποίαν πάντως το Λονδίνο ουδέποτε ενίσχυσε με όπλα ή αξιόλογα δάνεια.

Είναι γεγονός ότι ο τότε Άγγλος Πρωθυπουργός Λόυδ Τζωρτζ συνεδέετο φιλικά με τον Έλληνα ομόλογό του Βενιζέλο και διέκειτο συναισθηματικά υπέρ της Ελλάδος. Εξ αρχής, όμως, η πλειοψηφία των υπουργών του στην ασταθή αγγλική κυβέρνηση συνασπισμού ήταν, στο σημείο αυτό, αντίθετη προς τον Πρωθυπουργό της. Γεγονός, επίσης, είναι ότι μόλις το 1917 ο Λόυδ Τζωρτζ ήταν εκείνος που στη συμμαχική συμφωνία του Αγίου Ιωάννου της Μωριέννης πρότεινε να παραχωρηθεί στους Ιταλούς η Σμύρνη! Και η πρότασή του έγινε δεκτή.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες

Οι Ηνωμένες Πολιτείες ήσαν ευθύς εξ αρχής αντίθετες προς τις ελληνικές διεκδικήσεις και εχθρικές προς την Ελλάδα. Γιατί; Επειδή, κερδίζοντας για πρώτη φορά αποφασιστικό λόγο στην Ευρώπη και στα απέραντα οθωμανικά σπαράγματα της Μέσης Ανατολής υπεστήριζαν την ακεραιότητα και την ισχύ της Τουρκίας, στην οποία είχαν εγκαταστήσει ήδη από τον 19ο αιώνα πολυάριθμες ιεραποστολές και σχολεία, όπως π.χ. το Αμερικανικό Κολέγιο «Ανατόλια» στη Μερζεφούντα. Μια μεγάλη Τουρκία εξουδετέρωνε στη Μικρά Ασία τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις με τις οποίες τη χώριζε πια αίμα και καταισχύνη. Άρα μπορούσε να στραφεί προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, που ενδιαφέρονταν ζωηρά για τα πετρέλαια της Μοσούλης και του Κιρκούκ. Επίσης επιθυμούσαν να αισθάνεται απειλούμενη στη νέα αραβική λεία της η Αγγλία, ώστε να χρειάζεται ενδεχομένως την αμερικανική υποστήριξη και οικονομική συνεργασία, κυρίως στην εκμετάλλευση των πετρελαίων. Ήθελαν, τέλος, να μείνουν σε δυνατά τουρκικά χέρια τα στρατηγικά Στενά, για να μη ελέγχονται από ευρωπαϊκές Δυνάμεις αλλά να τις περιορίζουν. Φυσικά, μια τέτοια Τουρκία, απομονωμένη από όλους και εποφθαλμιούμενη από όλους, αλλά ευνοούμενη αποκλειστικά από τους Αμερικανούς, δεν ήταν δυνατόν παρά να στραφεί προς την Ουάσιγκτον.

Αυτήν την ευνοϊκή πολιτική έναντι της Τουρκίας ακολουθεί η Ουάσιγκτον σταθερά από το 1918 μέχρι και σήμερα, τον μήνα Ιούλιο 2007, οπότε σύρονται αυτές οι γραμμές. Για πρώτη, όμως, φορά στα τελευταία 90 χρόνια το μέλλον των αμερικανοτουρκικών σχέσεων εμφανίζεται άδηλον. Και αυτή είναι εκτίμηση πολλών ειδικών Τούρκων.

Ομόφωνα σχεδόν η ελληνική ιστοριογραφία συμφωνεί πάντως ότι μεταξύ 1918-1922 η αμερικανική στάση

υπήρξε εχθρική κατά της Ελλάδος. Όπως και των άλλων Δυνάμεων δεν ήταν «ανθελληνική». Απλώς ήταν ρεαλιστική¹⁵.

«Λαμπρόν παράδειγμα ρεαλιστικής πολιτικής της συγχρόνου Ιστορίας είναι η πολιτική του Προέδρου Ουίλσον, ενός αναμφισβητήτως ιδεολόγου Προέδρου. Βεβαίως και η πλέον ρεαλιστική πολιτική καλύπτεται ή επιδιώκεται να καλυφθή με κάποια ιδεολογία. Τούτο όμως δεν μεταβάλλει την ουσία. Εις το βάθος το κινούν αίτιον είναι το ωμόν συμφέρον».

Στα περίφημα «14 Σημεία» του, που διεκήρυσσαν τους σκοπούς για τους οποίους οι Ηνωμένες Πολιτείες εξέρχονταν στον πόλεμο εναντίον των κεντρικών αυτοκρατοριών στην Ευρώπη, ο πρόεδρος Ουίλσον εξέφραζε την απόλυτη αμερικανική αντίθεση στον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό, άλλωστε, οι ΗΠΑ ουδέποτε κήρυξαν τον πόλεμο κατά των Οθωμανών.

Υπ' αυτές τις συνθήκες η Ελλάδα ζήτησε και έλαβε από τους συμμάχους την εντολή να αποβιβασθεί στη Σμύρνη τον Μάιο 1919. Και αυτές τις συνθήκες γνώριζε εκ των προτέρων ο Πρωθυπουργός της τότε. Η Ιστορία δεν μπορεί να γράφεται εκ των υστέρων ούτε οι πρωταγωνιστές της να κρίνονται αποκλειστικά εξ αποτελέσματος μεταγενεστέρου. Οι κρίσιμες αποφάσεις κρίνονται με τα δεδομένα που οι πρωταγωνιστές του ιστορικού δράματος γνώριζαν την συγκεκριμένη ιστορική στιγμή κατά την οποία απεφάσισαν.

15. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 18.

4. Η αποβίβαση στη Σμύρνη

Το αίτημα της Ελλάδος να καταλάβει στρατιωτικά ένα τμήμα της δυτικής Μικράς Ασίας με επίκεντρο τη Σμύρνη συζητήθηκε πρώτη φορά στο Ανώτατο Συμβούλιο την 21η Ιανουαρίου 1919 και συνάντησε την έντονη αντίδραση των Ιταλών και των Αμερικανών. Το ζήτημα παρεπέμφθη προς περαιτέρω συζητήσεις και εξειδίκευσή του στην Επιτροπή επί των Ελληνικών Υποθέσεων όπου την 8η Φεβρουαρίου 1919 ο Αμερικανός αντιπρόσωπος Westermann υπεστήριξε ότι στην περιοχή οι Έλληνες αποτελούσαν μόνον το 32% του συνολικού πληθυσμού και edικαιούνται να αυτοδιοικηθούν μαζί με τους άλλους συνοίκους τους αλλά τα εδάφη τους δεν επιτρέπονταν να προσαρτηθούν στην Ελλάδα. Οι αμερικανικές θέσεις καταγράφονται στο τελικό πόρισμα της Επιτροπής αυτής, όπου οι Ην. Πολιτείες αντιτίθενται κατηγορηματικά στην απόσπαση τουρκικών εδαφών, συμφωνούν στην αυτοδιοίκηση των διαφορετικών πληθυσμών και ζητούν να παραμείνει η Τουρκία ακέραιο κράτος κηδεμονευόμενο, όμως, από μία Δύναμη της Δύσεως. Προφανώς αυτή η κηδεμονεύουσα Δύναμη έπρεπε να είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες.

Έτσι διασώζονταν προσχηματικά και ένα από τα «14 Σημεία» του Ουίλσον, ο οποίος διεκήρυσσε την αυτοδιάθεση των λαών!...

Για να επιτύχει την προσάρτηση ο Βενιζέλος επέμεινε στην υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών οι οποίοι, μετακινούμενοι μαζικά προς και από άλλα σημεία της Μικράς Ασίας, θα σχημάτιζαν μεγάλη ελληνική πλειοψηφία στις διεκδικούμενες από την Ελλάδα περιοχές. Σημαντική επιμονή!

Εν όψει τούτων οι Ιταλοί δημιουργούν εντωμεταξύ τετελεσμένα. 12 Μαρτίου 1919 με το θωρηκτό τους «Regina Elena» καταλαμβάνουν πραξικοπηματικά την Αττάλεια, αποβιβάζουν στρατεύματα και ετοιμάζονται να καταλάβουν εξίσου πραξικοπηματικά τη Σμύρνη και μεγάλο τμήμα του βιλαετίου Αϊδινίου επικαλούμενοι τη Συμφωνία της Μωριέννης.

Μπροστά στον ιταλικό αιφνιδιασμό η Γαλλία συμφωνεί με την Αγγλία να καταληφθεί η Σμύρνη προσωρινά από ελληνικό στρατό προκειμένου, διά της Ελλάδος, να εξουδετερωθούν οι Ιταλοί –αδαπάνως για τους Αγγλογάλλους. Οι Αμερικανοί αδρανούν και οι Ιταλοί, για να μην υποχρεωθούν σε απολογία, απουσιάζουν από τις κρίσιμες συνεδριάσεις της Επιτροπής στις 27 Απριλίου. Την επομένη 28 του μηνός εμφανίζεται στο Ανώτατο Συμβούλιο ο Ιταλός Πρωθυπουργός Ορλάντο αλλά κατηγορείται δριμύτατα για το πραξικόπημά του από τους ομολόγους του Αγγλίας και Γαλλίας. Υποχρεώνεται, έτσι, να σιωπήσει για το ελληνικό αίτημα.

Χαράματα της 29ης ο Βενιζέλος τηλεγραφεί κατεπειγόντως στην Αθήνα:

«Αυτήν την στιγμήν το Ανώτατον Συμβούλιον της Συνδιασκέψεως απεφάσισε όπως το εκστρατευτικόν σώμα αναχωρήσῃ αμέσως δια Σμύρνην. Απόφασις ελήφθη παμψηφεί. Ζήτω το Έθνος»

Αντιλαμβάνεται καθέννας τι βαθιά συγκίνηση και ποια όνειρα συνέπαιρναν τον Πρωθυπουργό, σύσσωμο το Έθνος και την ηγεσία του –με εξαίρεση κάποιους κωνσταντινικούς και, βέβαια, τον εν επιγνώσει αμετακίνητο επιτελή Ι. Μεταξά, ο οποίος τότε βρίσκονταν εξόριστος στην Κορσική. Έτσι, όλοι σχεδόν οι ιστορικοί αποφαίνονται εκ των υστέρων ότι καμιά ελληνική κυβέρνηση δεν μπορούσε να απορρίψει μια τέτοια «προσφορά των συμμάχων», που συνήρπαζε –πράγματι– την συντριπτική πλειοψηφία όλων των Ελλήνων, ελευθέρων και αλυτρώτων.

Τιθέμενο έτσι αποστομωτικά το ζήτημα, ωστόσο, γίνεται χρονικά μεθύστερο. Η πραγματικότητα εκείνη τη χρονική στιγμή ήταν ότι:

Α. Η ελληνική αποβίβαση στη Σμύρνη δεν είχε προσφερθεί από τους συμμάχους αλλά είχε ζητηθεί από την Ελλάδα.

Β. Η ελληνική κυβέρνηση γνώριζε προκαταβολικά την αντίθεση και τα αντιτιθέμενα συμφέροντα της Γαλλίας, της Ιταλίας και των Ηνωμένων Πολιτειών. Γνώριζε, επίσης, την υποδομή της ελληνικής οικονομίας, τον διχασμό της κοινωνίας και του στρατεύματος καθώς και την υφή της Μικράς Ασίας.

Αυτά όλα αγνοούσαν και ήταν αδύνατον να γνωρίζουν ούτε να εκτιμήσουν οι απλοί Έλληνες μέχρι τέλους. Ενώπιον της ηγεσίας εγείρονταν απλά μα κρίσιμα ερωτήματα που ακόμη και πιο ένθερμοι βενιζελικοί ιστορικοί έθεσαν¹⁶:

«Το όνειρο ήταν πραγματοποιήσιμο με διαιρεμένο τον ελληνικό λαό; Οι ευρύτερες αντικειμενικές συνθήκες εκείνης της εποχής έδιναν ελπίδες επιτυχίας σε εκείνη την επικίνδυνη αποστολή;»

Σύμφωνα με την εντολή των συμμάχων η Ελλάδα, με δικές της αποκλειστικά δυνάμεις και χωρίς καμιά συμμαχική βοήθεια, έπρεπε να επιβάλει προσωρινή στρατιωτική κατοχή στη Σμύρνη και στη γύρω της περιορισμένη ζώνη όπου, με πλήρη ισοτιμία και συχνά με τον υφιστάμενο διοικητικό μηχανισμό των Τούρκων, όφειλε να διοικήσει ολόκληρο τον ανάμεικτο πληθυσμό Ελλήνων, Τούρκων, Λεβαντίνων και άλλων επί πέντε χρόνια. Μετά την πενταετία, ο συνολικός πληθυσμός θα εξέφραζε την οριστική επιθυμία του με ελεύθερο δημοψήφισμα.

30 Απριλίου οι ελληνικές δυνάμεις, οι οποίες είχαν ήδη επιβιβασθεί στα μεταγωγικά, αποπλέουν και μόνον τότε, εν πλω, πληροφορούνται ότι κατευθύνονται στη Σμύρνη. Οι παραπλανητικές διαταγές τους ανέφεραν προορισμό την Ουκρανία κατά των Σοβιέτ.

Πρωτομαγιά πρωί ο ισχυρός συμμαχικός στόλος αποβιβάζει στη Σμύρνη αγήματα, χωρίς Έλληνες, οι οποίοι το μεσημέρι καταλαμβάνουν αμαχητί τα εξωτερικά φρούρια. Στην πόλη, μεταξύ των συμμάχων, εγκαθίστανται και Ιταλοί, ελληνικά στρατεύματα περικυκλώνουν τη Σμύρνη και την τουρκική συνοικία της. Τουρκικός στρατός 3.000 ανδρών περιορίζεται, με συμφωνία, στους στρατώνες του.

Ώρα 4 το απόγευμα της ίδιας ημέρας οι Έλληνες προύχοντες καλούνται στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Φωτεινής, που το προαύλιό της έχει πλημμυρίσει ο συμρναϊκός Ελληνισμός. Εξέρχεται στο κεφαλόσκαλο, μαζί με τον Μητροπολίτη Χρυσόστομο και τους προύχοντες, ο πλοίαρχος Μαυρουδής, που μέσα σε δάκρυα χαράς και ζητωκραυγές διαβάζει στεντόρεια το διάγγελμα του Πρωθυπουργού. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος διεκήρυσσε μεταξύ άλλων:

«Το πλήρωμα του χρόνου ήλθεν. Η Ελλάς εκλήθη υπό του Συνεδρίου της Ειρήνης να καταλάβη την Σμύρνην ίνα διασφαλίση την τάξιν. Οι ομογενείς εννοούν ότι η απόφασις αυτή ελήφθη διότι εν τη συνειδήσει των διευθυνόντων το Συνέδριον είναι αποφασισμένη η ένωσις της Σμύρνης μετά της Ελλάδος (...)

Εννοώ ποία αισθήματα χαράς θα πλημμυρίσουν σήμερα τας ψυχάς των Ελλήνων της Μικρασίας. Αλλά είμαι βέβαιος ότι η εκδήλωσις αυτών δεν θα λάβη ουδένα χαρακτήρα ούτε εχθρικότητος ούτε υπεροψίας απέναντι ουδενός των συνοίκων στοιχείων του πληθυσμού. Ας συνοδευθή τουναντίον με εκδήλωσιν των αδελφικών αισθημάτων προς τους συνοίκους πληθυσμούς. Η ελληνική ελευθερία θα φέρη προς όλους, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκειύματος, την ισότητα και την δικαιοσύνην (...)

Ιδιαίτερα προσοχή πρέπει να επιδειχθή προς το ιταλικόν στοιχείον».

Πρωί την επομένη, 2 Μαΐου, ελληνικά στρατεύματα αποβιβάζονται στην προκυμαία και παρελαύνουν αμέριμνα μέσα στο πλήθος. Ξαφνικά δέχονται φονικά πυρά, ανταποδίδουν και η συμπλοκή με τους αγνώστους γενιεύεται προκαλώντας πανικό στα πλήθη. Ελληνικές απώλειες: δύο νεκροί στρατιώτες και 9 πολίτες τραυματίες. Τουρκικές: νεκροί 5 στρατιώτες, τραυματίες 8 αξιωματικοί και 8 οπλίτες. Άμαχοι πολίτες διαφόρων άλλων εθνικοτήτων: 47 νεκροί και τραυματίες. Χίλιοι Τούρκοι συλλαμβάνονται. Δύο χιλιάδες πεζοί και 150

16. Απ. Κ. Βακαλόπουλος, όπου ανωτ., σελ. 366.

ιππείς του τουρκικού στρατού εγκαταλείπουν τους στρατώνες τους και διαφεύγουν στην ύπαιθρο όπου οργανώνουν την πρώτη ένοπλη αντίσταση.

Από τις ελληνικές ανακρίσεις προέκυψε ότι την επίθεση κατά του Ελληνικού Στρατού οργάνωσαν Τούρκοι αξιωματικοί και συνέδραμαν αποφασιστικά Ιταλοί αξιωματικοί. Όπλα είχαν μοιρασθεί αποβραδής στους μουσουλμάνους.

Υπήρχαν, όμως, και ευθύνες του Ελληνικού Στρατού. Στις 4 Μαΐου το ελληνικό Στρατοδικείο καταδικάζει εις θάνατον δύο Έλληνες οι οποίοι εκτελούνται αμέσως.

6 Μαΐου φθάνει ειδικός απεσταλμένος του Πρωθυπουργού ο συνεργάτης του Εμμ. Ρέπουλης και 8 Μαΐου ο ύπατος αρμοστής Σμύρνης Αριστείδης Στεργιάδης (1861-1950) μέχρι τότε γενικός διοικητής Ηπείρου, έγκριτος νομομαθής και έμπιστος του Βενιζέλου, στο πλευρό του οποίου είχε πάρει μέρος στην Κρητική επανάσταση του Θερίσου. Μέχρι το 1922 θα συγκεντρώνει ολοένα περισσότερο το μίσος των Ελλήνων Σμυρνίων για την άτεγκτη αυστηρότητα του έναντι παντός και θα παραμείνει για πάντα αμφιλεγόμενο πρόσωπο.

Ανάλογες συγκρούσεις εξελίσσονται σύντομα στο Αϊβαλί, το Οδεμήσι και το Αϊδίني, ενώ στις Κυδωνίες 3.500 Κυδωνιάτες επιστρέφουν ένοπλοι από τη Μυτιλήνη, όπου είχαν καταφύγει κατά τους διωγμούς, και επιχειρούν να πάρουν από τους Τούρκους πίσω τις περιουσίες τους με τη βία.

Παράλληλα οι Ιταλοί προωθούνται αυθαιρέτως στη γειτονική κοιλάδα του Μαιάνδρου ποταμού με στόχο τη σιδηροδρομική γραμμή Σμύρνης-Αϊδινίου.

Στην Πέργαμο η ελληνική δύναμη αιφνιδιάζεται από Τούρκους ατάκτους και στρατιώτες και τρέπεται σε άτακτη φυγή διανύοντας 80 χιλιόμετρα σε ένα ημερονύκτιο μέχρι τη Μαινεμένη. Μετά δυο εβδομάδες, 17 Ιουνίου, ο Ελληνικός Στρατός λυγίζει σε ισχυρή επίθεση Τούρκων ατάκτων και στρατιωτών εγκαταλείποντας το Αϊδίني. Όταν επιστρέφει σύντομα, βρίσκει μονάχα 4.500 Έλληνες από τους 11.000 που είχε εγκαταλείψει. 6.500 σφαγιάσθηκαν ή σύρθηκαν όμηροι στο εσωτερικό. Σφαγιάσθηκαν επίσης οι πρώτοι Έλληνες Πρόσκοποι. Ο αντισυνταγματάρχης Σχινάς κρίνεται υπεύθυνος για την εγκατάλειψη του Αϊδινίου και καταδικάζεται σε ισόβια δεσμά.

Τέλος, Άγγλος ανώτατος αξιωματικός έχει τον τελευταίο λόγο εν ονόματι των συμμάχων στην περιοχή όπου απαγορεύει στον Ελληνικό Στρατό να καταδιώκει σε απόσταση μεγαλύτερη των τριών χιλιομέτρων τους επιτιθεμένους Τούρκους.

Τώρα η ελληνική ηγεσία είχε επί τόπου πρόσθετες αποδείξεις για τις τρομερές δυσχέρειες στη Μικρά Ασία και την ποιότητα των ελληνικών δυνάμεων, για την αποφασιστικότητα και δυνατότητα των Τούρκων να αντισταθούν σ' αυτές, την πλήρη έλλειψη συμμαχικής αλληλεγγύης προς την Ελλάδα και την έμπρακτη εχθρότητα συμμάχων, κυρίως των Ιταλών σε πρώτη φάση, επί του πεδίου των μαχών πλέον.

Δεν αξιολόγησε τίποτε. Αλλά πολύ σύντομα, το ίδιο έτος 1919, έλαβε νέο ηχηρότερο μήνυμα των συμμάχων.

Στις 8 Ιουλίου το Ανώτατο Συμβούλιο του Συνεδρίου Ειρήνης συνεκρότησε διεθνή ανακριτική επιτροπή για να εντοπισθούν οι υπεύθυνοι των αιματηρών επεισοδίων σε Σμύρνη, Αϊδίني, Οδεμήσι, Ναζλί, Μαινεμένη και Μαγνησία. Ο Σεΐχ-Ουλ-Ισλάμ, ανώτατος θρησκευτικός ηγέτης και δικαστής των μουσουλμάνων, είχε καταγγείλει ότι ο Ελληνικός Στρατός εξόντωσε 8.500 Τούρκους, ενώ άλλοι 1.500 αγνοούνται.

Μετά μακρές ανακρίσεις και αντιδικίες τριών μηνών, η ανακριτική επιτροπή την 1η Οκτωβρίου 1919 εξέδωσε το πόρισμά της. Καταπέλτης κατά της Ελλάδος. «Καταιγίδα» χαρακτήρισε ο Βενιζέλος την επιτροπή.

Σύμφωνα με το πόρισμα:

Τα επεισόδια οφείλονταν στο βαθύ θρησκευτικό μίσος των δύο εθνοτήτων που οι ελληνικές αρχές δεν έκαναν τίποτε για να το αποτρέψουν.

Κατά την αποβίβαση στη Σμύρνη Έλληνες αξιωματικοί παρέβησαν το καθήκον τους. Συνυπεύθυνες ήσαν και οι τουρκικές αρχές, που ανέχθηκαν την απελευθέρωση και τον εξοπλισμό των φυλακισμένων Τούρκων.

Υπεύθυνοι ήσαν Έλληνες αξιωματικοί για τις σφαγές της Μαινεμένης.

Αυθαιρέτως, χωρίς άδεια των συμμάχων, ο Ελληνικός Στρατός προήλασε στο Αϊδίι, τη Μαγνησία και τον Κασαμπά.

Η εντολή προς ελληνική κατάληψη της Σμύρνης δόθηκε για την τήρηση της τάξεως μόνον. Η κατάληψη, όμως, έγινε μονομερώς κατοχή. Οι τοπικές τουρκικές αρχές εκμηδενίσθηκαν και όλη η εξουσία περιήλθε στον Έλληνα στρατιωτικό διοικητή.

Αντί να ερμηνεύσει τούτο το μήνυμα των συμμάχων «της» η ελληνική ηγεσία έκρινε μεροληπτικό το πόρισμα. Πράγματι ήταν μεροληπτικό. Προμήνυε, όμως, τι συμμαχική μεροληψία σε βάρος της Ελλάδος και υπέρ της Τουρκίας θα επακολουθούσε.

Στις 26 Οκτωβρίου το πόρισμα εξετάσθηκε στο Ανώτατο Συμβούλιο, όπου ο Γάλλος Πρωθυπουργός Κλεμανσώ επικροτούμενος από τον Ιταλό συνέστησε στους Έλληνες «να μη φέρονται σαν κατακτητές». Την επομένη το Συμβούλιο απεφάνθη εκ νέου ότι η ελληνική παρουσία στη Σμύρνη «ήταν εντελώς προσωρινή».

«Ο Κλεμανσώ, ως Πρόεδρος του Ανωτάτου Συμβουλίου, απήντησεν ότι οι Έλληνες παρέβησαν την εντολή των και δεν είχαν την στρατιωτικήν και οικονομικήν δύναμιν δια να αποκαταστήσουν την τάξιν μετά την έντασιν που έλαβε το εθνικιστικόν κίνημα των Τούρκων¹⁷».

Στις 6 Μαΐου, εντωμεταξύ, ο στρατηγός Μουσταφά Κεμάλ πασάς (1881-1938) φεύγει από την Κωνσταντινούπολη και φθάνει στη Σαμψούντα και από κει στην Αμάσεια όπου ένα μήνα αργότερα συνοπογράφει με άλλους ανωτάτους αξιωματικούς Πρωτόκολλο εθνικής αντιστάσεως και ανεξαρτησίας, που καταργεί την Πόλη αλλά σέβεται ακόμη τον σουλτάνο. Τον επόμενο μήνα αναγνωρίζεται εθνικός ηγέτης στο Συνέδριο του Ερζερούμ και τον Αύγουστο συγκροτεί, με κάποιες εκλογές, την Εθνοσυνέλευση της Σεβάστειας, όπου προσέρχεται αμερικανική αντιπροσωπεία παρατηρητών υπό τον αντιστράτηγο Harbord. Η Εθνοσυνέλευση θα μεταφερθεί τον Δεκέμβριο στην Άγκυρα, όπου, μετά από νέες εκλογές, 10 Απριλίου 1920, εκλέγει προσωρινή κυβέρνηση με πρόεδρο τον Κεμάλ, κηρύσσει για πρώτη φορά την ύπαρξη τουρκικού έθνους, καταργεί την αυτοκρατορία και ιδρύει την Τουρκική Δημοκρατία.

Τέλη Δεκεμβρίου 1919 οι ελληνικές δυνάμεις στη Μικρά Ασία ανέρχονται σε 2.400 αξιωματικούς, 57.038 οπλίτες και 22.585 άλογα και μουλάρια, που κατανέμονται σε πέντε Μεραρχίες (I, II, XIII, Αρχιπελάγους και Σμύρνης), ένα σύνταγμα Ιππικού και ένα σύνταγμα βαρέος Πυροβολικού. Λίγες ημέρες αργότερα ολοκληρώνεται η συγκρότηση της Στρατιάς Μικράς Ασίας, που αποφασίζεται να ενισχυθεί με μιαν ακόμη Μεραρχία. 8 Φεβρουαρίου 1920 προσέρχεται από τη Θεσσαλονίκη και το Τάγμα Εθελοντών Πόντου με χίλιους άνδρες. Τότε η Στρατιά παρατάσσει 2.718 αξιωματικούς, 74.274 οπλίτες και 27.154 άλογα και μουλάρια. Επιστρατεύονται οι Έλληνες Μικρασιάτες της κατεχομένης ζώνης. Αρχιστράτηγος ορίζεται ο αντιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος. Υπολογίζονταν ότι εναντίον της Στρατιάς ο Κεμάλ παρέτασσε 42.500 άνδρες.

Με ταχύ ρυθμό στη Μικρά Ασία διαμορφώνονταν τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα, αυξάνονταν οι δυνάμεις τους, διευρύνονταν η ελληνική ζώνη και πύκνωναν οι τουρκικές επιθέσεις κατά την ανατολή του νέου έτους 1920. Είχαν αρχίσει πια οι μεγάλες μάχες σε κλίμακα Μεραρχιών και οι Έλληνες όσο περισσότερο νικούσαν τόσο περισσότερο προχωρούσαν στα ενδότερα παρά τις αντιδράσεις των συμμάχων Γάλλων και Ιταλών. Έτσι, 25 Ιουνίου, εισέρχονται στη Προύσα —πρώτη πρωτεύουσα των Οθωμανών, που, υποχωρώντας, ανασυγκροτούνται στις περιοχές Ουσάκ και Εσκή Σεχήρ από όπου εξαπολύουν αιφνιδιαστικά ισχυρότατες αντεπιθέσεις.

Μια από τις κρισιμότερες και πιο αμφίρροπες μεγάλες μάχες διεξάγεται τέσσερα ημερονύκτια, από 11 έως

17. Κλεάνθης Κ. Μπουλαλάς, αντιστράτηγος ε.α., *Η Μικρασιατική Εκστρατεία*, Αθήναι, 1959, σελ. 54.

και 14 Οκτωβρίου 1920, στο πεδίο Τσεντίς Χαν όπου διακρίνονται οι συνταγματάρχες Νικόλαος Πλαστήρας, διοικητής του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων και Γεώργιος Κονδύλης, του 3ου Συντάγματος Πεζικού. Ολόκληρη την τελευταία νύχτα οι Έλληνες μάχονται σώμα με σώμα με τη λόγχη και τελικά νικούν.

Εντωμεταξύ τον Νοέμβριο 1918 στρατός και στόλος των συμμάχων καταλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη. Το θρυλικό θωρηκτό «Γ. Αβέρωφ» αγκυροβολεί αντίκρυ στην Αγια-Σοφιά και αγήματά του παρελαύνουν στην Πόλη. Τον Μάρτιο 1920 ο Έλληνας αρχιστράτηγος επισκέπτεται επίσημα την Κωνσταντινούπολη και εισέρχεται στην Αγια-Σοφιά ενώ ελληνική φρουρά εγκαθίσταται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Αντιλαμβάνεται – και ακόμη σήμερα συμεριζεται – κάθε Έλληνας τα συναισθήματα όλου του Έθνους.

Τα συναισθήματα, όμως, δεν έχουν καμιά σχέση με τα ωμά συμφέροντα των Δυνάμεων. Και τα συμφέροντα αυτά εκφράζονται, απροκάλυπτα και εναλλάξ συγκεκριμένα, στις ατέρμονες αλληπάλληλες διπλωματικές διαπραγματεύσεις σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις. Οι σημαντικότερες προτάσεις και θέσεις, που διατυπώθηκαν διαδοχικά κατά την πολύμηνη αυτή διπλωματική διεκυστίδα, συνοψίζονται αδρομερώς ως εξής:

Η εντολή για την ελληνική στρατιωτική παρουσία στη Σμύρνη είχε δοθεί μόνον προφορικά στον Βενιζέλο και ουδέποτε κατεγράφη σε επίσημο κείμενο.

Ο Γάλλος Πρωθυπουργός Κλεμανσώ ερωτά τον Βενιζέλο αν «μόνη της η Ελλάδα, χωρίς καμιά ξένη βοήθεια, μπορούσε να κρατήσει την Ανατολική Θράκη και την περιοχή της Σμύρνης». Ελληνική απάντηση καταφατική και κατηγορηματική.

Με τη σύμφωνη γνώμη του Άγγλου Πρωθυπουργού ο Κλεμανσώ προτείνει να εκκενώσει τη Σμύρνη η Ελλάδα λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα την Ανατολική Θράκη.

Πρωθυπουργός της Γαλλίας αναλαμβάνει ο Millerand και η νέα κυβέρνηση του κρίνει ότι τα γαλλικά συμφέροντα εξυπηρετούνται μόνιμα με την εδραίωση και επέκταση της οικονομικής διεισδύσεως σε ένα ακέραιο τουρκικό κράτος στη Μικρά Ασία. Μια τέτοια οικονομική συμφωνία διομολογήσεων θα ανταλλάσσονταν με την παράδοση της Κιλικίας από τους Γάλλους στον Κεμάλ.

Ο στρατάρχης της Γαλλίας Foch δηλώνει ότι η πλήρης καθυπόταξη της Τουρκίας προϋποθέτει 27 πλήρεις Μεραρχίες, που οι σύμμαχοι δεν διαθέτουν ούτε διανοούνται, μετά τόσες εκατόμβες του πολέμου, να επιστρατεύσουν. Ο Βενιζέλος αντιτείνει ότι αρκούν 14 ελληνικές Μεραρχίες αν οι σύμμαχοι προσφέρουν όπλα και χρήματα.

Ο λόρδος Κώρζον, υπουργός Εξωτερικών της Αγγλίας με Πρωθυπουργό τον Λούδ Τζωρτζ, προτείνει άμεση εκκένωση της Μικράς Ασίας και συνθήκη ειρήνης με την Τουρκία από θέση ισχύος, επειδή εκτιμά ότι μεσοπρόθεσμα ο Κεμάλ θα έχει ενδυναμωθεί τόσο πολύ ώστε θα επιβάλει στους συμμάχους άλλη συνθήκη πολύ πιο δυσμενή για τα συμφέροντά τους¹⁸.

Οι Αμερικανοί είναι απροκάλυπτα εχθρικοί σε κάθε επέκταση των στρατιωτικών επιχειρήσεων, στον διαμελισμό της Τουρκίας στη Μικρά Ασία και στην Κωνσταντινούπολη, καθώς επίσης στην Ορθοδοξία, εναντίον της οποίας δρούσαν επί δεκαετίες οι προτεσταντικές αμερικανικές αποστολές και σχολές. Αντιτίθενται, επίσης, μέχρι τέλους σε κάθε προσπάθεια για να παραχωρηθεί στην Ελλάδα η Δυτική Θράκη από τη Βουλγαρία και η Ανατολική Θράκη από την Τουρκία, ακόμη και να ιδρυθεί συμβιβαστικά αυτόνομο ενιαίο κράτος Θράκης μέσα στα όρια της Ελλάδος. Τελικά, με επί κεφαλής τον πρόεδρο Ουίλσον, αποχωρούν εντυπωσιακά από το Συνέδριο Ειρήνης, αφού προηγουμένως υπαγόρευσαν την ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών.

Απορρίπτοντας ανεπίστως τις αρνητικές ενστάσεις του προέδρου Ουίλσον, οι σύμμαχοι αποφασίζουν να

18. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου ανωτ., σελ. 128-139.

επεκτείνουν τη στρατιωτική κατοχή στη Δυτική Θράκη που επονομάζεται «Διασυμμαχική» υπό γαλλική διοίκηση. Τη 18η Οκτωβρίου 1919 η ΙΧ ελληνική Μεραρχία καταλαμβάνει την περιοχή της Ξάνθης και την υπόλοιπη οι Γάλλοι. Ένα μήνα αργότερα, στις 19 Νοεμβρίου, υπογράφεται η Συνθήκη του Νεϊγύ βάσει της οποίας μεταξύ άλλων η Βουλγαρία παραιτείται από τη Δυτική Θράκη. Τον Μάιο του 1920 η Συνθήκη του Σαν Ρέμο αποσύρει τις συμμαχικές δυνάμεις και τις αντικαθιστά με ελληνικές. Την καταλαμβάνει έως τον Έβρο το Σώμα Στρατού Εθνικής Αμύνης που μετονομάζεται σε Στρατιά Θράκης, την οποία αποτελούσαν η ΙΧ Μεραρχία Ιωαννίνων και η Μεραρχία Ξάνθης που γίνεται η ΧΙΙ, η οποία πρωταγωνιστεί στις φωτογραφίες Νικολέρη του ανά χείρας λευκώματος.

Τον επόμενο μήνα στην Ανατολική Θράκη στασιάζει κατά του σουλτάνου, συντασσόμενος με τον Κεμάλ, ο συνταγματάρχης Τζαφέρ Ταγιάρ με δύναμη 25.000 ανδρών, 89 πεδινά πυροβόλα και 47 βαριά τοπομαχικά. Εναντίον του οδηγεί την Στρατιά Θράκης ο αντιστράτηγος Εμμ. Ζυμβρακάκης, που συντρίβει τους Τούρκους και καταλαμβάνει ολόκληρη την Ανατολική Θράκη.

Καθ' όλη τη Μικρασιατική Εκστρατεία και μετά την Καταστροφή, η Στρατιά Θράκης, διατηρώντας ισχυρές δυνάμεις έχει μεγάλη σημασία, διότι μπορεί να απειλήσει την Κωνσταντινούπολη.

Εν γνώσει των σοβαρών εγγενών προβλημάτων της Ελλάδος και των συμμαχικών αντιδράσεων ο Βενιζέλος δίδει ανυποχώρητος τις διπλωματικές του μάχες.

Έτσι, 28 Ιουλίου 1920, θέτει πανευτυχής την υπογραφή του στη Συνθήκη των Σεβρών. Ένα νέο κεφάλαιο ανοίγει.

5. Η κατολίσθηση μέσω Σεβρών

Στις 28 Ιουλίου 1920 στο Δημαρχείο των Σεβρών, παρισινό προάστιο φημισμένο για τις λεπτεπίλεπτες πορσελάνες που παραδοσιακά παράγει, οι σύμμαχοι, πλην των Αμερικανών, υπογράφουν τη Συνθήκη Ειρήνης με την Τουρκία, την οποία εκπροσωπεί εκ μέρους του σουλτάνου ο Μέγας Βεζίρης με πολυμελή συνοδεία αξιωματούχων και στρατιωτικών από την Κωνσταντινούπολη –όχι, όμως, από την αδιάλλακτη Άγκυρα. Αυτή επονομάστηκε Συνθήκη των Σεβρών παρ' ότι στις Σέβρες υπεγράφησαν την ίδια ημέρα άλλες τρεις συνθήκες.

Η Συνθήκη των Σεβρών περιελάμβανε 13 μέρη και εκατοντάδες άρθρα. Κάθε μέρος της ρύθμιζε ένα ειδικότερο ζήτημα. Η Τουρκία παραιτείτο από την κυριαρχία της σε κάθε επί μέρους παραχωρούμενο τμήμα της διαμελισμένης αυτοκρατορίας της.

Παραχωρούσε στην Ελλάδα την Δυτική και την Ανατολική Θράκη μέχρι τη Τσατάλτζα στα πρόθυρα της Πόλης, καθώς επίσης την Ίμβρο και την Τένεδο.

Παραχωρούσε στην ελληνική κυβέρνηση –όχι στο ελληνικό Κράτος– την άσκηση της οθωμανικής κυριαρχίας στη Σμύρνη και την περιοχή της υπό ειδικό προσωρινό καθεστώς διοικήσεως επί μία πενταετία υπό την φιλή επικυριαρχία του σουλτάνου. Μόνον μετά την πενταετία θα προσηρτάτο στην Ελλάδα, αν τούτο επιθυμούσε ο συνολικός πληθυσμός της...

Αναγνώριζε την πλήρη κυριαρχία της Ελλάδος στα κατεχόμενα από το 1912 νησιά του Ανατολικού Αιγαίου ο Λήμνο, Σαμοθράκη, Λέσβο, Χίο, Σάμο και Ικαρία.

Κήρυσσε πλήρως αποστρατιωτικοποιημένη ζώνη τα Στενά και τα ελληνικά νησιά Λήμνος, Σαμοθράκη, Ίμβρος, Τένεδος και Λέσβος στα πρόθυρα των Στενών.

Καθόριζε λεπτομερέστατα, βάσει στρατιωτικών χαρτών, τα νέα σύνορα Ελλάδος-Τουρκίας.

Επικύρωνε την προσάρτηση της Κύπρου στην Αγγλία.

Επέβαλλε στην Τουρκία καθεστώς διομολογήσεων, διεθνή οικονομικό έλεγχο και διεθνή στρατιωτικό έλεγχο. Καθίερνε, υπό διεθνή έλεγχο, ελεύθερη ναυσιπλοΐα και αεροπλοΐα στα Στενά.

Ίδρυε υπό την κηδεμονία της Κοινωνίας των Εθνών ανεξάρτητα κράτη στα έως το 1914 οθωμανικά εδάφη της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής προβλέποντας μεταξύ άλλων ανεξάρτητο Κουρδιστάν.

Παραχωρούσε στην Τουρκία μια Ελευθέρα Ζώνη στο λιμάνι της Σμύρνης.

Παραχωρούσε τη Λιβύη και τα Δωδεκάνησα στην Ιταλία, που ασκούσε κατοχή από το 1911. Την ίδια ημέρα, όμως, με χωριστή Ελληνοϊταλική Συνθήκη η Ιταλία παραχωρούσε στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα, εκτός από την αυτόνομη Ρόδο, υπό την απαράβατη, ωστόσο, προϋπόθεση ότι προηγουμένως θα είχε εφαρμοσθεί πλήρως η Συνθήκη των Σεβρών (Ειρήνης μεταξύ Συμμάχων - Τουρκίας)

Η Ελλάδα δεσμεύονταν να μεταχειρίζεται με απόλυτη ισονομία, δικαιοσύνη και ελευθερία τις εθνικές, θρησκευτικές και γλωσσικές μειονότητες της επικρατείας της, ανεκήρυσσε Έλληνες πολίτες όλους τους κατοίκους της, εγγυάτο πλήρη ελευθερία στις αλλοεθνείς Μονές του Αγίου Όρους, αναγνώριζε τοπική αυτονομία στις βλαχόφωνες κοινότητες της Πίνδου, ίδρυε μειονοτικά σχολεία, εκχωρούσε ειδικό προνομιακό –και εκλογικό– καθεστώς στους Εβραίους και οργάνωνε στην Αδριανούπολη ειδικό οργανισμό για τα θρησκευτικά δικαιώματα των μουσουλμάνων.

Επίσης παραχωρούσε στη Βουλγαρία ελευθερία διαμετακομιστικού εμπορίου από-προς τα λιμάνια της Θράκης και αναγνώριζε ως «διεθνούς ενδιαφέροντος» το λιμάνι της Αλεξανδρουπόλεως και τον Έβρο ποταμό.

Μέγιστο ενδιαφέρον είχε το Τρίτο Μέρος της Συνθήκης των Σεβρών, που, με τα άρθρα 66 έως και 83 περιέ-

γραφε με σχολαστική λεπτομέρεια τα γεωγραφικά όρια της περιοχής Σμύρνης, το ειδικό καθεστώς της και την οριστική έκβασή του.

Το άρθρο 69 ανέφερε:

«Η πόλις της Σμύρνης και τα εν άρθρω 66 περιγραφόμενα εδάφη παραμένουν υπό την οθωμανικήν κυριαρχίαν. Ουχ ήττον όμως η Τουρκία μεταβιβάζει εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν την ενάσκησιν των κυριαρχικών αυτής δικαιωμάτων επί της πόλεως της Σμύρνης και των ειρημένων εδαφών. Εις ένδειξιν της (οθωμανικής) κυριαρχίας ταύτης η οθωμανική σημαία θα είναι διαρκώς υψωμένη επί τινος εξωτερικού φρουρίου της πόλεως».

Η Ελλάδα θα ασκούσε τη διοίκηση διατηρώντας τον κορμό του υφισταμένου οθωμανικού μηχανισμού και του προσωπικού, θα διατηρούσε το υφιστάμενο οθωμανικό νόμισμα, χωρίς να το υποτιμήσει, θα τηρούσε την τάξη και την ασφάλεια με τις αναγκαίες μόνον για τον σκοπό αυτό δυνάμεις, θα αντιμετώπιζε με ισονομία, δικαιοσύνη, ελευθερία και πλήρη πολιτικά δικαιώματα τους μουσουλμάνους και λοιπούς κατοίκους και θα ίδρυε τοπικό κοινοβούλιο όπου θα αντιπροσωπεύονταν αναλογικά όλες οι εθνότητες και θρησκευτικές μειονότητες.

Μετά παρέλευση πενταετίας το τοπικό κοινοβούλιο θα απεφάσιζε με Ψήφισμά του, κατά πλειοψηφίαν, αν επιθυμούσε ή όχι την προσάρτηση στην Ελλάδα.

Τότε, όμως, το Ανώτατο Συμβούλιο του Συνεδρίου Ειρήνης είχε δικαίωμα να απαιτήσει Δημοψήφισμα και, επί πλέον, να καθορίσει τους όρους του Δημοψηφίσματος.

Με το πρώτο έγγραφο της Συνθήκης των Σεβρών ο Ελληνισμός, ελεύθερος και αλύτρωτος, πανηγύρισε. Πανηγυρικές κωδωνοκρουσίες, παιάνες και κανονιοβολισμοί αντηχούσαν από την Πίνδο μέχρι την Κωνσταντινούπολη, από την Κρήτη μέχρι τη Σμύρνη, από τον Πόντο μέχρι τη Μάνη. Άρχισαν να τυπώνονται αμέσως χάρτες με την «*Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών*».

Τα φαινόμενα, όμως, ενίοτε απατούν.

Οι Δυνάμεις υπέγραψαν τη Συνθήκη των Σεβρών αλλά ουδέποτε την επεκύρωσαν ούτε την εφήρμοσαν και πάντοτε την υπενόμισαν.

Η Μεγάλη Εθνοσυνέλευση στην Άγκυρα ανεκήρυξε εθνοπροδότες όλους τους Οθωμανούς αξιωματούχους που την υπέγραψαν, την κήρυξε άκυρη και κάλεσε όλο το τουρκικό έθνος στα όπλα κατά της Συνθήκης των Σεβρών. Τότε, για πρώτη φορά, ο ταπεινωμένος λαός άρχισε σταδιακά να διαμορφώνει τουρκική εθνική συνείδηση και οι πιστοί στον χαλίφη σουλτάνο να συσπειρώνονται μαζικά περί τον άθεο Κεμάλ.

Ο Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας Raymond Poincaré δήλωσε:

«Η Συνθήκη των Σεβρών είναι πιο εύθραυστη από τις πορσελάνες των Σεβρών».

Ο Άγγλος Αντιβασιλεύς των Ινδιών, με επείγον τηλεγράφημά του στο Λονδίνο, ζήτησε άμεση αναθεώρηση της συνθήκης που ταπείνωσε τον σουλτάνο και χαλίφη των πιστών προκαλώντας εξεγέρσεις χιλιάδων μουσουλμάνων στις Ινδίες. Μουσουλμάνοι Άραβες, άλλωστε, ήσαν οι κάτοικοι της Ιορδανίας, της Παλαιστίνης, της Μεσοποταμίας, της Χετάρτζης, του Κόλπου, του Άντεν, της Σαουδικής Αραβίας, της Αιγύπτου, που μόλις είχαν περιέλθει υπό την κηδεμονία της Αγγλίας. Μουσουλμάνοι και της Συρίας, που έλαβε υπό κηδεμονίαν η Γαλλία.

Μουσουλμάνοι επίσης ήσαν όλοι οι κάτοικοι στις γαλλικές αποικίες Τυνησία, Αλγερία, Μαρόκο και Μαυριτανία.

Ο ύπατος αρμοστής της Αγγλίας, στην Κωνσταντινούπολη G. B. de Robeck, που γνώριζε το σχέδιο της συνθήκης πριν αυτή υπογραφεί, αναφέρει στις 19 Μαρτίου 1920 σε έκθεσή του προς το Λονδίνο:

«Η παραμονή της Ελληνικής Στρατιάς θα διαιωνήση την αιματοχυσίαν εις Μικράν Ασίαν επί γενεάς ίσως. Ουδείς Τούρκος, είτε οπαδός του Κομιτάτου Ένωσις και Πρόοδος (Κεμάλ) είτε φίλος της Αντάντ, θα εδέχετο τοιούτους όρους. Ούτω, το Ανώτατον Συμβούλιον είναι υποχρεωμένον να αντιμετωπίση την επανάληψιν πολέμου».

Από την ελληνική οπτική γωνία, μια ψύχραιμη ματιά, εκ των υστέρων όμως, παρατηρεί το μέγεθος του ελληνικού προβλήματος που προκάλεσε η Συνθήκη των Σεβρών¹⁹.

«Η Συνθήκη των Σεβρών edικαίωσε πλήρως την σπουδήν με την οποίαν ο Βενιζέλος, φοβούμενος ματαιώσιν της Εντολής από ενδεχομένην επέμβασιν της Ιταλίας και του Προέδρου Ουίλσονος, εδέχθη άνευ όρων, άνευ αντιρρήσεως και άνευ εγγυήσεώς τινος να μεταβή εις Σμύρνην. Υπνωτισμένος τουναντίον από την απίστευτον πραγματικότητα, ήτις διηνοίγετο εμπρός του, επίστευεν ακραδάντως ότι η Ελλάς ήτο ισχυρά, άνευ συμμάχων και άνευ χρημάτων, να φέρη εις πέρας την αποστολήν επιβάλλουσα εις την Τουρκίαν όλους τους όρους της Συνθήκης των Σεβρών, την οποίαν μάλιστα θα συνεπλήρωνε κατόπιν με την δημιουργίαν ομοσπονδιακού Κράτους του Πόντου».

Σύμφωνα, όμως, με νεώτερη συλλογική ελληνική εκτίμηση, στηριγμένη προφανώς σε νέα στοιχεία κρατικών αρχείων, ο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος είχε πλήρη επίγνωση του μεγάλου προβλήματος και, γι' αυτό, με τηλεγράφημά του στις 22 Σεπτεμβρίου 1920 προειδοποιούσε τον φίλο του Λούδ Τζωρτζ ότι, αν δεν ελάμβανε αμέσως οικονομική ενίσχυση από την Αγγλία, θα ήταν υποχρεωμένος για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους να διατάξει την αποστράτευση του Ελληνικού Στρατού την άνοιξη του επομένου έτους 1921²⁰.

Αλλά τότε ο Λούδ Τζωρτζ ήταν πολιτικά αδύναμος και ολοένα περισσότερο μόνος στην ίδια την κυβερνητική παράταξή του, ενώ τον Νοέμβριο 1920 κιόλας ο Βενιζέλος δεν θα ήταν πια Πρωθυπουργός και θα είχε φύγει πικραμένος από την Ελλάδα.

Άλλωστε, την 5η Μαρτίου 1920, σε συνεδρίαση του Ανωτάτου Συμβουλίου ο ίδιος ο Λούδ Τζωρτζ είχε δηλώσει στον φίλο του Βενιζέλο²¹:

«Η ομόθυμος άποψις του Ανωτάτου Συμβουλίου είναι ότι ευρύτεραι επιχειρήσεις κατά των Τούρκων αποκλείονται».

30 Ιουλίου 1920, δύο ημέρες μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, ο Βενιζέλος, αισθανόμενος στον κολοφώνα της δόξας, εισέρχεται στον παρισινό σταθμό της Λυών, για να επιβιβασθεί στο θρυλικό Εξπρές Οριάν με προορισμό την Αθήνα. Δύο απότακτοι κωνσταντινικοί αξιωματικοί τραβούν τα περίστροφά τους και πυροβολούν τον θριαμβευτή Πρωθυπουργό. Τον τραυματίζουν στο χέρι ελαφρά αλλά στην ψυχή βαριά. Ακόμη περισσότερο τραυματίζουν και διχάζουν τον ελληνικό λαό. Μόλις το τηλεγράφημα με τα αποτρόπαια νέα φθάνει στην Αθήνα, χύνονται στους δρόμους οργισμένοι χιλιάδες βενιζελικοί. Καταστρέφουν τα γραφεία αντιβενιζελικών εφημερίδων, λεηλατούν κεντρικά καταστήματα, απειλούν θεούς και δαίμονες, ενώ η Χωροφυλακή αδρανεί επιδεικτικά. Το μεσημέρι ο Ίων Δραγούμης, ο οποίος έχει επιστρέψει από την εξορία του, βρίσκεται στην Κηφισιά στην έπαυλη της αγαπημένης του Μαρίκας Κοτοπούλη και κατέρχεται ολομόναχος με το αυτοκινητό του, για να αποτρέψει αιματοχυσία. Στους Αμπελοκήπους τα βενιζελικά Τάγματα Ασφαλείας του Παύλου Γύπαρη τον συλλαμβάνουν, τον ανακρίνουν και μπροστά στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός τον εκτελούν με πυροβολισμούς και λογχισμούς. Υπήρξε ο εθναπόστολος του Μακεδονικού Αγώνα και ο Π. Γύπαρης Μακεδονομάχος. Ανακρινόμενο ακόμη, τον βλέπει, τον προσπερνά και δεν τον σώζει ο πανίχυρος τοποτηρητής και χρηματοδότης του Βενιζέλου Εμμανουήλ Μπενάκης. Η παντρεμένη κόρη του Πηνελόπη Δέλτα, η μεγάλη μετέπειτα συγγραφέας, είχε θυελλώδη ερωτικό δεσμό στην Αίγυπτο με τον Ίωνα Δραγούμη, γιο πρωθυπουργού και γυναικάδελφο του Παύλου Μελά.

Οι οιωνοί είναι αδελφοκτόνοι. Η Ειμαρμένη υφαίνει την Ιστορία με αποκαλυπτικά σύμβολα που ουδείς παρατηρεί ούτε αξιολογεί. Το Έθνος παθιασμένο προχωρεί ασυγκράτητο προς την τραγωδία.

19. Κλ. Μπουλαλάς, όπου ανωτ., σελ. 80.

20. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου ανωτ., σελ. 142 και Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 24.

21. Βασ. Δ. Μόστρας, όπου ανωτ., σελ. LIII.

17 Αυγούστου ο Βενιζέλος επιστρέφει με το θωρηκτό «Γ. Αβέρωφ». Βράζει μέσα του. Και στη σκέψη του ωριμάζει η απόφαση να συντρίψει τους πολιτικούς του αντιπάλους, ώστε απερίσπαστος να αφιερωθεί στη Μικρασιατική Εκστρατεία, που αυτός ξέρει πόσο επικίνδυνη είναι, άρα πρέπει να είναι σύντομη και αποφασιστική.

Πώς θα συντρίψει τους πολιτικούς αντιπάλους του; Μα, με εκλογές.

Είναι πεπεισμένος ότι «Η Ελλάς των δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών» θα συμπαρασύρει όσες εύλογες λαϊκές αντιδράσεις έχουν προκαλέσει εναντίον του οι αυθαιρεσίες του αυταρχικού καθεστώτος του και η επί οκτώ ήδη συνεχή χρόνια επιστράτευση των πιο παραγωγικών πολιτών. Επί πλέον τρέχει στο αίμα του και η κρητική βεντέτα.

Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι ο Βενιζέλος προκάλεσε τις εκλογές προκειμένου να τις χάσει, να απεμπλακεί από το πρόβλημα επιβολής της Συνθήκης των Σεβρών και να «φορτώσει» εκδικητικά στους πολιτικούς αντιπάλους του την επερχόμενη ελληνική διπλωματική και στρατιωτική ήττα, ενώ ο ίδιος θα αποχωρούσε στη Γαλλία ουσιαστικά θριαμβευτής ανεμίζοντας την «Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών». Διαφορετικά δεν εξηγείται πώς κατά παγκόσμια πρωτοτυπία οδήγησε τη χώρα στις άκαιρες εκλογές σε καιρό κρισιμοτάτου πολέμου. Ο ίδιος εξ άλλου, το 1919, σε επίμονο αίτημα της αντιπολιτεύσεως για άμεσες εκλογές, είχε απαντήσει επανειλημμένα ότι σ' όλον τον Κόσμο καμιά εμπόλεμη χώρα δεν διεξάγει εκλογές. Διεξάγει πόλεμο.

Η άποψη περί εκδικητικής παγιδεύσεως των αντιπάλων από τον Βενιζέλο, σε εκλογές, έχει ισχυρά επιχειρήματα και στηρίζεται σε σοβαρά στοιχεία. Ωστόσο είναι βέβαιον ότι τότε ο Βενιζέλος:

A. Επανήλθε απ' το Παρίσι στην Αθήνα με το σύνθημα «ο πόλεμος έληξε». Εψεύδετο ενσυνειδήτως, φυσικά, αλλά έτσι ήθελε να εισπράξει πολιτικά τη διάχυτη δυσαρέσκεια μεγάλων λαϊκών στρωμάτων για την επί οκταετία συνεχή επιστράτευση, ώστε να εξουδετερώσει τους αντιπάλους του, που υπόσχονταν αποστράτευση. Δεν μπορούσε, συνεπώς, να απορρίψει το αίτημά τους για εκλογές επικαλούμενος τη συνέχιση του πολέμου, διότι θα έστρεφε εναντίον του τα μεγάλα αυτά λαϊκά στρώματα. Έτσι βρέθηκε σε θέση ματ.

B. Ήταν πεπεισμένος ότι, με όσα απίστευτα είχε κομίσει και με όσα ψευδεπίγραφα επαγγέλλονταν, θα κέρδιζε οπωσδήποτε τις εκλογές, την επομένη της εκλογικής ήττας θα διαλύονταν ο ετερόκλητος έτσι κι αλλιώς συνασπισμός της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως» και, τότε, θα είχε λυμένα τα χέρια να αντιμετωπίσει τη Μικρασιατική Εκστρατεία, όπου δεν αποκλείεται να σκέπτονταν καμιάν εύσχημη αναδίπλωση –πρωτοβουλία λιγότερη πιθανή παρ' ότι την παρουσίαζε σίγουρη στο προαναφερόμενο τηλεγράφημά του της 22ας Σεπτεμβρίου 1920 προς τον Άγγλο Πρωθυπουργό. Την πίστη του για μεγάλη εκλογική νίκη συμμερίζονταν όλοι οι στενοί συνεργάτες του με εξαίρεση τον Γ. Καφαντάρη και τον Κων. Ζαβιτσιάνο.

Αγορεύοντας στην Δ' Συντακτική Συνέλευση το 1924 ο Γ. Καφαντάρης έλεγε²²:

«Υποθέτω ότι είμαι εις εκ των ολίγων, ίσως και ο μόνος, ο οποίος επί μίαν διετίαν υπεστήριζα ότι εφερόμεθα προς ασφαλή εκλογικὴν αποτυχίαν. (...) Και εις το υπουργικόν συμβούλιον, μετά το πρώτον συλλαλητήριον, όταν εβασίλευεν απόλυτος αισιοδοξία, ο κ. Πρόεδρος της κυβερνήσεως, απευθυνόμενος προς εμέ μετά τινος ειρωνείας, μοι είπε: “Και τώρα τι λέγουν μερικοί που τα έβλεπαν όλα μαύρα;”»

Και στην ίδια κοινοβουλευτική συνεδρίαση ο Κ. Ζαβιτσιάνος προσέθεσε:

«Μεγαλύτερον πολιτικόν σφάλμα ήτο αδύνατον να διαπραχθή».

Γ. Σε μεταγενέστερη απολογητική επιστολή του προς τον Γ. Βεντήρη, στις 20 Απριλίου 1931, ο Βενιζέλος αναφέρει ότι προχώρησε στις εκλογές επειδή²³:

22. *Εφημερίς των Συζητήσεων*, 1924, τόμος Α', σελ. 39/392.

23. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 24.

«Είχον την ανάγκην να βεβαιωθῆ ὅτι ὁ Λαός εγκρίνει τὴν πολιτικὴν μου πρὶν προβῶ εἰς περαιτέρω δράσιν τὴν ὁποίαν ἐπέβαλλεν ἡ ἀνάγκη πρὸς ἐπιβολὴν τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρών».

Ἔτσι κι αλλιώς ὁ Βενιζέλος προκήρυξε ἐκλογές γιὰ τὴν 24ῃ Ὀκτωβρίου καὶ αὐτές διενεργήθηκαν τὴν ἐπομένη Κυριακὴ 1 Νοεμβρίου 1920. Γιὰ νὰ τις κερδίσει νομοθέτησε παράτυπα δύο ἐκλογικὰ τερτίπια πρὶν διαλυθῆ ἡ περιβόητη «Βουλὴ τῶν Λαζάρων». Παρ' ὅτι ἡ Θράκη δὲν εἶχε προσαρτηθεῖ ἀκόμη σύμφωνα με τὸ Διεθνὲς Δίκαιο, ἐπειδὴ ἡ Συνθήκη τῶν Σεβρών δὲν εἶχε επικυρωθεῖ –οὔτε επικυρώθηκε ποτέ– ἀπὸ τὰ συμβαλλόμενα κράτη ἔδωσε δικαίωμα ψήφου στοὺς Θράκες με τὴ βεβαιότητα ὅτι θὰ τον υπερψήφιζαν σαρωτικά, ἀφοῦ αὐτὸς τοὺς ἀπελευθέρωσε. Ἐπὶ πλέον καθιέρωσε γιὰ πρώτη φορὰ νὰ ψηφίζουν οἱ μόνιμοι στρατιωτικοὶ στὸν τόπο τῆς υπηρεσίας τοὺς καὶ μάλιστα νὰ ψηφίζουν με εἰδικούς ἐκλογικούς καταλόγους, ὥστε νὰ ἐλέγχονται.

Τίποτε, ὁμῶς, δὲν στάθηκε ἀρκετό. Τὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Ἐλ. Βενιζέλος ἔχασε τὶς ἐκλογές. Μετὰ οἱ θαυμαστὲς τοῦ –καὶ τὸ κόμμα τοῦ– ἰσχυρίσθηκαν ὅτι ὁ Βενιζέλος ἔλαβε περισσότερες ψήφους ἀλλὰ τὸν νίκησε ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος ποὺ ὁ ἴδιος καθιέρωσε! Δὲν εἶναι ἔτσι.

Ἡ ἴττα ἦταν καθαρὴ, ἔπεσε σαν κεραυνὸς καὶ μάλλον αἰφνιδίασε τοὺς νικητές.

Ὁ μεγάλος ἠττημένος ἀπέδωσε προσωπικά τὴν ἴττα τοῦ στὴν κόπωση τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ἀπὸ τοὺς συνεχεῖς πολέμους, ἔστω νικηφόρους, ἀπὸ τὶς τεράστιες λαϊκὲς θυσίες καὶ τὴν πολυετὴ ἐπιστράτευση. Ἡ «Ἠνωμένη Ἀντιπολίτευσις», με πολυκέφαλη ἡγεσία φιλοδόξων πολιτικῶν ὑπὸ τὸν Δημήτριο Γούναρη, κέρδισε 369 ἔδρες καὶ οἱ Φιλελεύθεροὶ μόνον 118 –ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὶς 52 ἔλαβε στὴ Θράκη χωρὶς ἀντίπαλο συνδυασμό.

Ἐντῶμεταξύ, μέσα στὴν οξυμένη προεκλογικὴ περίοδο, στὶς 12 Ὀκτωβρίου πέθανε ὁ Βασιλεὺς Ἀλέξανδρος. Ὁ Βενιζέλος πρότεινε νὰ τὸν διαδεχθεῖ ὁ πρωτότοκος ἀδελφὸς τοῦ Γεώργιος ἢ ὁ τρίτοτοκος Παῦλος. Ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ἡ «Ἠνωμένη Ἀντιπολίτευσις» ἀπέρριψαν τὴν εὔστοχη πρόταση τοῦ Πρωθυπουργοῦ. Ὁ πρῶτος γιὰ νὰ πάρει τὴ ρεβάνς ἐπανερχόμενος στὸν θρόνο καὶ ἡ δεύτερη γιὰ νὰ μὴ χάσει τὸ ἰσχυρότερο προεκλογικὸ τῆς ὄπλο –τὴ λαϊκὴ λατρεία πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο. Ἀνάλογες παρασκηνιακὲς συζητήσεις, με συμφιλιωτικὴ πρωτοβουλία Βενιζέλου, εἶχαν διεξαχθεῖ ἀνάμεσα στὶς δύο πλευρές καὶ τὸν Ιούνιο, ἐνόσω βασίλευε ἀκόμη ὁ ἀτυχὸς Ἀλέξανδρος, ἀλλὰ εἶχαν ναυαγήσει ἐξ αἰτίας τοῦ Κωνσταντῖνου. Ἔτσι ἡ ἐμπόλεμη χώρα δὲν εἶχε Ἀρχηγὸ τοῦ Κράτους πρὶν, κατὰ καὶ μετὰ τὶς ἐκλογές.

6. Η ολόπλευρη ανατροπή

Την τρίτη Κυριακή μετά τις εκλογές η Ελλάδα απέκτησε εστεμμένο Αρχηγό του Κράτους. Και αυτός ονομάζονταν Κωνσταντίνος.

Ο Βενιζέλος, πριν ακόμη επικυρωθεί το εκλογικό αποτέλεσμα, επέβη στην κρατική θαλαμηγό «Νάρκισσος» και κατέπλευσε στη Νίκαια της γαλλικής Κυανής Ακτής, που τότε φημίζονταν με το όνομα Ριβιέρα. Αντικαταστάτη του άφησε τον αντιστράτηγο Παν. Δαγκλή –έναν από την τριανδρία του Κινήματος Εθνικής Αμύνης. Αυτοεξόριστος δεν έπαυσε να ενεργεί στα κέντρα των Δυνάμεων και συχνά να επικοινωνεί με την αντίπαλή του ελληνική κυβέρνηση, για να λυθεί το πρόβλημα της Ελλάδος στη Μικρά Ασία με τις δυνατόν ολιγότερες απώλειες κερδών.

Το δημοψήφισμα, που προκήρυξε η κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη, διεξήχθη την Κυριακή 22 Νοεμβρίου 1920. Σύμφωνα με τα επίσημα «αποτελέσματα» την παλινόρθωση του Βασιλέως Κωνσταντίνου υπερψήφισε το 99% των εκλογέων. Υποτίθεται, δηλαδή, ότι και η συντριπτική πλειοψηφία των βενιζελικών προτίμησαν τον Κωνσταντίνο και κατεψήφισαν την πολιτική του Βενιζέλου!...

Ο Κωνσταντίνος και η νέα ελληνική κυβέρνηση εγνωρίζαν εκ των προτέρων ότι θα επακολουθούσε αναπόφευκτα θυελλώδης εχθρική αντίδραση των συμμάχων.

Την 14η Οκτωβρίου 1920, οκτώ ημέρες πριν το δημοψήφισμα, ο Γάλλος πρεσβευτής επιδίδει στον Πρωθυπουργό Δημ. Ράλλη διακοίνωση του νέου Πρωθυπουργού της Γαλλίας Georges Leygues που αναφέρει ότι το αποτέλεσμα των εκλογών και η προκήρυξη του δημοψηφίσματος²⁴ «εδημιούργησαν νέαν κατάστασιν έναντι της οποίας η Κυβέρνησις της Γαλλικής Δημοκρατίας επιφυλάσσει ρητώς, δι' εαυτήν, ελευθερίαν κινήσεων».

Την 20ή Νοεμβρίου στο Λονδίνο συνεδριάζει επειγόντως σε ανώτατο επίπεδο πρωθυπουργών η Συμμαχική Συνδιάσκεψη Γαλλίας, Αγγλίας και Ιταλίας, τις αποφάσεις της οποίας επιδίδουν από κοινού οι τρεις πρεσβευτές στην ελληνική κυβέρνηση την 21η Νοεμβρίου με αυστηρή διακοίνωση, η οποία προειδοποιούσε ότι, αν επέστρεφε στον θρόνο ο Κωνσταντίνος, θα επέρχονταν σε βάρος της Ελλάδος τα εξής αποτελέσματα:

1. Η παλινόρθωση είναι μη φιλική πράξη και έδιδε στις Δυνάμεις το δικαίωμα να επανεξετάσουν ολόκληρη την πολιτική τους χωρίς καμιά δέσμευση. Δηλαδή οι σύμμαχοι αποδεσμεύονταν από τη Συνθήκη των Σεβρών.
2. Η Ελλάδα θα έπαυε να είναι εντολοδόχος των Συμμάχων στη Μικρά Ασία.
3. Οι Δυνάμεις θα διέκοπταν κάθε οικονομική βοήθεια προς την Ελλάδα.

Τον επόμενο μήνα οι σύμμαχοι κατήγγησαν όλες τις πιστώσεις τους που είχαν ανοίξει στην τότε εκδοτική Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος το 1917, για να μπορέσει η Ελλάδα να καλύψει μέρος των πολεμικών της δαπανών, όταν εξήλθε επίσημα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Άνοιξαν πιστώσεις η Αγγλία 12 εκατομμύρια λίρες στερλίνες, η Γαλλία 300 εκατομμύρια φράγκα και οι Ηνωμένες Πολιτείες 50 εκατομμύρια δολάρια. Τις πιστώσεις, όμως, θα κατέβαλλαν μόνον μετά το τέλος του πολέμου. Η Εθνική Τράπεζα χρησιμοποίησε τις συμμαχικές πιστώσεις σαν απόθεμά της σε χρυσό και με το αντίκρισμα αυτό εξέδωσε χαρτονόμισμα 850 εκατομμυρίων δραχμών που έτσι έμεινε ακάλυπτο και το εθνικό νόμισμα καταβυθίσθηκε σε αλλεπάλληλες υποτιμήσεις. Μέχρι την παλινόρθωση η Ελλάδα είχε χρησιμοποιήσει μόνον 6 εκατομμύρια στερλίνες, 17 εκατομμύρια δολάρια και ούτε ένα γαλλικό φράγκο. Είχε διεξαγάγει τον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων με ελληνικές δαπά-

24. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 53.

νες, ενώ οι ζημίες που οι συμμαχικές δυνάμεις προκάλεσαν στη χώρα κατά τον πόλεμο υπολογίζονταν σε ένα δισεκατομμύριο και 126,5 εκατομμύρια δραχμές²⁵.

Όλα αυτά αγνοούσε παντελώς ο ελληνικός λαός και ουδέποτε ενημερώθηκε κατά τις κρίσιμες εκλογές, κατά το δημοψήφισμα και μετά την επιστροφή του Κωνσταντίνου. Μετά την Καταστροφή υπέστη πλήρη σύγχυση από τις θέσεις των πολιτικών, την αρθρογραφία των εφημερίδων και το επακόλουθο σχετικών βιβλίων, επειδή όλες οι πληροφορίες και οι κρίσεις ελαύνονταν –μέχρι σήμερα ακόμη ελαύνονται εν μέρει– από το πάθος των βενιζελικών κατά των αντιβενιζελικών και αντιστρόφως. Παρασιωπήσεις και υποτιμήσεις, υπερεκτιμήσεις και διθύραμβοι των μεν και των δε κατακρεούργησαν την ιστορική αλήθεια.

Την πραγματικότητα και τα οξύτατα προβλήματα που το Έθνος αντιμετώπιζε στην εθνική του οικονομία, στο διεθνές πεδίο εκ μέρους των συμμάχων, αλλά και του Κεμάλ, στη Μικρά Ασία και στον διάσπαρτο σ' αυτήν Ελληνισμό ουδέποτε συζήτησαν στη Βουλή ούτε κατά την προεκλογική εκστρατεία έθεσαν υπ' όψιν του λαού οι Φιλελεύθεροι και η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις». Αντιθέτως όλοι οι πολιτικοί και οι προπαγανδιστικοί μηχανισμοί τους παρουσίαζαν μιαν ρητορική –όμως τώρα εικονική– «πραγματικότητα», που δεν είχε καμιά σχέση με την αληθινή σκληρή κατάσταση. Σταθερό μάλιστα επιμύθιον αμφοτέρων, από τους προεκλογικούς εξώστες και τις προμετωπίδες των εφημερίδων, ήταν το ψεύδος ότι «ο πόλεμος τελείωσε». Αντιθέτως, μόλις άρχισε.

Τον Ιούνιο 1920 ο εξόριστος Κωνσταντίνος, με την παρότρυνση στενών συνεργατών του και πολιτικών, όπως ο Δ. Γούναρης και ο Γ. Θεοτόκης, σκέπτονταν σοβαρά να απευθύνει από την Ελβετία ένα διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό διακηρύσσοντας ότι «θέτει εαυτόν εις την υπηρεσίαν της Πατρίδος και του Έθνους». Τότε δεν είχε υπογραφεί ακόμη η Συνθήκη των Σεβρών αλλά οι γενικές γραμμές της είχαν γνωστοποιηθεί στον Κωνσταντίνο, που ήθελε έτσι να προκαταλάβει τις λαϊκές εντυπώσεις στην Ελλάδα. Στις 20 Ιουνίου 1920 ο έμπιστος του αλλά οξυδερκής απόστρατος επιτελής Ιω. Μεταξάς, που ρωτήθηκε για το διάγγελμα, απέστειλε, από τη Σιέννα της Ιταλίας, μακροσκελή απαντητική επιστολή στην Ελβετία στον Γεώργιο Στρέιτ –τον πιο έμπιστο και μοιραίο σύμβουλο του Κωνσταντίνου– και τόνισε²⁶:

«Αν όμως ο πόλεμος αποτύχη, τότε μέρος της ευθύνης του θα πέση και εις τον Βασιλέα, αφού και αυτός ωθεί εις τοιούτον μέχρις εσχάτων πόλεμον δια διαγγελημάτων (...)

Ο πόλεμος προς τον Κεμάλ μακρός και αβέβαιος (...)

Με την υπογραφήν της ειρήνης δεν κάνουν ούτε το πρώτον βήμα. Η ειρήνη αυτή δεν είναι άλλο τι ειμή η συμφωνία μετά των Συμμάχων ήτις έπρεπε να είχε γίνει προ της εισόδου μας εις τον πόλεμον. Μένει δε εις την ράχην μας η εκτέλεσις αυτής μετά πολυετή εξάντλησιν, με αμφίβολον την μέχρι τέλους υποστήριξιν των Άγγλων, με βεβαίαν αποχήν των Γάλλων και των Ιταλών αν μη και αντίπραξιν.

Δύναται να είπη τας αληθείας αυτάς εις το διάγγελμά του ο Βασιλεύς; Όχι. Τότε καλύτερα να σιωπήση».

Σιώπησε τότε ο Κωνσταντίνος. Μετά 138 μόνον ημέρες, επανήλθε θριαμβευτής.

Εισήλθε στην Αθήνα την 6η Δεκεμβρίου 1920 με παλλαϊκή υποδοχή και ανήλθε πάλι στον θρόνο ευτυχής. Μετά από 22 μήνες θα είχε ανατραπεί και θα ξανάφευγε για πάντα δυστυχής. Τον είχε προειδοποιήσει εγκαίρως ο οξυδερκής επιτελής του.

Επανήλθε θριαμβευτής στον θρόνο ο Κωνσταντίνος και τον επευφημούσε παντού λαός και στρατός αλλά δεν ήταν ο Στρατηλάτης των Βαλκανικών Πολέμων. Ήταν η σκιά του. Η σοβαρή ασθένεια και η μακρά εξορία τον είχαν κάμψει βιολογικά. Η σκληρή αντιδικία και η μαύρη πικρία είχαν οξύνει και κλονίσει τον χαρακτήρα του.

Η ασθένειά του εκδηλώθηκε πρώτη φορά το 1915 στην Αθήνα και υποτροπίασε το 1916 στην Ελβετία όπου

25. Καθηγητής Γ. Λεονάρδος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου ανωτ., σελ. 84-85.

26. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 405-407.

είχε αναγκασθεί να μεταβεί για θεραπεία. Στην εξορία τον ανάγκαζε συχνά να αναπαύεται στα ψηλά ελβετικά βουνά ή στη λίμνη του Λεμάν.

Ο αδελφός του Βασιλόπαις Νικόλαος, ο οποίος τον ακολουθεί πιστά παντού και τον φροντίζει, σημειώνει στο ημερολόγιό του²⁷:

«Έπρεπε να τον φυλάμε κάτω από μία γνάλα (...) Το βέβαιον, όμως, είναι ότι δυσκολώτερος άρρωστος, πιο πεισματάρης και παράλογος σαν μικρό παιδί δεν υπάρχει εις τον Κόσμον».

Ο Σπύρος Β. Μαρκεζίνης, στενά συνδεδεμένος με τη Δυναστεία, βαθύς μελετητής της Ιστορίας, πρωταγωνιστής πολιτικός, συγγραφέας και αδέκαστος κριτής υπογραμμίζει στο μνημειώδες ιστορικό έργο του²⁸:

«Ετόνισα και άλλοτε ότι από της εποχής της πρώτης ασθeneίας του το 1915, το βουλευτικόν του Βασιλέως είχε υποστή μεγάλην εξασθένησιν. Τα επακολουθήσαντα γεγονότα, η εξορία και η νέα βαρεία υποτροπή της νόσου συνετέλεσαν ουσιαστικώς εις την αλλοίωσιν του χαρακτήρος του (...)

Ο έξαλλος ενθουσιασμός των Αθηναίων και η φανατική αφοσίωσις μεθ' ης τον περιέβαλεν η πλειοψηφία των αντιπροσώπων του Έθνους όχι μόνον δεν ισοφόρισε τας δυσκολίας αλλά και επεδείωνε την κατάστασιν. Εις πάσαν περίπτωσιν αι μεγάλοι πλειοψηφίαί είναι επικίνδυνοι. Πολύ περισσότερον όταν είναι συνέπειαι μεγάλης αντιδικίας και οξυτάτων παθών (...) Η θριαμβολογία δεν επέτρεπε την αληθή εκτίμησιν των πραγμάτων και οι κυβερνώντες δεν κατηύθυναν αλλά κατηυθύνοντο.

Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος επανήλθε βεβαίως διάφορος του παλαιού. Αι ταλαιπωρίαί, αι δοκιμασίαί και αι ασθένειαί, ιδία μάλιστα εν Ελβετία, είχαν ασκήσει επ' αυτού βαθείαν επίδρασιν και σωματικώς και ψυχικώς (...)

‘Αλλαι ήσαν ήδη αι συνθήκαι και άλλος ο Βασιλεύς (...) ‘Ητο τότε άνθρωπος μειωμένου βουλευτικού και ως εκ τούτου δεν ήτο εις θέσιν να λάβη τολμηράν απόφασιν».

Η οξυτάτη αντιδικία του με τον Βενιζέλο και η δικαίωση του Βενιζέλου από τον λαό στις εκλογές του Μαΐου 1915, το επαναστατικό Κίνημα Εθνικής Αμύνης το 1916, η βιαία εκθρόνισή του από τα γαλλικά στρατεύματα το 1917 και η εξορία του, ενίσχυσαν στην ψυχή του την μοναρχική ιδέα και τη δίψα για αντεκδίκηση. Πίστευε ότι αυτός μόνος ενεσάρκωνε το Έθνος, τα εθνικά συμφέροντα και το κράτος. Μισούσε τους Γάλλους και, ανέκαθεν, θαύμαζε και πίστευε τους Γερμανούς. Αυτή η ψυχosύνθεση τον εξέτρεψε στην εξορία σε απαράδεκτα αποπήματα, άγνωστα εν πολλοίς στους Έλληνες μέχρι και σήμερα.

Το 1917, εξόριστος και έκπτωτος πια, προτείνει στον γυναικάδελφό του Κάιζερ της Γερμανίας, Γουλιέλμο Β' με την ενεργό συμμετοχή του Νικολάου Θεοτόκη, να τεθεί επικεφαλής του ελληνικού Δ' Σώματος Στρατού που ήταν αιχμαλωτισμένο στο γερμανικό στρατόπεδο του Γκαίρλιτς και μαζί με δυνάμεις της Γερμανίας και της Αυστρογγαρίας να επιτεθεί στο Μακεδονικό Μέτωπο εναντίον των συμμαχικών δυνάμεων και των ελληνικών Μεραρχιών Εθνικής Αμύνης! Παράλληλα δίδει μυστικές εντολές στον γιο του Βασιλέα Αλέξανδρο να οργανώσει αντιβενιζελική αντεπανάσταση στρατού και λαού!

Το Βερολίνο δεν του απαντά. Τον Σεπτέμβριο 1917, όμως, τον επιχορηγεί με 300.000 μάρκα για να χρηματοδοτήσει τη βασιλική προπαγάνδα του²⁹.

Αμέσως μετά τις νικηφόρες εκλογές του 1920 η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» σχηματίζει την πρώτη κυβέρνησή της με Πρωθυπουργό τον Δημήτριο Ράλλη. Σε χρονικό διάστημα 22 μόνον μηνών θα σχηματίσει άλλες τέσσερις κυβερνήσεις με Πρωθυπουργούς κατά σειράν τους Νικόλαο Καλογερόπουλο, Δημήτριο Γούναρη, Νικόλαο Στράτο και Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη. Την κυβερνητική παράταξη απαρτίζουν το Λαϊκό Κόμμα υπό τον Δημ.

27. Όπου ανωτ., σελ. 214 και 219.

28. Όπου ανωτ., σελ. 33, 63 και 65.

29. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου ανωτ., σελ. 54.

Γούναρη, το Μεταρρυθμιστικό υπό τον Νικόλαο Στράτο, η ομάδα των Μακεδόνων υπό τον «μακεδονικόν κριόν» Γεώργιο Μπούσιο και μικρές ομάδες ανεξαρτήτων, υπό διαφόρους ομαδάρχες. Έτσι, στα μεγάλα ελληνικά προβλήματα προστίθεται ακόμη ένα κρίσιμο: η ελληνική κυβέρνηση.

Αμέσως μόλις ανέλαβε την εξουσία, η κωνσταντινική αντιβενιζελική πράταξη προβαίνει σε εκκαθαρίσεις βενιζελικών. Παρά τη μεγάλη έκτασή τους, όμως, απέχουν πολύ από το πολιτικό πογκρόμ που είχε εξαπολύσει ο Βενιζέλος το 1917.

Ωστόσο, διαβρώνουν σοβαρά το στράτευμα, διαμορφώνουν στασιαστικές υπονομευτικές εστίες βενιζελικών αξιωματικών και, φυσικά, βαθαίνουν τον Εθνικό Διχασμό, ενώ ταυτόχρονα το Έθνος καλείται ολομόναχο να επεκτείνει μέχρι εσχάτων την Μικρασιατική Εκστρατεία.

Κηρύσσονται έκπτωτοι ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και ακόμη 20 Μητροπολίτες που το 1917 είχαν καταλάβει τους θρόνους των ιεραρχών που είχε απολύσει ο Βενιζέλος.

Στις ανώτερες και ανώτατες βαθμίδες της Δικαιοσύνης επαναφέρονται όσοι είχαν εκδιωχθεί και απολύονται όσοι είχαν διαδεχθεί τους εκδιωχθέντες του 1917.

Το ίδιο επαναλαμβάνεται με τους καθηγητές του τότε μοναδικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Απολύονται γενικοί γραμματείς και ειδικοί σύμβουλοι Υπουργείων καθώς επίσης όλοι οι βενιζελικοί νομάρχες, δήμαρχοι και κοινοτάρχες.

Ο μοναδικός αμετακίνητος βενιζελικός είναι ο ύπατος αρμοστής της Ελλάδος στη Σμύρνη Αριστείδης Στεργιάδης.

Στο στράτευμα η τομή είναι πολύ βαθιά.

Μόλις ανακοινώνεται το εκλογικό αποτέλεσμα, παραιτούνται αυτοβούλως ο αρχιστράτηγος της Στρατιάς Λεωνίδας Παρασκευόπουλος και οι αντιστράτηγοι Οθωναίος, Χατζημιχάλης και Α. Μαζαράκης.

Τον Μάρτιο 1921, ενώ προετοιμάζεται η Μικρασιατική Εκστρατεία εις μέγα βάθος, είχαν αντικατασταθεί ο αρχιστράτηγός της, οι διοικητές των τριών Σωμάτων Στρατού, οι επτά από τους εννέα διοικητές των Μεραρχιών και όλοι σχεδόν οι επιτελείς αξιωματικοί της εκτός από τον μοιραίο συνταγματάρχη Π. Σαρηγιάννη.

Υπολογίζεται ότι συνολικά αποστρατεύθηκαν, εγκατέλειψαν τις μονάδες τους ή αναγκάστηκαν σε παραίτηση 500 περίπου αξιωματικοί ενώ το 1917 είχαν εκδιωχθεί 4.000.

Διοικητές μονάδων της Στρατιάς με επικεφαλής τον Γεώργιο Κονδύλη εγκαταλείπουν τις μονάδες τους στο μέτωπο και καταφεύγουν στην Κωνσταντινούπολη όπου, μαζί με τους αντιστρατήγους Κ. Μαζαράκη, Εμμ. Ζυμβρακάκη και Δ. Ιωάννου, σχηματίζουν την νέα «Εθνική Άμυνα» συνεπικουρούμενοι από πολλούς ισχυρούς γηγενείς Κωνσταντινουπολίτες.

Στις μονάδες του μετώπου, όμως, παραμένουν πολλοί και αξιόμαχοι βενιζελικοί αξιωματικοί, όπως π.χ. ο Νικόλαος Πλαστήρας και ο Περ. Καλλιδόπουλος, οι οποίοι θα πολεμήσουν σκληρά μέχρι τέλους.

Το χειρότερο είναι ότι επαναφέρονται 1.500 αξιωματικοί, οι οποίοι είχαν αποταχθεί το 1917. Οι περισσότεροι, προερχόμενοι από τις τάξεις των μονίμων υπαξιωματικών, έχουν μειωμένα προσόντα και μικρή ή μηδενική πολεμική πείρα αλλά έχουν μεγάλο φανατισμό και προκαλούν συνεχείς τριβές με τους βενιζελικούς. Ο διοικητής της XII Μεραρχίας και, μετά, του Β' Σώματος Στρατού Βασιλόπαις Ανδρέας αναφέρει επίμονα ότι οι βενιζελικοί αξιωματικοί στην πρώτη γραμμή του πυρός «βυρσοδομούν», «συνωμοτούν» και «υπονομεύουν». Αλλά οι βαριές κατηγορίες του, διατυπωμένες μάλιστα από τον αδελφό του Κωνσταντίνου και μάλιστα μετά την Καταστροφή, δεν στηρίζονται σε κανένα αποδεικτικό στοιχείο εκ μέρους του και απηχούν μονομερώς ένα μέρος της αλήθειας, σημαντικά μικρό στη γραμμή του πυρός. Αντιθέτως, αφθονούν τα αποδεικτικά στοιχεία της γενναιότητας και της αποτελεσματικότητας αρκετών βενιζελικών αξιωματικών μέσα στη φωτιά του μετώπου. Αντικειμενικότερος, και μάλιστα κατά το κρίσιμο διάστημα, είναι ο αδελφός του Ανδρέα και του Κων-

σταντίνου Νικόλαος. Ευρισκόμενος στο πλευρό του Βασιλέως, στο Κορδελιό της Σμύρνης αρχές του Ιουνίου 1921, ο Νικόλαος σημειώνει αμέσως τότε στο ημερολόγιό του³⁰:

«Η σύμπτωση των αξιωματικών μας, δυστυχώς, δεν είναι εκείνη η οποία έπρεπε να υπάρξει (...) Οι αξιωματικοί φθονούνται μεταξύ των και η πειθαρχία εσαλεύθη. Εγώ το βλέπω αυτό ολέθριον. Οφείλω να ομολογήσω ότι, αν και παραδέχομαι τους μεγάλους λόγους παραπόνων τους οποίους έχουν οι αξιωματικοί μας οι αποπεμφθέντες, αποταχθέντες και διωχθέντες υπό του Βενιζελισμού, είμαι ο πρώτος που κατηγορώ την αδιαλλακτικότητα τους απέναντι των άλλων συναδέλφων τους. Τούτοι οι τελευταίοι, τέλος πάντων, επολέμησαν και πολέμουν αδιακόπως επί τέσσερα χρόνια. Εκοπίασαν, επληγώθησαν, εσκοτώθησαν, απέκτησαν μεγάλην πολεμικήν πείραν και όλα αυτά έπρεπε να συντείνουν ώστε να καταπαύση η εχθρότης εναντίον των. Στο κάτω-κάτω της γραφής εκέρδισαν τα γαλόνια τους και τα θέσεις τους με το αίμα τους. Έχουν λάθος οι αποταχθέντες αξιωματικοί μας, νομίζοντας ότι υπηρετούν την Πατρίδα και τον Βασιλέα, όταν επιδεικνύουν αδιαλλακτικότητα προς τους αξιωματικούς τους παραμείναντας εις τον Στρατόν και προς εκείνους της Αμύνης».

Ο Σπύρος Β. Μαρκεζίνης υπογραμμίζει μετά από την ασφαλή απόσταση μισού αιώνα:

«Γεγονός παραμένει εν και μόνον: ότι η Πατρίς κατά την ώραν εκείνην του υπερτάτου αγώνος είχεν ανάγκην όλων, ηνωμένων εις την κοινήν προσπάθειαν όπως συνέβη κατά την εποχήν των Βαλκανικών αγώνων. Και αυτό ατυχώς τότε δεν συνέβαινε. Αλλά και χειρότερον ακόμη, άλλοι μεν ευρέθησαν αντιδρώντες εις την Κωνσταντινούπολιν, άλλοι δε ανεχώρησαν εις το εξωτερικόν αδρανήσαντες.

Ως συμβαίνει, όμως, κατά κανόνα, το άδικον δεν ευρίσκεται μόνον εις την μίαν πλευράν. Διότι πολλοί των αποκατασταθέντων επέδειξαν μετριοπάθειαν και κατενόησαν την ανάγκην της ενότητος αλλά υπήρξαν και οι υπονομεύοντες, οι αδιάλλακτοι, οι οποίοι την υστάτην ώραν κατώρθωσαν να εμποδίσουν την αποκατάστασιν της ενότητος (...) Από της πρώτης ώρας υπήρχε το σπέρμα της υπονομεύσεως του αγώνος³¹».

Στις 23 Δεκεμβρίου 1920, παραμονές Χριστουγέννων, ο Βασιλιάς κήρυξε την έναρξη εργασιών της Βουλής. Στον καθιερωμένο εναρκτήριο λόγο του θρόνου διεκήρυσσε με έμφαση την αφοσίωση της Ελλάδος στους συμμάχους και την απόφασή της να υπερασπισθεί τον μικρασιατικό Ελληνισμό, δηλαδή να επεκτείνει τον πόλεμο. Την ίδια ακριβώς ημέρα η Στρατιά εξαπέλυσε ισχυρές δυνάμεις σε μια συντονισμένη αναγνωριστική επιχείρηση μεγάλης κλίμακος με κατεύθυνση το μακρινό Εσκή Σεχήρ όπου οι Τούρκοι συγκέντρωναν το κύριο μέρος του κεμαλικού στρατεύματος. Στο μέσον της αποστάσεως, μετά πέντε ημέρες, οι Έλληνες επετέθησαν σε οχυρή θέση 6.000 Τούρκων και τους ανέτρεψαν τελικά με εφ' όπλου λόγχη έφοδο των Ευζώνων. Μπροστά στο χωριό Ινονού, όμως, το οποίο υπερασπίζονταν ο στρατηγός Ισμέτ πασάς, οι Τούρκοι κράτησαν αποφασιστικά τις θέσεις τους. Ήταν η πρώτη νίκη τους το 1920 και θα παρέμενε μοναδική νίκη τους μέχρι τα τέλη Αυγούστου του 1921. Από εκείνη την τοποθεσία της νίκης του ο Ισμέτ πασάς θα προσλάβει το επώνυμο Ινονού υπό το οποίο μετά το 1922, διήνυσε πλούσια και μακρά πολιτική σταδιοδρομία ως πρόεδρος της Τουρκικής Δημοκρατίας, διάδοχος του Κεμάλ, πρωθυπουργός και υπουργός των Εξωτερικών. Υπέγραψε τη Συνθήκη της Λωζάννης.

Ο αρχιστράτηγος Παπούλας ενημερώνει την κυβέρνηση ότι ο στρατός του Κεμάλ έχει πια βελτιωθεί σοβαρά σε αριθμό ανδρών, σε δύναμη πυρός, σε αυτοπεποίθηση, εκπαίδευση και πειθαρχία. Ζητάει ενισχύσεις. Ήδη η Στρατιά έχει υπερβεί εις βάθος άνω των 100 χιλιομέτρων τη γραμμή της περιοχής Σμύρνης που όριζε η συμμαχική εντολή και η Συνθήκη των Σεβρών.

Έτσι λήγει το έτος 1920 και αρχίζει το 1921. Σ' αυτό το έτος εκτυλίσσεται το ελληνικό έπος. Είναι πραγματικά απίστευτο αλλά εκ των προτέρων ναρκοθετημένο και εκ των υστέρων, μέχρι σήμερα, υποτιμημένο.

30. Όπου ανωτ., σελ. 200.

31. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 58.

7. Η διπλή προσωπικότητα

Το 1921 είναι το έτος της Μικρασιατικής Εποποιίας. Ταυτόχρονα, όμως, είναι το έτος της μεγάλης καμπής προς τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η Ελλάδα είχε αυτοπαγιδευθεί ήδη σε ένα τραγικό δίλημμα.

Να προχωρήσει στη Μικρά Ασία ή να αποχωρήσει;

Στο ερώτημα αυτό απάντησε αντιφατικά και εντέλει αυτοκαταστροφικά επειδή, εκτός από τον Εθνικό Διχασμό, είχε υποστεί και διχασμό της προσωπικότητας. Ο διχασμός της ελληνικής προσωπικότητας έπληξε σταυρικά, κάθετα και οριζόντια, όλα τα συλλογικά πρόσωπα και, επί πλέον, τα άτομα. Έτσι:

Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος, ο οποίος εχθρεύονταν τους συμμάχους, τάχθηκε ευθύς αμέσως μετά την παλι-νόρθωσή του υπέρ των συμμάχων με τον εναρκτήριο λόγο του θρόνου.

Η αντιβενιζελική παράταξη, που είχε εκλεγεί με διακηρυγμένο πρόγραμμα κατά της πολιτικής Βενιζέλου και υπέρ της ειρήνης, ακολούθησε την πολιτική Βενιζέλου και γενίκευσε τον πόλεμο επιστρατεύοντας νέες κλάσεις αντί, όπως είχε υποσχεθεί, να αποστρατεύσει και τις παλαιές.

Η βενιζελική παράταξη συμπαραστάθηκε επίσημα την αντιβενιζελική κυβέρνηση στη διεύρυνση της Μικρασιατικής Εκστρατείας και με τα ισχυρότερα μέλη της αντιστρατεύθηκε και υπονόμωσε την κυβέρνηση.

Έλληνες αξιωματικοί συμπολεμούσαν πλάι πλάι ηρωικά στο μέτωπο για τα ίδια ιδανικά και παράλληλα συνωμοτούσαν εναντίον αλλήλων καταπολεμώντας ο ένας τον άλλον.

Κορυφαίοι επιτελείς, σωματάρχες, μέραρχοι της Στρατιάς, ακόμη και οι δύο αδελφοί του Βασιλιά, εκτιμούσαν κατ' ιδίαν ότι η προέλαση της Στρατιάς την οδηγούσε στο στόμα του λύκου αλλά όλοι μαζί συλλογικά συναπεφάσισαν την προέλαση.

Ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος είχε αποσπάσει την προφορική εντολή των συμμάχων να αποβιβάσει τον στρατό στη Μικρά Ασία και ανέμιζε στα πλήθη την «Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών», πρότεινε στην αντίπαλη κυβέρνηση να αποχωρήσει από τη Μικρά Ασία.

Ο πρώτος Πρωθυπουργός της αντιβενιζελικής παρατάξεως, η οποία είχε αναθεματίσει επίσημα τον Βενιζέλο ως «ολετήρα του Έθνους» και δημόσια ακόμη τον χαρακτήριζε ως «κακό δαίμονα της Ελλάδος», απεφάσισε να χρησιμοποιεί τον αποδιοπομπαίο ως αντιπρόσωπο της Ελλάδος στις Διασυμμαχικές Διασκέψεις και στα ξένα κέντρα αποφάσεων, διότι ανεγνώριζε ότι ικανότερο και εμπειρότερο εθνικό εκπρόσωπο δεν διέθετε η Ελλάδα άραξ τον «εθνικό ολετήρα της».

Οι δημοσιογράφοι, από τα γραφεία και τα καφενεία της Αθήνας, έκριναν, επέκριναν, διόρθωναν και πρότειναν όλα τα άβατα επιτελικά σχέδια και τα διπλωματικά «δέοντα» προς «το συμφέρον του Έθνους» αλλά συνάμα δίχαζαν, φανάτιζαν και παραπληροφορούσαν το Έθνος.

Η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών και των επιστρατευμένων λαχταρούσε άμεση αποστράτευση αλλά ταυτόχρονα απαιτούσε να φτάσει ανυπερθέτως ο Ελληνικός Στρατός στην Κόκκινη Μηλιά. Ο ελληνικός λαός ήταν τουλάχιστον δικαιολογημένος, επειδή δεν ήταν διόλου ενημερωμένος και ήταν ασύστολα παραπληροφορημένος. Επί πλέον, αυτός πλήρωνε και θα πλήρωνε!

Μόνον το νεαρό και μικρό τότε Κ.Κ.Ε. κατήγγειλε απ' αρχής μέχρι τέλους τη Μικρασιατική Εκστρατεία σαν ξενοκίνητο ιμπεριαλιστικό πόλεμο και καλούσε τους στρατιώτες να εγκαταλείψουν τις μικρασιατικές μονάδες τους. Τότε, όμως, το Κομμουνιστικό Κόμμα με πλήρη τίτλο Κ.Κ.Ε. - τμ. Δ. ήταν παράρτημα της Γ' Διεθνούς, ελεγχόμενης από τη Μόσχα, και εθεωρείτο ότι εξυπηρετούσε αποκλειστικά τα κρατικά συμφέροντα της Σοβιετικής Ενώσεως που, επί πλέον, ήταν σύμμαχος του Κεμάλ εναντίον της Ελλάδος.

Τον Δεκέμβριο 1920 ο αυτοεξόριστος Βενιζέλος, εν όψει της Διασυμμαχικής Συνδιασκέψεως του επομένου Φεβρουαρίου στο Λονδίνο, διεβίβασε στην κυβέρνηση Ράλλη μια απρόοπτη πρότασή του, την οποία δικαιολογούσε με τη ριζική μεταβολή των διεθνών και ελληνικών συνθηκών κατά τους δύο τελευταίους μήνες του 1920.

Πρότεινε να παραιτηθεί αυτοβούλως ο Κωνσταντίνος υπέρ του Διαδόχου Γεωργίου ή του τριτοτόκου Παύλου, ώστε να μη αντιδρούν οι σύμμαχοι κατά της Ελλάδος. Σε κάθε περίπτωση πρότεινε να συμπτυχθεί ο στρατός γύρω από την περιοχή της Σμύρνης, σε βάθος αρκετά ευρύτερο της ζώνης που είχε οροθετήσει η Συνθήκη των Σεβρών. Έτσι, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, στη Μικρά Ασία θα παρέμεναν τρεις μόνον Μεραρχίες με 45.000 άνδρες, ώστε να πραγματοποιηθεί η αποστράτευση και να αποφευχθεί η κατάρρευση της εθνικής οικονομίας. Παρείχε, τέλος, στην κυβέρνηση Ράλλη την κοινοβουλευτική υποστήριξη και, κατά περίπτωση, ανοχή των Φιλελευθέρων ώστε να σχηματισθεί ενιαίο εθνικό μέτωπο.

Τρεις μόλις μήνες ενωρίτερα, στις 23 Σεπτεμβρίου 1920, ο Βενιζέλος τηλεγραφούσε ως Πρωθυπουργός στον Άγγλο ομόλογό του και φίλο Λόυδ Τζωρτζ³²:

«Η επ' αόριστον διατήρησις του ελληνικού στρατού επί ποδός πολέμου είναι αδύνατος από πολιτικής και οικονομικής απόψεως και ανωφελής εάν δεν προβλέπεται άμεσος χρησιμοποίησις αυτού (...) Η παράτασις της σημερινής καταστάσεως εις την Μικράν Ασίαν θα ήτο μελλοντικώς πλήρης κινδύνων (...) Το μόνον ριζικόν φάρμακον θα ήτο μία νέα εκστρατεία με αντικειμενικόν σκοπόν την πλήρη καταστροφήν των δυνάμεων του Κεμάλ περί την Άγκυραν...»

Το περιεχόμενο αυτού του άκρως απορρήτου τηλεγραφήματος παρέμενε άγνωστο στη νέα κυβέρνηση. Η πρόταση Βενιζέλου απερρίφθη ασυζητητί από τον Κωνσταντίνο και προκάλεσε εντονότατες συζητήσεις στους κόλπους της κυβερνήσεως όπου ο γηραιός και βαριά ασθενής Πρωθυπουργός την υποδέχθηκε με ευμένεια. Στο Υπουργικό Συμβούλιο, όμως, βρέθηκε σε μειοψηφία και στις 22 Ιανουαρίου 1921 αναγκάσθηκε να παραιτηθεί. Τον διαδέχθηκε ο Νικόλαος Καλογερόπουλος. Η πρόταση Βενιζέλου είχε απορριφθεί. Όμως, κατά τη συζήτηση των προγραμματικών δηλώσεων της νέας κυβερνήσεως στη Βουλή, στις 25 Ιανουαρίου, ο αντικαταστάτης του στο Κόμμα των Φιλελευθέρων στρατηγός Π. Δαγκλής διεκήρυσσε³³:

«Αι δηλώσεις της κυβερνήσεως περί της ακολουθητέας εξωτερικής πολιτικής, την οποίαν και η προηγουμένη κυβέρνησις εφήρμοσε μέχρι τούδε, είναι τόσον ρηταί, πατριωτικάί και εθνικάί ώστε νομίζω ότι δεν δύνανται να έχωσιν την παραμικράν αντίρρησιν. Η ουσιώδης υπόστασις των δηλώσεων είναι ότι πάση δυνάμει η κυβέρνησις θέλει προασπίσει την ακεραίαν εφαρμογήν της Συνθήκης των Σεβρών και πασών των Συνθηκών (...)

Κάμνω εκ νέου τώρα την δήλωσιν ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων τελείως επιδοκιμάζει την πολιτικήν της κυβερνήσεως και θέλει παράσχει παν μέσον όπως την φέρει εις αίσιον πέρας».

Η Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη του Λονδίνου διήρκεσε έναν περίπου μήνα, από τις 8 Φεβρουαρίου μέχρι 5 Μαρτίου 1921, με αντικείμενο την παρουσία της Ελλάδος στην περιοχή της Σμύρνης και ουσιαστικά την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών με σοβαρές παραχωρήσεις στην Τουρκία. Μέλη της ήσαν η Αγγλία, η Γαλλία και η Ιταλία. Οι δύο τελευταίες χώρες ήσαν αντίθετες προς τη Συνθήκη των Σεβρών. Πολύ σημαντικό γεγονός ήταν ότι τώρα πλέον η Ελλάδα δεν ήταν μέλος της Διασυμμαχικής Συνδιασκέψεως αλλά μόνον «παρατηρητής» σε θέση αντιδίκου με την Τουρκία. Ακόμη πιο σημαντικό γεγονός ήταν ότι οι σύμμαχοι είχαν καλέσει ως εκπρόσωπο της Τουρκίας στη θέση του «παρατηρητού» όχι μόνον την κυβέρνηση του σουλτάνου αλλά και την κυβέρνηση του Κεμάλ. Μια ακόμη ριζική μεταστροφή.

Η ελληνική αντιπροσωπεία απέρριψε αμέσως πρόταση της Συνδιασκέψεως να ανασταλούν εκατέρωθεν οι

32. Σπ. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 65-66.

33. Όπου ανωτ., σελ. 99.

ελληνοτουρκικές πολεμικές επιχειρήσεις μέχρις ότου μια συμμαχική επιτροπή εξετάσει και αναφέρει την εθνική και θρησκευτική σύνθεση των πληθυσμών τόσο στη ζώνη της Σμύρνης όσο και στην Ανατολική Θράκη. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός ανέφερε ότι, κατά τους ελληνικούς υπολογισμούς, ο Κεμάλ παρέτασε στο δυτικό μικρασιατικό μέτωπο 35.000 άνδρες έναντι 121.000 ανδρών της ελληνικής Στρατιάς, που σύντομα η Ελλάδα μπορούσε να αυξήσει σε 200.000. Οι υπόλοιποι 30.000 άνδρες του Κεμάλ, επί πλέον των 35.000, ήσαν εμπλεγμένοι σε πολεμικές επιχειρήσεις στην Αρμενία και κατά των Γάλλων στην Κιλικία, ενώ ταυτόχρονα αντιμετώπιζαν εσωτερικούς αντάρτες.

Ο νέος Πρωθυπουργός της Γαλλίας Αριστέιδης Μπριάν, παρά το αρχαιοελληνικό όνομά του, μίλησε με προσβλητική περιφρόνηση για τους Έλληνες που, όπως τόνισε, ανέκαθεν υποχωρούν προ του αντιπάλου, όπως «αποδεικνύει» ο μνύων Αχιλλεύς και η Κάθοδος των Μυρίων. Ουσιαστικότερα μίλησε ο Γάλλος στρατηγός Γκουρά, που είχε αντιμετωπίσει τον Κεμάλ το 1914 στην Καλλίπολη. Είπε ότι οι 60.000 μάχιμοι άνδρες της ελληνικής Στρατιάς έπρεπε να βαδίσουν 600 χιλιόμετρα από τη Σμύρνη, για να φθάσουν στην Άγκυρα και, αν κι εκεί ανάγκαζαν σε υποχώρηση τον Κεμάλ, έπρεπε να διανύσουν άλλα 300 χιλιόμετρα ακόμη για να φθάσουν στη Σεβάστεια (Σίβας) χωρίς εφοδιοπομπές και με όλες τις τεράστιες γραμμές των επικοινωνιών τους εκτεθειμένες στους «τσέτες» επιδρομείς, ανάμεσα σε εχθρικό πληθυσμό και σε υψίπεδα άνω των 800 μ. όπου ο χειμώνας επέρχεται δριμύς και πρόωρος. Χρειάζονταν, κατέληξε, 27 Μεραρχίες πλήρους πολεμικής συνθέσεως.

Ακόμη και ο Άγγλος Πρωθυπουργός Λόυδ Τζωρτζ, ο μόνος που υπεστήριζε την ελληνική δράση στη Μικρά Ασία για λόγους αγγλικών στρατηγικών συμφερόντων, παρά την σφοδρή αντίδραση μέσα στην κυβέρνησή του, υπενθύμισε λίγο αργότερα ³⁴:

«Δεν ήτο απολύτως ορθόν να λέγεται ότι την Σμύρνην και την Θράκην απέκτησεν η Ελλάς μόνη δια των ιδίων μέσων και δυνάμεων. Εάν η Ελλάς είχε αφεθή εις τας ιδικάς της προσπαθείας, ούτε σπιθαμή γης θα είχε προσθέσει. Η ελληνική επικράτεια επεξετάθη χάρις, πρωτίστως, εις την γιγαντιαίαν προσπάθειαν των Συμμάχων και ιδίως της Μεγάλης Βρεταννίας. Η Μεγάλη Βρεταννία είχε αποστείλει κατά της Τουρκίας περισσότερους του ενός εκατομμυρίου άνδρας, εδαπάνησε ένα δισεκατομμύριον λιρών και απώλεσε 200.000 περίπου άνδρας, αριθμόν ίσον περίπου με το σύνολον του ελληνικού στρατού».

Βέβαια, ο Λόυδ Τζωρτζ αναφέρονταν στο σύνολο της Μέσης Ανατολής, που σε αντάλλαγμα είχε περιέλθει ήδη ολόκληρη, πλην της Συρίας, στην αγγλική «κηδεμονία» και αποτελούσε μια δεύτερη αυτοκρατορία –με ανεξάντλητα πετρέλαια μάλιστα. Αλλά η επισήμανσή του ήταν σημαδιακή, επειδή ο Λόυδ Τζωρτζ, έστω και για δικούς του λόγους, αποτελούσε τον έσχατο συνήγορο της Ελλάδος.

Εντωμεταξύ, στο περιθώριο της Συνδιασκέψεως, η Ιταλία και, τρεις ημέρες ενωρίτερα, η Γαλλία, μονόγραφαν μυστικές συμφωνίες με την αντιπροσωπεία του Κεμάλ. Ανακωχή στην Αττάλεια και στην Κιλικία έναντι σοβαρών οικονομικών προνομίων στους Γάλλους και στους Ιταλούς. Τα προνόμια αυτά θεώρησε απαράδεκτα ο Κεμάλ και η Μεγάλη Εθνοσυνέλευση της Αγκύρας καθήρεσε τον πληρεξούσιό της υπουργό των Εξωτερικών Μπεκέρ Σαμί μόλις αυτός ο ντονομές, εξισλαμισμένος Εβραίος, γύρισε από το Λονδίνο μετά τον δεύτερο γύρο της Συνδιασκέψεως. Ο δρόμος, όμως, είχε ανοίξει.

Τελικά η Συνδιάσκεψη, τον Φεβρουάριο, πρότεινε σε Ελλάδα-Τουρκία:

Α. Να αποχωρήσουν από τα μικρασιατικά εδάφη όλες οι ελληνικές δυνάμεις και να περιορισθούν αποκλειστικά στην πόλη της Σμύρνης.

34. Όπου ανωτ., σελ. 117.

Β. Η ζώνη της Σμύρνης, παραμένοντας υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου, να αποκτήσει καθεστώς τοπικής αυτονομίας με πολιτικό διοικητή χριστιανό που, όμως, αποκλείονταν ρητά να είναι Έλληνας.

Γ. Την τάξη στη ζώνη Σμύρνης να τηρεί Τοπική Χωροφυλακή, στελεχωμένη από όλες τις εθνότητες κατ' αναλογία, υπό την αποκλειστική διοίκηση Ευρωπαίων αξιωματικών.

Την πρόταση των συμμάχων, που σκόπιμα δεν έκανε καμιά αναφορά στην Ανατολική Θράκη, ανέλαβαν οι διάδικες πλευρές να γνωστοποιήσουν στα ανώτατα όργανα των δύο χωρών που θα απαντούσαν οριστικά, ώστε η Συνδιάσκεψη, μετά, να υπογράψει την τελική συμφωνία με τους αντιδίκους. Ο Κεμάλ δεν απάντησε ποτέ και ο σουλτάνος είχε ήδη χάσει κάθε κυριαρχία.

Την πρόταση συζήτησε διεξοδικά η Βουλή (Εθνοσυνέλευση) των Ελλήνων στις 15 Φεβρουαρίου 1921 οπότε ο υπουργός των Εξωτερικών Γεώργιος Μπαλατζής μεταξύ άλλων διεκήρυξε³⁵:

«Δια των μέσων, άτινα διαθέτει, η Ελλάς δύναται άνευ συμμαχικής επικουρίας να επιτύχη εντός τριμήνου την πλήρη και ολοσχερή ειρήνευσιν της Ανατολής δια της μελετωμένης ήδη στρατιωτικής προελάσεως».

Ο πραγματικός αρχηγός της κυβερνητικής παρατάξεως Δημ. Γούναρης, ο οποίος τότε ήταν υπουργός των Στρατιωτικών και πολύ σύντομα θα ανελάμβανε Πρωθυπουργός, διεβεβαίωσε³⁶:

«Είμαι εν γνώσει της καταστάσεως εν Μικρά Ασία υπέρ πάντα άλλον και δύναμαι να διαβεβαιώσω με τον θετικώτερον τρόπον ότι η εκεί αντίδρασις πρέπει να θεωρηθή συντριβείσα. (...) Ο ελληνικός στρατός ευρίσκεται εις απόστασιν εκατοντάδων χιλιομέτρων από την γραμμήν ήτις, δια της Συνθήκης των Σεβρών, μας παρεχωρήθη (...) Και, όμως, ευρίσκεται εκεί αδιατάραχος και εν πλήρει ασφαλεία. Έχει απέναντί του τα λείψανα των μέχρις εκεί σπρωχθέντων ασυντάκτων στιφών».

Πρέπει να υπογραμμισθεί εδώ ότι ένα μήνα πριν προβεί στις ανωτέρω κατηγορηματικές διαβεβαιώσεις, ο Δημ. Γούναρης είχε ζητήσει και είχε λάβει γραπτή απόρρητη ενημέρωση από τον Στρατό. Στο απόρρητο ενημερωτικό σημείωμά του προς τον υπουργό Στρατιωτικών, στις 18 Ιανουαρίου 1921, ο αρχηγός της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού υποστράτηγος Κων. Γουβέλης ανέφερε στον Γούναρη³⁷:

«Η Μικρασιατική Εκστρατεία ουδέποτε έδει να είχεν αναληφθή. Μόνον άφρων θα ήτο δυνατόν να συλλάβη τοιούτον σχέδιον πολιτικής και στρατιωτικής ενεργείας, να προβή εις εκτέλεσιν τοιαύτης παρατόλμου υπερποντίου εκστρατείας, ριψοκινδύνου και με λίαν αμφίβολον τελικήν επιτυχίαν, απαιτούσης κολοσσιαίας θυσίας και δυσβάστακτα βάρη δια το Ελληνικόν Κράτος και τον Λαόν».

Όταν η Συνδιάσκεψη επανέλαβε τις εργασίες της, για να ακούσει τις οριστικές αποφάσεις των «διαδίκων παρατηρητών» Ελλάδος-Τουρκίας, ο Πρωθυπουργός Ν. Καλογερόπουλος ανέγνωσε γραπτή δήλωση ότι η Ελλάδα μπορούσε μόνη να επιβάλει τη Συνθήκη των Σεβρών, όπου την αφορούσε, αν οι σύμμαχοι της επέτρεπαν απλώς να προελάσει. Ο εκπρόσωπος του Κεμάλ επέμεινε αμετακίνητος στην ελληνική αποχώρηση από τη Μικρά Ασία αφήνοντας, επίτηδες, κάποια πιθανότητα της Ελλάδος στην Ανατολική Θράκη.

Ο δαφνοστεφής στρατάρχης της Γαλλίας Φος (Foch) επέμεινε στην αρχική εκτίμησή του για πλήρη ελληνική αδυναμία προσθέτοντας χαρακτηριστικά³⁸:

«Οι Έλληνες είναι ανίκανοι δια μίαν μεγάλην προσπάθειαν και δια να επιτύχουν μεγάλα αποτελέσματα. Αν, όμως, ήθελον να προβούν εις μικράν τινα επίδειξιν, είναι δυνατόν να τους την επιτρέψωμεν».

Στις 3 Μαρτίου 1921 ο Λούδ Τζωρτζ δέχεται μυστικά στην κατοικία του τον υπουργό Εξωτερικών του

35. Σπ. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 115.

36. Όπου ανωτ.

37. Όπου ανωτ., σελ. 132.

38. Όπου ανωτ., σελ. 122.

Κεμάλ, Μπεκέρ Σαμί μπέη, στον οποίο τονίζει ότι η Αγγλία επιθυμούσε στενές φιλικές σχέσεις με τη Νέα Τουρκία υπό τον απαράβατο όρο ότι η Άγκυρα δεν θα προκαλούσε αναταραχή ούτε άλλη απειλή στην –πετρελαιοφόρο– Μοσούλη γιατί, διαφορετικά, η Αγγλία θα υποχρεωνόταν να βοηθήσει αποφασιστικά την ελληνική Στρατιά!

Παράλληλα η Γαλλία συνομολογεί με τον Μπεκέρ Σαμί ανακωχή στην Κιλικία όπου από τις συνεχείς τουρκικές επιθέσεις είχε ήδη χάσει 2.000 Γάλλους. Η Κιλικία εχρησιμοποιείτο από τη Γαλλία ως πλαγιοφυλακή, απλώς, της γαλλικής κηδεμονίας στη γειτονική Συρία. Ο Μπριάν μάλιστα είχε ενημερώσει τη Συνδιάσκεψη ότι οι Γάλλοι φορολογούμενοι δεν θα επέτρεπαν περαιτέρω οικονομική αιμορραγία τους για τη διατήρηση της Κιλικίας. Θα την παραδώσουν στον Κεμάλ πολύ σύντομα.

Έτσι ο Κεμάλ αποδεσμεύει δυνάμεις από το νοτιοανατολικό μέτωπό του στην Κιλικία και από τη δυτική Αττάλεια έναντι των Ιταλών. Σύντομα, στο βόρειο μέτωπό του, συντρίβει την Αρμενία και τη μοιράζεται με τη Σοβιετική Ένωση με την οποία αποκτά κοινά πλέον σύνορα και ανοικτούς διαύλους σοβιετικής βοήθειας.

Η είσοδος της Σ. Ενώσεως στη διεθνή σκηνή, μέσω της τουρκικής θύρας, και η αυξανόμενη σοβιετική επιρροή στην Άγκυρα θορυβούν τους Δυτικούς Συμμάχους που, έτσι, επιχειρούν να προσεγγίσουν τον Κεμάλ, ο οποίος τώρα πια «παίζει σε δύο ταμπλώ» – και αυτό το διπλό παιχνίδι θα συνεχίσουν οι διάδοχοί του. Ήδη ο Τσώρτσιλ, σε κρίσιμη σύσκεψη, υπογραμμίζει στην αγγλική ηγεσία ότι το μεγαλύτερο γεωπολιτικό ζήτημα που, μετά τον πόλεμο, τίθεται από το 1921 είναι η σοβιετική απειλή.

Υπ' αυτές τις συνθήκες και εν πλήρει γνώσει αυτών των δεδομένων η Ελλάδα αποφασίζει να προελάσει μόνη στη Μικρά Ασία. Και, για τρίτη συνεχή φορά μέσα σε πέντε μήνες, αλλάζει κυβέρνηση!

Στις 26 Μαρτίου 1921, μία ημέρα μετά τη συμπλήρωση εκατό ετών από την 25η Μαρτίου 1821, Πρωθυπουργός αναλαμβάνει ο Δ. Γούναρης με υπουργό Στρατιωτικών τον Νικόλαο Θεοτόκη, οι οποίοι το επόμενο δεκαπενθήμερο καλούν μυστικά, μετά τα μεσάνυχτα, στο σπίτι του υπουργού Οικονομικών Π. Πρωτοπαπαδάκη, τον Ιω. Μεταξά, του ζητούν τη συμβουλή του και τον προσκαλούν να επανέλθει σε θέση-κλειδί του στρατού. Συναντούν την απόλυτη άρνησή του και τα γνωστά ήδη επιχειρήματά του κατά της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Τότε ο Πρωθυπουργός αναφωνεί³⁹:

«Έστω ότι εκάμαμεν σφάλματα. Έστω ότι εμπλέξαμεν. Σήμερον τι κάμνομεν; Πολιτικήν δεν δυνάμεθα να αλλάξωμεν. Είμεθα υποχρεωμένοι να εξακολουθήσωμεν τον πόλεμον μέχρι τέλους, έστω και αν κινδυνεύσωμεν να καταστραφώμεν».

Ο κύβος είχε ριφθεί ακόμη μια φορά. Αλλά τώρα πια ήταν η τελευταία φορά.

Μετά από 19 μόλις μήνες, οι τρεις αυτοί συνομιλητές του Μεταξά τουφεκίζονται.

39. Όπου ανωτ., σελ. 180.

8. Η επική προέλαση

Στις 15 Απριλίου 1921 ο Πρωθυπουργός Δημ. Γούναρης και ο υπουργός Στρατιωτικών Ν. Θεοτόκης, που υποβλέπει την πρωθυπουργία, φθάνουν στη Σμύρνη και ενημερώνονται στο στρατηγείο της Στρατιάς εν όψει αποφασιστικών επιχειρήσεων.

Τον χειμώνα οι ελληνικές δυνάμεις είχαν αποκρουσθεί στο Ινονού, αλλά τον Μάρτιο είχαν καταγάγει μεγάλη νίκη στο Τουμλού Μπουνάρ. Τα σχέδια επιχειρήσεων προβλέπουν βαθεία και ταχεία προέλαση της Στρατιάς με στρατηγικό σκοπό την περικύκλωση και συντριβή των εχθρικών δυνάμεων στο Αφίον Καραχισάρ και στο Εσκή Σεχήρ, ώστε να συμβιβασθεί ο Κεμάλ. Παρόμοια σχέδια είχε εκπονήσει η Στρατιά και υπό τον προηγούμενο αρχιστράτηγό της Λεωνίδα Παρασκευόπουλο και κυβέρνηση Βενιζέλου.

Αποφασίζεται η ενίσχυση και προέλαση της Στρατιάς. Η μεγάλη επέκταση των γραμμών επικοινωνιών και η ανάγκη για τη φύλαξή τους θεωρείται ήδη πρόβλημα αλλά επικρατεί αισιοδοξία.

Επιστρατεύονται νέες κλάσεις που αποδίδουν 58.000 άνδρες. Επιστρατεύονται, επίσης, Έλληνες Μικρασιάτες και η Στρατιά ενισχύεται με 74.656 άνδρες. Την 1η Ιουνίου 1921 η συνολική της δύναμη ανέρχονταν σε 186.975 οπλίτες και σε 5.740 αξιωματικούς⁴⁰.

Στο μέτωπο των επιχειρήσεων, όμως, η Στρατιά, υποχρεωμένη να φυλάγει τις ήδη μακρές γραμμές των σιδηροδρομικών συγκοινωνιών και την εχθρική ενδοχώρα, παρέτασε στο μέτωπο το ένα τρίτο των δυνάμεών της: 60.000 άνδρες μάχης κατανεμημένους σε τρία Σώματα Στρατού, που διοικούσαν 12 Μεραρχίες Πεζικού και μια ανεξάρτητη Ταξιαρχία Ιππικού με 300 πυροβόλα και 700 πολυβόλα. Υστερούσε σοβαρά σε Ιππικό, σοβαρότερα σε Αεροπορία και δραματικά σε ασυρμάτους, ακόμη και σε οπτικούς τηλεγράφους.

Με στήριγμα το Αφίον Καραχισάρ και το Εσκή Σεχήρ ο διοικητής του τουρκικού Δυτικού Μετώπου Ισμέτ πασάς παρέτασε ένα σύνολο 50.000 μαχίμων κατανεμημένο σε 18 Μεραρχίες Πεζικού μικρής συνθέσεως και σε πέντε ιδιαίτερα ευέλικτες και επιθετικές Μεραρχίες Ιππικού με 200 πυροβόλα και 400 πολυβόλα.

Ανατολικότερα, βέβαια, ο Κεμάλ διέθετε άλλες ισχυρές δυνάμεις μάχης, άφθονες εφεδρείες προς επιστράτευση και πλούσιες πηγές ανεφοδιασμού από τη Σοβιετική Ένωση και, πολύ σύντομα, από τη Γαλλία και την Ιταλία. Τέλος, είχε καταπνίξει όλες τις λοιπές εστίες εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών.

Ανήμερα 29 Μαΐου 1921, επέτειο της Αλώσεως, ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος, μέσα σε παραλήρημα λαϊκού ενθουσιασμού, απέπλευσε από τον Πειραιά και 1η Ιουνίου εισέπλευσε θριαμβευτικά στη Σμύρνη και εγκαταστάθηκε σε ένα σχετικά ταπεινό σπίτι, χωρίς κήπο, του Κορδελιού. Τον συνόδευαν οι αδελφοί του Βασιλόπαιδες Νικόλαος και Ανδρέας και ο τριτότοκος γιος του Πρίγκιψ Παύλος. Σύντομα θα έλθει, επίσης, ο Διάδοχος Γεώργιος και θα ενταχθεί στο Επιτελείο της Στρατιάς. Ο Ανδρέας, υποστράτηγος καριέρας, ανεχώρησε αμέσως για το μέτωπο όπου στον σταθμό Ινάι ανέλαβε τη διοίκηση της XII Μεραρχίας της οποίας η πορεία της εικονίζεται στις φωτογραφίες του Θ. Νικολέρη στο ανά χειράς λεύκωμα.

Μετά από τέσσερις ημέρες, στο Παρίσι, συνερχόταν για τρίτη φορά η Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη με

40. Την 1η Ιουνίου 1921 το σύνολο του Ελληνικού Στρατού αριθμούσε 307.942 άνδρες –αξιωματικούς και οπλίτες. Απ' αυτούς η Στρατιά Μακεδονίας-Θράκης αριθμούσε 1.525 αξιωματικούς και 54.036 οπλίτες με κύριο μέτωπο προς Κωνσταντινούπολη στην Ανατολική Θράκη. Το Ε' Σώμα Στρατού Ηπείρου, 422 αξιωματικούς και 14.632 οπλίτες με κύριο μέτωπο τη διεκδικουμένη Βόρειο Ήπειρο. Σε όλη την υπόλοιπη χώρα παρέμειναν 1.782 αξιωματικοί και 34.161 οπλίτες. Ουδέποτε άλλοτε η Ελλάδα, μέχρι σήμερα, είχε υπό τα όπλα τόσο μεγάλο στρατό.

κύριο αντικείμενο την ελληνική Μικρασιατική Εκστρατεία. Συνεδρίασε επί διήμερον την 5η και την 6η Ιουνίου 1921. Σύμφωνα με το αγγλικό σχέδιο προτάσεως ο Ελληνικός Στρατός έπρεπε να αποχωρήσει όχι μόνον από όλη τη Μικρά Ασία αλλά και από την πόλη της Σμύρνης, όπου η Ελλάδα έχανε κάθε δικαίωμα. Έπρεπε επίσης να αποχωρήσει και από την Ανατολική Θράκη, όπου, όμως, η Ελλάδα θα συνέχιζε να ασκεί τα δικαιώματά της.

Η Γαλλία αντιπρότεινε να ιδρυθεί στην Ανατολική Θράκη Αυτόνομο Ουδέτερο Κράτος υπό διεθνή κηδεμονία. Η Ιταλία διαφωνούσε γενικά.

Τέλος, η αγγλική πρόταση προέβλεπε την ολόπλευρη ενίσχυση της Ελλάδος από τους τρεις συμμάχους σε περίπτωση που ο Κεμάλ απέρριπτε τον προτεινόμενο συμβιβασμό.

Ο Βενιζέλος, ανήσυχος για τις εξελίξεις, τηλεγράφησε στην αντίπαλή του ελληνική κυβέρνηση να αποδεχθεί την πρόταση που 9 Ιουνίου επεδόθη στην Ελλάδα με κοινή διακοίνωση της Αντάντ. Μετά τρεις ημέρες η πρόταση απερρίφθη από τον Γούναρη με τη θερμή επικρότηση όλων των κομμάτων στη Βουλή και με ταυτόσημα πύρινα άρθρα όλων των εφημερίδων –αντιβενιζελικών και βενιζελικών.

Λίγο ενωρίτερα, στο Κορδελιό, ο Βασιλόπαις Νικόλαος σημείωνε στο πολύτιμο ημερολόγιό του⁴¹:

«Ευρίσκονται εις Τουρκίαν τόσα κεφάλαια γαλλικά και Γάλλοι τραπεζίται και βιομήχανοι έχουν τόσα συμφέροντα που κινδυνεύουν σήμερα να καταστραφούν εν περιπτώσει που ο Κεμάλ ηττηθή».

Ταυτόχρονα, την ίδια ιστορική στιγμή, ο Γάλλος Πρωθυπουργός Μπριάν προειδοποιούσε τη Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη⁴²:

«Το γαλλικόν Έθνος δεν θα ηνείχετο διαμάχην με τους Τούρκους δια μίαν χειρονομίαν αντιτουρκικήν ή φιλελληνικήν».

Όλο τον Ιούνιο η Στρατιά ολοκλήρωνε τις προετοιμασίες της και συγκέντρωνε όλες τις προβλεπόμενες δυνάμεις της στην προωθημένη αφετηρία καθεμιάς. Τη 2α Ιουλίου, σαν μια πελώρια βεντάλια με περίμετρο μεγαλύτερη των εκατό χιλιομέτρων, κινήθηκε προς τα πρόσω αναχαιτίζοντας στον δρόμο της όποια τουρκική αντίσταση συναντούσε. Οι πορείες όλη μέρα υπό αφόρητο καύσωνα εκάλυπταν συχνά 30 έως και 40 χιλιόμετρα σε ένα σκληρό έδαφος, διακοπτόμενο από τείχη βραχυδών ορέων και βαθιές χαράδρες όπου ενήδρευε ο εχθρός που επί πλέον, με δυνάμεις ιππικού και ατάκτων, εξαπέλυε αιφνιδιαστικές επιθέσεις στα πλευρά της Στρατιάς και στις γραμμές των επικοινωνιών της. Αλλά οι Έλληνες στρατιώτες και αξιωματικοί προχωρούσαν, πολεμούσαν και νικούσαν παντού. Μέχρι και τον βαθμό του ταγματάρχου όλοι κινήθηκαν πεζοί επί δύο συνεχείς μήνες μέχρι το Καλέ Γκρότο, πέρα από τον Σαγγάριο, κι από εκεί πίσω στο Εσκή Σεχίρ πολεμώντας ταυτοχρόνως. Οι άνδρες του Β' Σώματος Στρατού διέσχισαν πεζοί και την εφιαλτική Αλμυρά Έρημο.

Αντικειμενικός σκοπός, όπως προαναφέρθηκε ήδη, ήταν η περικύκλωση και η καταστροφή των τουρκικών δυνάμεων στην Κιουτάχεια, το Αφιόν Καραχισάρ και το Εσκή Σεχίρ. Σημαντικές επιχειρήσεις και πολεμικά στιγμιότυπα καταγράφονται συνοπτικά και ενδεικτικά σε άλλο μέρος του ανά χείρας λευκώματος, στα οπισθόφυλλα των φωτογραφιών.

Οι μάχες μπροστά στο Αφιόν Καραχισάρ, την Κιουτάχεια και το Εσκή Σεχίρ ήσαν τόσο κρίσιμες για την έκβαση της εκστρατείας ώστε δύο φορές εξαναγκάσθηκε να φθάσει αυτοπροσώπως ο Κεμάλ στην πρώτη γραμμή, από την Άγκυρα. Παντού οι Έλληνες συνέτριψαν την τουρκική αντίσταση αλλά δεν κατέστρεψαν τη μάζα των δυνάμεών του. Παρ' ότι αμύνονταν σκληρά, με μεγάλες απώλειες, ο εχθρός, μετά από κάθε ήττα του, εγκα-

41. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, όπου ανωτ., σελ. 199.

42. Όπου ανωτ., σελ. 194.

τέλειπε τις θέσεις του και υποχωρούσε στα ενδότερα με τάξη και υπομονή. Ο Ισμέτ πασάς εξεκένωσε έγκαιρα το Αφίόν Καραχισάρ, ώστε να μην εγκλωβισθεί, και εξαπέλυσε σφοδρή κατά μέτωπον αντεπίθεση με όλες τις δυνάμεις του στο Εσκή Σεχήρ. Όταν έχασε, κατέφυγε ανατολικότερα.

Όταν τη νύχτα της 8ης προς 9η Ιουλίου 1921 οι Έλληνες ανέτρεψαν τη μαζική αντεπίθεση των Τούρκων με θυελλώδεις εφόδους προξενώντας τους βαριές απώλειες, ο Ισμέτ υπεχώρησε ταχύτατα και διέσωσε τον κύριο όγκο των δυνάμεών του. Ο θρίαμβος των ελληνικών όπλων ήταν καταπληκτικός αλλά ο στρατηγικός σκοπός της Στρατιάς συνάντησε το κενό.

Σε προηγούμενες συνεδριάσεις των συμμάχων ο κόμης Σφόρτσα, υπουργός Εξωτερικών της Ιταλίας, είχε επισημάνει στους Έλληνες αντιπροσώπους ότι θα αποπειραθούν να «νικήσουν» και αυτόν ακόμη τον Μέγα Ναπολέοντα που έχασε τη Μεγάλη Στρατιά του και τον αυτοκρατορικό θρόνο του προελαύνοντας συνεχώς ενώ μπροστά του οι Ρώσοι υποχωρούσαν διαρκώς στα βάθη της αχανούς Ρωσίας.

Η νίκη των ελληνικών όπλων, πάντως, παρέμεινε εκθαμβωτική. Και το θάμβος της τύφλωσε στην ελληνική «ελίτ» πολλούς, που με τη σειρά τους τύφλωσαν τον ελληνικό λαό συμπαρασύροντας σε «τσουνάμι» αισιοδοξίας την πολιτική και τη στρατιωτική ηγεσία.

Οι στρατιώτες ζητούν τον Βασιλιά στο μέτωπο. Είναι σύμβολο ο Στρατηλάτης των νικηφόρων Βαλκανικών Πολέμων και με το όνομά του Κωνσταντίνος ενσαρκώνει προαιώνιους πόθους και θρύλους του Ελληνισμού. Στις 7 Ιουλίου κατευθύνεται στο Ουσάκ όπου φθάνει την επομένη ημέρα και ειδοποιείται ότι, μετά την Κιουτάχεια, έπεσε και το Εσκή Σεχήρ. Στο πλευρό του, ωστόσο, ο αδελφός του Νικόλαος παραμένει σκεπτικός και γράφει την ίδια ημέρα στο ημερολόγιό του⁴³:

«Πρέπει να τελειώνωμεν. Δεν μπορούμε να κυνηγούμε τον Κεμάλ εις τα ενδότερα της Ασίας. Πού θα μας πάη;»

Την ίδια, επίσης, ημέρα, όμως, η εφημερίδα «Η Καθημερινή» δημοσιεύει διθυραμβικό άρθρο του εκδότη και διευθυντή της Γεωργίου Α. Βλάχου ότι η νίκη είναι ολοκληρωτική, ο πόλεμος ουσιαστικά τελείωσε στο Εσκή Σεχήρ και επίκειται η αποστράτευση –τόσο ποθητή στις πλατιές λαϊκές μάζες. Ο περίφημος Γ. Α. Β. είναι προσωπικός φίλος του Πρωθυπουργού, συνδέεται στενά με τα Ανάκτορα και «ασφαλώς ξέρει πολύ περισσότερα από εμάς». Στην καλύτερη των περιπτώσεων, δυστυχώς, αυταπατάται οικτρά και, με τη σειρά, εξαπατά ελεεινά. Μεταξύ άλλων γράφει⁴⁴:

«Ο αγών έχει κριθή. Πράγματι. Διότι εις την Κιουτάχειαν εκάμφθη και εις το Εσκή Σεχήρ εξουθενώθη το ηθικόν του κεμαλισμού. Διότι αι μάχαι και η άλωσις των δύο πόλεων διέλυσαν μέγα μέρος του τουρκικού στρατού και μέγα μέρος ηχημαλώτισαν. Διότι, τέλος, η οδός προς την Άγκυραν είναι ανοικτή και είναι βραχεία (...) Το κύριον σώμα του στρατού του Κεμάλ αποσυντετέθη ήδη και ηχημαλώτισθη (...) Ο Μουσταφά Κεμάλ ηττήθη, ο πόλεμος ετερματίσθη. Θα ακολουθήση ήδη η υποταγή, η συνθηκολογία, η ειρήνη (...) Οι Έλληνες έφεδροι θα επιστρέψουν εις τας εστίαις των ταχύτερον από όσον επιστεύετο».

Ο Κωνσταντίνος φθάνει στην Κιουτάχεια και στις 16 Ιουλίου εγκαθίσταται στο Εσκή Σεχήρ όπου 18 του μηνός ψάλλεται δοξολογία, παρατάσσεται ενώπιόν του ολόκληρη η I Μεραρχία και ο Βασιλεύς παρασημοφορεί τις πολεμικές σημαίες.

Αλλά ο Κεμάλ δεν είχε συντριβεί και ο πόλεμος δεν είχε τερματισθεί, όπως πανηγύριζε η Αθήνα και, μαζί της, παραπληρορημένος ολόκληρος ο Ελληνισμός. Την πραγματικότητα αυτή εγνώριζαν άριστα, ενωρίτερα, ο Βασιλεύς, ο Πρωθυπουργός και όλη η ηγεσία της Στρατιάς. Γι' αυτό προγραμματίσθηκε να συνέλθει τη 15η

43. Όπου ανωτ., σελ. 204.

44. Η Καθημερινή, Αθήνα, 8 Ιουλίου 1921.

Ιουλίου στην Κιουτάχεια υπό την προεδρία του Βασιλέως το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο προκειμένου να αποφασίσει πώς θα αντιμετωπίσει την πραγματικότητα.

Τη 13η Ιουλίου, η Στρατιά συγκαλεί σε ανώτατο επίπεδο επιτελών σύσκεψη που θα διαμορφώσει τις τελικές θέσεις της τις οποίες ο αρχιστράτηγος θα εκθέσει στο Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο υποβάλλοντας στα μέλη του και λεπτομερές μνημόνιο. Στο κρίσιμο ερώτημα αν η Στρατιά πρέπει να προελάσει ή όχι προς τον Σαγγάριο, ο αρχιστράτηγος Αν. Παπούλας παραμένει επιφυλακτικός, ενώ ο υπαρχηγός του Επιτελείου και διευθυντής του 3ου Γραφείου Επιχειρήσεων της Στρατιάς συνταγματάρχης Πτ. Σαρηγιάννης υποστηρίζει ενθουσιωδώς προέλαση. Είναι ο μοναδικός βενιζελικός που είχε διατηρηθεί στην αποφασιστική αυτή θέση του. Υπάρχει, όμως, και ένας τρίτος. Ο συνταγματάρχης Γ. Σπυρίδωνος, διευθυντής του 4ου Γραφείου Εφοδιασμού, υποστηρίζει αντίθετα ότι προελαύνοντας, ακόμη και νικηφόρα, προς Σαγγάριο και Άγκυρα η Στρατιά απειλείται σοβαρά με βαριά ήττα, επειδή θα αντιμετώπιζε εξαιρετικά προβλήματα εφοδιασμού και επικοινωνίας σε μια τόσο μακρά και ευάλωτη γραμμή ανάμεσα στη βάση της και στο μέτωπό της. Τελικά ο αρχιστράτηγος και ο αρχηγός του Επιτελείου της Στρατιάς ετάχθησαν με τον Σαρηγιάννη προτείνοντας ένα αμφίσημο συμβιβαστικό σχέδιο.

Τη μεθεπομένη, 15 Ιουλίου, συνήλθε στη Κιουτάχεια το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο. Προήδρευε ο Βασιλεύς και μετείχαν ο Πρωθυπουργός Δ. Γούναρης, ο υπουργός Στρατιωτικών Ν. Θεοτόκης, ο αρχηγός του ΓΕΣ αντιστράτηγος Βίκτωρ Δούσμανης, ο αρχιστράτηγος με τον επιτελάρχη του, συνταγματάρχη Κ. Πάλλη, και ο απόστρατος υποστράτηγος Ξενοφών Στρατηγός, στρατιωτικός σύμβουλος της κυβερνήσεως και σύνδεσμός της με τη Στρατιά, ταυτοχρόνως βουλευτής. Παρίστατο απλώς χωρίς να μετέχει ο Βασιλόπαις Νικόλαος, για να φροντίζει τον αδελφό του Κωνσταντίνο.

Ο Κωνσταντίνος δεν μίλησε. Ο Γούναρης, ο Θεοτόκης και ο σύμβουλός τους Ξεν. Στρατηγός πρότειναν άμεση προέλαση και μαζί τους συντάχθηκε «κατ' αρχήν» ο Δούσμανης. Ο αρχιστράτηγος επιφυλάχθηκε και έδωσε τον λόγο στον επιτελάρχη Κ. Πάλλη ο οποίος, αφού εξέθεσε τις αντιρρήσεις του –απόντος– Γ. Σπυρίδωνος, ενημέρωσε τους συνέδρους ότι⁴⁵:

«Ο στρατός του εχθρού υπέστη σημαντικωτάτας απωλείας και ευρίσκεται εις κατάστασιν προσεγγίζουσαν την αποσύνθεσιν».

Ήταν σαν να τους διάβαζε την «Καθημερινή». με καθυστέρηση μιας εβδομάδας!

Ακούγοντας την διαβεβαίωση του Πάλλη ο Νικόλαος σημειώνει στο ημερολόγιό του⁴⁶:

«Παρ' όλα αυτά, όμως, εγώ ατομικώς θεωρώ επικίνδυνον την επιχείρησιν».

Πολύ πιο κατηγορηματικά αντίθετος προς την προέλαση ήταν και ο άλλος αδελφός του Κωνσταντίνου Ανδρέας, ο οποίος τη 14η Ιουλίου πήγε στην Κιουτάχεια και εξέφρασε την γνώμη του τόσο στον αρχιστράτηγο όσο και στον υπουργό των Στρατιωτικών. Γράφει σχετικά⁴⁷:

«Την 14 Ιουλίου συνηντήθην μετά του αντιστρατήγου Παπούλα (...) Ο αρχιστράτηγος μοι εξέφρασε ρητώς και απεριφράστως την γνώμην ότι πρέπει να αρκασθώμεν εις τα κτηθέντα και να μη ριψοκινδυνεύσωμεν περαιτέρω (...) Προσέθεσεν εντούτοις ότι η κυβέρνησις εζήτη την συνέχισιν της εκστρατείας (...) Μοι ωμολόγησεν ότι ηρνήθη απολύτως να εγκρίνη την επιχείρησιν ταύτην απειλήσας μάλιστα και παραίτησιν (...)

Κατά το συμβούλιον, όμως, εδέχθη να ενεργήση εναντίον της πεποιθήσεώς του.

45. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 209.

46. Όπου ανωτ., σελ. 211.

47. Βασιλόπαιδος Ανδρέου, *Δορύλαιον- Σαγγάριος*, σελ. 71, 73-76, 81 κ.α.

Μετά είδον τον Υπουργόν Στρατιωτικών (...) Επέισθην ότι ο Υπουργός δεν αντελαμβάνετο ακριβώς ενώπιον ποίας στρατιωτικής καταστάσεως ευρίσκετο!»

Ο Ανδρέας βεβαιώνει ότι με την προέλαση προς Σαγγάριο-΄Αγκυρα διαφωνούσαν δύο τουλάχιστον από τους τρεις σωματάρχες και αρκετοί μέραρχοι αλλά αυτοί ποτέ δεν ρωτήθηκαν. Προκύπτει ότι επίσης διαφωνούσαν οι δύο από τους αδελφούς του Βασιλιά!

Αλλά η απόφαση είχε ληφθεί. Και από την 1η Αυγούστου ολόκληρη η Στρατιά κινήθηκε προς τον Σαγγάριο με τελικό προορισμό, αν χρειάζονταν, την ΄Αγκυρα.

Οι παραπόταμοι του Σαγγαρίου ρέουν πολυδαίδαλοι σε μεγάλο μήκος σε μίαν έρημη ενδοχώρα, από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά όπου χύνονται στον κυρίως ποταμό που ρέει βορειότερα προς τα δυτικά εκβάλλοντας στη Μαύρη Θάλασσα. Έτσι το ποτάμιο σύστημα απλώνει σε μεγάλο γεωγραφικό βάθος ένα ισχυρό γεωφυσικό αμυντικό σύμπλεγμα σχηματίζοντας έναν τεράστιο σάκο έτοιμο να καταπιεί ολόκληρη την ελληνική Στρατιά. Υποχωρώντας από το Εσκή Σεχίρ και συναποκομίζοντας 20 ατμομηχανές με 250 βαγόνια ο Ισμέτ πασάς έχει καταστρέψει ολόκληρη την ενδιάμεση σιδηροδρομική γραμμή που οδηγεί στην ΄Αγκυρα με κατεύθυνση τη Βαγδάτη. Ταυτόχρονα έχει ανατινάξει όλες τις γέφυρες και, σε σημαντική απόσταση πίσω από τον Σαγγάριο ανατολικά, περιμένει τη Στρατιά σε μια εγκάρσια ορεινή αλυσίδα όπου τα βραχώδη και απόκρημνα βουνά είναι φύσει οχυρά και, επί πλέον, έχουν οχυρωθεί καλά. Ο τουρκικός στρατός έχει οργανώσει τρεις αλληπάλληλες αμυντικές γραμμές με νότια του την απειλούμενη ΄Αγκυρα. Το συνολικό ανάπτυσμα των τουρκικών αμυντικών γραμμών είχε μέτωπο 60 χιλιομέτρων έναντι των Ελλήνων και προς τα πίσω κλιμακώονταν σε βάθος 35-45 χιλιομέτρων. Τα επιτελικά σχέδια υπαγορεύει προσωπικά ο Κεμάλ, που έχει τον τελευταίο λόγο και είναι αποφασισμένος να αμυνθεί μέχρι εσχάτων υπερασπιζόμενος την πρωτεύουσά του, όπου ήδη συναντούσε αξιόλογη αντιπολίτευση. Λίγες ημέρες ενωρίτερα, όμως, την 23η Ιουλίου η Μεγάλη Εθνοσυνέλευση αναγκάστηκε να τον ανακηρύξει αρχιστράτηγο Πρωθυπουργό και, για το επόμενο κρίσιμο τρίμηνο, δικτάτορα.

Αντίστοιχα προς τον γεωφυσικό σάκο του Σαγγαρίου η Στρατιά σχηματίζει έναν αντίστροφο κλοιό λογχών που προωθείται σταθερά. Στρατηγικός στόχος πάλι είναι η περικύκλωση και η καταστροφή του τουρκικού στρατού. Τα δύο άκρα του κλοιού απείχαν μεταξύ τους 100 τουλάχιστον χιλιόμετρα και συνέκλιναν σταδιακά προς το κέντρο του μετώπου, ώστε να υπερκεράσουν εκατέρωθεν τον εχθρό και να τον κυκλώσουν αποκλείοντας κάθε τακτική του υποχώρησης.

Το ελληνικό επιτελικό σχέδιο ήταν ιδιαίτερος ριψοκίνδυνο και, γι' αυτό, απρόβλεπτο από τον εχθρό. Βάσει αυτού το Β' Σώμα Στρατού, που μόλις είχε αναλάβει ο Πρίγκιψ Ανδρέας και αποτελούσε το νοτιοδυτικό άκρο του ελληνικού κλοιού, έλαβε –και εξετέλεσε– τη διαταγή να διαβεί την Αλμυρά Έρημο. Πρόκειται για μια τεράστια άγονη έκταση δίχως πόσιμο νερό, σπαρμένη με τενάγη και λίμνες αλμυρού νερού που εξατμίζονταν κάθε καλοκαίρι και ξαναπλημμύριζαν με τις βροχές. Γι' αυτό υπολογίζονταν αδιάβατη. Αλλά κάτω από τον τρομερό καύσωνα του Αυγούστου, χωρίς νερό, και με μισή μερίδα ψωμί, οι Έλληνες τη διέβησαν. Αυτοί ήσαν ανυπέρογοι και όχι η Αλμυρά Έρημος.

Στον Σαγγάριο η Στρατιά εξαπέλυσε 120.000 οπλίτες και 3.780 αξιωματικούς οργανωμένους σε ένδεκα Μεραρχίες και σε μία Ταξιαρχία Ιππικού. Οι δύο, όμως, Μεραρχίες κρατήθηκαν στα μετόπισθεν, για να φυλάσσουν τα πλευρά της Στρατιάς και ιδίως τις μακρές ευάλωτες γραμμές επικοινωνιών εναντίον των οποίων ευέλικτες ταχυκίνητες μονάδες εχθρικού ιππικού εξαπέλυαν διαρκώς αιφνιδιαστικές επιθέσεις.

Στις βάσεις τα διαθέσιμα εφόδια, πυρομαχικά, τρόφιμα και ο ανομοιογενής οπλισμός μόλις επαρκούσαν για την παρατακτική δύναμη. Επομένως νέα επιστράτευση και αποστολή εφεδρειών αποκλείονταν. Τα αναγνωριστικά καταδιωκτικά αεροπλάνα ήσαν λίγα και απηρχαιωμένα. Τα πεδινά και βαρέα πυροβόλα εκκινούντο πολύ

αργά συρόμενα συνήθως από βόδια και βουβάλια. Παράλληλα, κατά το πρώτο δεκαήμερο, εκινούνται και οι γεφυροσκευές που θα έζευαν –και έζευξαν– τον Σαγγάριο και τους πλατείς παραποτάμους του. Στις κρίσιμες, τέλος, ημέρες τα περισσότερα άλογα του Ιππικού και τα μεταγωγικά μουλάρια αχρηστεύθηκαν, γιατί δεν είχαν ούτε καν σανό.

Οι Τούρκοι παρέτασαν 90.000 άνδρες. Υπερείχαν σε πολεμοφόδια, σε γραμμές επικοινωνιών, σε ποιότητα πυροβόλων και σε αεροπλάνα. Στο ιππικό η υπεροχή τους ήταν συντριπτική σε αριθμό αλλά και σε ποιότητα εντοπίων ίππων. Εξαπέλυσαν πέντε Μεραρχίες Ιππικού.

Τα αεροπλάνα έπαιζαν σημαντικό ρόλο, επειδή όλη μέρα ανεγνώριζαν, καταμετρούσαν αδρομερώς και ανέφεραν στο στρατηγείο τους την κίνηση, την κατεύθυνση και το μέγεθος των εχθρικών μονάδων. Έτσι, τελικά το τουρκικό επιτελείο ανεγνώρισε το απρόβλεπτο επιχειρησιακό σχέδιο της Στρατιάς. Άλλωστε ο αρχιστράτηγος Κεμάλ, ο αρχηγός ΓΕΣ Φεβζή πασάς και ο διοικητής του μετώπου Ισμέτ πασάς διακρίνονταν για τις επιτελικές ικανότητες και την ευελιξία τους, αλλά και για το ανυποχώρητο πείσμα τους.

Οι πληροφορίες για τον ακριβή αριθμό –όχι και την ποιότητα– των εκατέρωθεν δυνάμεων αποκλίνουν από τις ελληνικές πηγές. Αλλά η απόκλιση δεν είναι σημαντική. Παραπάνω αναφέρθηκαν οι ανώτατοι αριθμοί από την πιο μεταγενέστερη και εγκυρότερη ελληνική πηγή⁴⁸.

Μέσα σε εννέα ημέρες η Στρατιά διέσχισε την ενδιάμεση χώρα, ανάμεσα στη γραμμή της εκκινήσεώς της και στον Σαγγάριο, μεταξύ 7-9 του μηνός έζευξε τους παραποτάμους και τον κύριο ποταμό, στις 9 Αυγούστου εγκαταστάθηκε στην αντίπερα πλευρά και ετοιμάσθηκε για τη γενική επίθεση.

Ήδη οι άνδρες ήσαν κατάκοποι και πεινασμένοι αλλά ενθουσιασμένοι, παρ' ότι εντωμεταξύ οι ελώδεις πυρετοί είχαν στοιχίσει περισσότερες απώλειες από όσες οι συνεχείς τουρκικές επιθέσεις. Είχαν φθάσει πια στα όρια της ανθρώπινης αντοχής. Τα υπερέβησαν αμέσως και αυτά.

Η γενική επίθεση από όλο το μέτωπο της επιβλητικής Στρατιάς εξαπελύθη τη 10η Αυγούστου. Την επομένη ημέρα, όμως, συνέβη στο Εσκή Σεχρή ένα συνταρακτικό γεγονός που, αν γίνονταν γνωστό, θα έπληττε καιρία τον ψυχισμό των Ελλήνων στρατιωτών και αξιωματικών.

Καλώς ή κακώς, ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος εθεωρείτο σύμβολο προσωπικά. Γι' αυτόν τον λόγο είχε ακολουθήσει τη Στρατιά κλιμακωτά στη Σμύρνη, στο Ουσάκ, στην Κιουτάχεια και στο Εσκή Σεχρή. Η κατάσταση της υγείας του και η χειροτέρευση του χαρακτήρος του, όπως προαναφέρθηκε, δεν του επέτρεπαν ασφαλώς να σχεδιάζει τις επιχειρήσεις και να οδηγεί το στράτευμα στις αλλεπάλληλες ήδη νίκες του. Επί πλέον, το περιορισμένο και ασφυκτικά κλειστό άμεσο περιβάλλον του δεν του έδιδε τις δυσάρεστες πληροφορίες και συχνά τον ευχαριστούσε με παραπλανητικούς εξωραϊσμούς.

Στις 11 Αυγούστου, κατά το μεσημβρινό γεύμα, ο Κωνσταντίνος υπέστη ξαφνικά την πιο επικίνδυνη υποτροπή της νόσου του με τέτοια θανάσιμα συμπτώματα, ώστε αρχικά ο άγρυπνος προσωπικός του γιατρός Αναστασόπουλος αναφώνησε: «Πάει, τον χάσαμε». Οι γιατροί τον έσωσαν, όμως.

Ειδοποιείται αμέσως η κυβέρνηση, αλλά για να μεταδοθεί το απόρρητο κρυπτογράφημα από το Εσκή Σεχρή στην Αθήνα χρειάσθηκαν εννέα τουλάχιστον ώρες μέχρι τα μεσάνυκτα, παρ' ότι επιστατούσε επί τόπου προσωπικά ο στρατηγός Βίκτωρ Δούσμανης. Συγκαλείται αμέσως έκτακτο υπουργικό συμβούλιο το οποίο εξετάζει και ενδεχόμενη ανάγκη άμεσης διαδοχής, που θα έπληττε, όμως, το ηθικό της μαχομένης ήδη υπέρ όλων Στρατιάς. Αντιτορπλικό αποπλέει αμέσως μεταφέροντας τον υπουργό Στρατιωτικών Ν. Θεοτόκη και ομάδα γιατρών υπό τον Χρηστομάνο, που φθάνουν 13 Αυγούστου στο Εσκή Σεχρή από όπου 21 Αυγούστου επιστρέφουν

48. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 213.

μαζί με τον Βασιλιά στην Προύσα. Στην πρώτη αυτή ιστορική πρωτεύουσα των Οθωμανών θα παραμείνει μέχρι 13 Σεπτεμβρίου 1921 οπότε θα γυρίσει στην Αθήνα, μέσω Σμύρνης, όταν η Μικρασιατική Εκστρατεία είχε πια εισέλθει στην τελική καμπή της.

Στις 9 Αυγούστου, μετά τη διάβαση του Σαγγαρίου, ο συγκλίνων ελληνικός κλοιός είχε περιορισθεί σε ανάπτυγμα 70 χιλιομέτρων, λίγο μεγαλύτερο από το απέναντί του τουρκικό μέτωπο, και είχε προς τα πίσω βάθος 30-50 χιλιομέτρων.

Τη 10η Αυγούστου 1921 ολόκληρη η Στρατιά εφόρμησε. Με το αριστερό της επετέθη στα τέσσερα οχυρά συγκροτήματα πίσω από τον ποταμό Γκεούκ. Με το κέντρο της στα απόκρημνα ορεινά οχυρά Ταμπούρ Ογλού και Σαπάντζα. Με το δεξιό της στο θρυλικό οχυρό Καλέ Γκρότο.

Αυτή ήταν η πρώτη αμυντική γραμμή των Τούρκων. Μετά από επικές μάχες, συχνά σώμα με σώμα δια της λόγχης, οι Έλληνες την κατέλαβαν.

Η δεύτερη αμυντική γραμμή, όπου και υπεχώρησαν οι ηττημένοι Τούρκοι, εκτείνονταν στην καλά οχυρωμένη οροσειρά Τσαλ-Αντίζ που, με τις απρόσιτες πλαγιές της, κάλυπτε όλο το εύρος του μετώπου μέχρι τα βόρεια όρια του Καλέ Γκρότο. Οι Έλληνες την καταλαμβάνουν.

Ανήμερα της Παναγιάς φθάνει από την Άγκυρα ο Κεμάλ στην πρώτη γραμμή. Απαγορεύει κάθε εγκατάλειψη εδάφους –ούτε σπιθαμής– και διατάσσει άμυνα μέχρις εσχάτων. Οι Τούρκοι αμύνονται, από πλεονεκτικές υψηλότερες θέσεις, με γενναιότητα και με τη χαρακτηριστική υπομονή τους. Ηττώνται, όμως, οι Έλληνες θριαμβεύουν και τους απωθούν στην εσχάτη πλέον τρίτη αμυντική γραμμή τους, ενώ τηλεγραφήματα από την Κωνσταντινούπολη αναφέρουν ότι ετοιμάζεται να εκκενωθεί η Άγκυρα και οι υπόλοιπες ισχυρές τουρκικές δυνάμεις της Ανατολής να υποχωρήσουν στην Καισάρεια της Καππαδοκίας.

Οι περιγραφές των μαχών υπερβαίνουν κάθε φαντασία και ξεπερνούν τις συναρπαστικότερες σκηνοθεσίες των μεγαλύτερων κινηματογραφικών παραγωγών. Είναι, όμως, αληθινές. Και πρωταγωνιστές νικητές οι Έλληνες, που οι επιτιθέμενες θυελλωδώς μονάδες τους, με λαμπρή ανδρεία και θαυμαστή αυτοθυσία, αφήνουν συχνά επί του πεδίου της τιμής νεκρούς το 50%, ακόμη και το 75% των ανδρών τους, αλλά τελικά κυριεύουν το οχυρό.

Χωρίς νερό, συχνά χωρίς ψωμί και πάντοτε με ολιγοστά πυρομαχικά οι Έλληνες, υπό συνεχή καύσωνα, πολεμούν επί 19 ημερονύκτια στο μέτωπο πέραν του Σαγγαρίου, ενώ τις εννέα προηγούμενες ημέρες πεζοπορούσαν προς τον Σαγγάριο διαρκώς, μαχόμενοι ταυτοχρόνως κατά των τουρκικών αιφνιδιασμών και δεχόμενοι τις φονικές βολές των μακρών τηλεβόλων. Τότε, 28 Αυγούστου, δέχθηκαν μαζική αντεπίθεση των Τούρκων υπό τον Κεμάλ αλλά την απέκρουσαν μετά διήμερες μάχες. Αργότερα ο Κεμάλ θα διακηρύξει στη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση ότι «ο Σαγγάριος μπορούσε να γίνει ο τάφος της Τουρκίας» και προσέθεσε ότι η συνολική μάχη του Σαγγαρίου επί 22 αδιάκοπα ημερονύκτια διήρκεσε περισσότερο από κάθε άλλη μάχη της τουρκικής Ιστορίας «αλλά και δια τας σελίδας της παγκοσμίου Ιστορίας». Δεν έζησε για να δει τις μάχες του Στάλινγκραντ και του Λένινγκραντ.

Τότε, από τις 20 κιόλας του μηνός, στο στρατηγείο της Στρατιάς και στο μακρινό Γενικό Επιτελείο Στρατού ηγέρθη το επόμενο δίλημμα. Να επιχειρήσει διάρρηξη και της εσχάτης αμυντικής γραμμής η Στρατιά και να βαδίσει στην Άγκυρα ή να σταθεροποιήσει το μέτωπό της εντεύθεν του Σαγγαρίου;

Η Άγκυρα απείχε πια λιγότερα από 90 χιλιόμετρα. Αλλά οι γενναίοι άνδρες της Στρατιάς είχαν υπερβεί ήδη κάθε όριο ανθρωπίνης αντοχής. Στρατηγικά δεν αντείχε ούτε η Στρατιά. Τα τρόφιμα, τα πυρομαχικά, οι πολύτιμες ζωοτροφές και τα άλλα αναγκαία εφόδια είχαν εξαντληθεί προ πολλού και θα εύρισκε κατεστραμμένες όλες τις γραμμές επικοινωνιών και τις γέφυρες μέχρι την Άγκυρα, που στο αυχμηρό υψίπεδό της ο χειμώνας επέρχεται δριμύς πολύ ενωρίς. Επί πλέον πλησίαζε η περίοδος των βροχών, οι οποίες θα έκαναν αδιά-

βατα τα ενδιάμεσα εδάφη και τα έλη ανάμεσα στον Σαγγάριο και τη βάση του Εσκή Σεχήρ. Όλα αυτά τα στρατηγικά μειονεκτήματα είχε προβλέψει και εκθέσει κατά τη σύσκεψη του στρατηγείου της Στρατιάς στην Κιουτάχεια στις 13 Ιουλίου ο επιτελής της συνταγματάρχης Γ. Σπυρίδωνος και μετά από ένα διήμερο είχαν ανακοινωθεί στο Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο. Αλλά δεν ελήφθησαν υπόψη. Θα σημάνει η ώρα να ληφθούν κατόπιν εορτής.

Τέλος, στη μάχη του Σαγγαρίου η Στρατιά είχε αποδεκατισθεί δύο φορές πραγματικά: 4.000 νεκροί, μεταξύ αυτών 214 αξιωματικοί, και 19.000 τραυματίες εκ των οποίων 735 αξιωματικοί. Το σύνολο των εκτός μάχης 23.000 ανδρών αποτελούσε περίπου το 20% της συνολικής δυνάμεώς της. Στο σύνολο των 3.780 αξιωματικών είχαν τεθεί εκτός μάχης οι 949: σχεδόν το 25%.

Η συνέχιση των επιθέσεων ανεστάλη «*προς αναύπασιν, ανασύνταξιν και ανεφοδιασμόν των ανδρών*» και από 24 Αυγούστου η Στρατιά παρέμενε στα κυριευμένα τουρκικά οχυρά σ' όλη τη γραμμή του μετώπου όπου συνεχίζονταν αμείωτες μάχες σε τομείς αλλά όχι σ' όλο το μέτωπο.

Την 22α Αυγούστου το στρατηγείο της Στρατιάς συνέταξε αναλυτικό υπόμνημα προς την κυβέρνηση, που ο σύνδεσμός της Ξενοφών Στρατηγός επέδωσε στον υπουργό Στρατιωτικών Ν. Θεοτόκη στην Προύσα όπου παρέμενε μαζί με τον Κωνσταντίνο από τον οποίον, όμως, όλοι απέκρυπταν την πραγματικότητα και τον παρηγορούσαν παραπλανητικά ή και υπαινικτικά. Αυτό ακριβώς έπραξε και ο Διάδοχος Γεώργιος που γι' αυτό ειδικά επισκέφθηκε τον ασθενή πατέρα του. Δίπλα του, όμως, ο αδελφός του Νικόλαος σημείωνε σκεπτικός⁴⁹:

«Ας μη κρυβόμεθα πίσω από το δάκτυλόν μας. Ο στρατός μας έδωκε ό,τι είχε να δώσει! Έδειξεν ορμητικότητα, ανδρεία, αντοχήν όλως διόλου πρωτοφανή και μοναδική».

Έως ότου συνεννοηθεί με τον Πρωθυπουργό στην Αθήνα, ο Θεοτόκης στις 26 του μηνός λαμβάνει –και παραδίδει στον Κωνσταντίνο– επίγονο τηλεγράφημα του αρχιστρατήγου, που αναφέρει ότι θεωρεί επικίνδυνη την παράταση των επιχειρήσεων, κρίνει ότι οι ελληνικές νίκες δημιούργησαν την προϋπόθεση για να συναφθεί ενοϊκή ανακωχή και ζητάει οδηγίες από την κυβέρνηση. Τηλεγραφεύει ο αρχιστράτηγος⁵⁰:

«Αι υπό των αεροπόρων μας αναγνωρίσεις απέδειξαν την ύπαρξιν αλληπαλλήλων γραμμών οχυρώσεως εξικνουμένων εις μέγα βάθος όπισθεν του τουρκικού μετώπου και επί κορυφογραμμών διαδεχομένων αλλήλας. Η διαρκής αφ' ετέρου ενίσχυσις των τουρκικών δυνάμεων συνεπάγεται την σκέψιν ότι η εκτόπισις του εχθρού από της οχυρωτάτης θέσεώς του και επί μετώπου ευρυτάτου, θα απαιτήση εκ μέρους της Στρατιάς προσπάθειαν ήτις θα επιτευχθή μόνον με απωλείας υπερβολικάς (...) Εις την κυβέρνησιν, λαμβάνουσιν υπ' όψιν τας ως άνω σκέψεις της Στρατιάς, απόκειται να αποφασίση τι δέον γενέσθαι».

Δύο ημέρες αργότερα ο Γούναρης, με τηλεγράφημά του, αναφέρει ότι η κυβέρνηση αφήνει την πλήρη πρωτοβουλία στη Στρατιά για την ασφάλεια των μονάδων της. Εκείνην την ημέρα ακριβώς, 28 Αυγούστου, εξαπολύεται γενική μαζική αντεπίθεση κατά της Στρατιάς, η οποία ανατρέπει, όμως, παντού τον επιτιθέμενο εχθρό.

Ο αρχιστράτηγος διατάσσει γενική σύμπτυξη της Στρατιάς η οποία διαβαίνει ξανά, αυτή τη φορά όμως, προς τα πίσω, τον Σαγγάριο, καταστρέφει όλες τις γέφυρες καθώς επίσης όλες τις πρόχειρες γραμμές των επικοινωνιών της και εν όψει του χειμώνα εγκαθιστά μόνιμο μέτωπο ανάμεσα στα δυτικά του Σαγγαρίου και στα ανατολικά του Εσκή Σεχήρ.

Η παρουσία του Κωνσταντίνου στο μέτωπο, έστω συμβολική, κρίνεται πλέον περιττή. Ο Βασιλιάς εγκαταλείπει την Προύσα, φθάνει την επομένη στη Σμύρνη και 14 Σεπτεμβρίου, ημέρα του Τιμίου Σταυρού, αποπλέει για Αθήνα με το ατμόπλοιο «Κωνσταντινούπολις». Όλα μοιάζουν συμβολικά. Είναι και ημέρα Τρίτη, αποφράς.

49. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 222.

50. Όπου ανωτ., σελ. 422.

Ο αδελφός του Νικόλαος, με βαθιά ελληνική νοοτροπία, κλείνει οριστικά το ημερολόγιό του ως εξής⁵¹:

«Αναχωρούμεν σήμερον Τρίτην, 14 Σεπτεμβρίου. Και πάλιν, κατά σύμπτωσιν, ημέραν αποφράδα».

Όλοι συναισθάνονται βαθιά ότι ένα ένδοξο κεφάλαιο έχει κλείσει οριστικά και ένα νέο, άδηλο και δυσοίωνο, ανοίγει.

Περισσότερο από όλους το συναισθάνεται ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας, της Πόλης και της Σμύρνης. Γι' αυτό δεν μένει αδρανής.

51. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 228.

9. Η διεγκυστίνδα με τον Χρόνο

Το μέτωπο σταθεροποιήθηκε στις νέες θέσεις του στις 10 Σεπτεμβρίου, αφού προηγουμένως Μεραρχίες της Στρατιάς είχαν αποκρούσει καταδιωκτικές επιδρομές που ο Κεμάλ είχε εξαπολύσει στα ελληνικά πλευρά με δύο ταχυκίνητες Μεραρχίες Ιππικού υποστηριζόμενες από τρεις ακόμη Μεραρχίες Πεζικού. Την τελευταία νικηφόρα μεγάλη μάχη της έδωσε επί μια ολόκληρη εβδομάδα, από 17 μέχρι 25 Σεπτεμβρίου, η Στρατιά γύρω από το Αφίον Καραχισάρ όπου ο Κεμάλ εξαπέλυσε αιφνιδιαστικά 9 Μεραρχίες Πεζικού και 3 Μεραρχίες Ιππικού με αντικειμενικό σκοπό να καταλάβει στα νώτα του ελληνικού μετώπου τον στρατηγικό σιδηροδρομικό κόμβο του Αφίον Καραχισάρ και, έτσι, να αποκόψει τη σιδηροδρομική επικοινωνία της Στρατιάς ανάμεσα σε Εσκή Σεχέρ και Σμύρνη.

Οι τελευταίες αυτές ελληνικές νίκες ήσαν πολύ σημαντικές αλλά, για πρώτη φορά, ήσαν αμυντικές. Για πρώτη φορά, επίσης, το ελληνικό μέτωπο είναι –και θα μείνει– αμυντικό.

Έτσι, η Ελλάδα, αμυνομένη και απομονωμένη, επιδίδεται σε μια διεγκυστίνδα με τον στρατηγικό παράγοντα Χρόνος. Γνωρίζει ότι ο πανδαμάτωρ τρέχει εναντίον της. Και, νομίζοντας ότι θα τον συγκρατήσει, προσπαθεί να τον σύρει προς το μέρος της με σπασμωδικές αντιφατικές ενέργειες, ενώ ο Χρόνος αντιστέκεται. Αποτέλεσμα: πλήρης ακινησία και αδράνεια επί ένδεκα συνεχείς μήνες. Αλλά το ρολόι τρέχει. Και οι δείκτες της Ιστορίας προχωρούν αμείλικτοι.

Το μοιραίο χρονικό διάστημα 10 Σεπτεμβρίου 1921 - 10 Αυγούστου 1922 χαρακτηρίζουν σε ελληνικό επίπεδο τα ακόλουθα, τα περισσότερα ταυτόχρονα, γεγονότα:

Α. Η πολιτική ηγεσία κατολισθαίνει ολοένα βαθύτερα στην ενδοπαραταξιακή ραδιουργία και στη διαπαραταξιακή εμπάθεια που ελάχιστα οφείλεται στην ιδεολογία και τα μέγιστα στην προσωπική φιλαρχία.

Β. Μεταξύ Μαρτίου και Σεπτεμβρίου 1922 ο κυβερνητικός αντιβενιζελικός συνασπισμός προκαλεί εκ των ένδον αλληπάλληλες κυβερνητικές κρίσεις που γεννούν τέσσερις νέες κυβερνήσεις και έξι εντολοδόχους Πρωθυπουργούς (κατά σειράν Ν. Στράτος, Γ. Μπούσιος, εκ νέου Δ. Γούναρης, εκ νέου Ν. Στράτος, Πέτρος Π. Πρωτοπαπαδάκης και τέλος Νικόλαος Τριανταφυλλάκος).

Μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου 1922 ο Πρωθυπουργός Δημ. Γούναρης έχει εγκαταλείψει την κυβέρνηση στην Αθήνα, τα οξύτατα προβλήματα στην κοινωνία και το μέτωπο στη Μικρά Ασία: επί πέντε συνεχείς μήνες απουσιάζει αδιάκοπα στο εξωτερικό. Μόλις ανατρέπεται, 25 Φεβρουαρίου, και πετυχαίνει να στηρίξει σε δύο μόνον ψήφους τη νέα του κυβέρνηση την 5η Μαρτίου, ξαναφεύγει ένα μήνα πάλι στο εξωτερικό, από όπου μόλις σχεδόν επιστρέφει, παραιτείται την 3η Μαΐου. Τον διαδέχεται για λίγες ημέρες ο Ν. Στράτος και αυτόν, τον ίδιο μήνα, ο Π. Πρωτοπαπαδάκης. Οι άσπονδοι φίλοι θα ξαναβρεθούν πάλι μαζί τον ίδιο χρόνο. Αλλά μπροστά πια στο εκτελεστικό απόσπασμα.

Γ. Η κατάσταση της εθνικής οικονομίας επιδεινώνεται ραγδαία με καταθλιπτικές επιπτώσεις στις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις, οι οποίες επί πλέον πληρώνουν τους πιο πολλούς εμμέσους φόρους, εξασθενίζουν στην αγορά από την υποτίμηση της δραχμούλας τους και στο μέτωπο καταβάλλουν τον βαρύτερο φόρο του αίματος. Οι Δυνάμεις συνεχίζουν το εμπάργκο τους στον εξωτερικό δανεισμό της χώρας και κατακρατούν όσες, καταβλητέες ήδη, πολεμικές πιστώσεις της οφείλονται. Έτσι, για να εξοικονομήσει τουλάχιστον τις αναγκαίες πολεμικές δαπάνες μέχρι μόνον τον Οκτώβριο, η κυβέρνηση προβαίνει ξαφνικά σε εσωτερικό αναγκαστικό δανεισμό και διχοτομεί το χαρτονόμισμα. Εισπράττει 1,5 δισεκατομμύριο δραχμές αλλά ο χρόνος τρέχει άγανος. Ο Άγγλος πρεσβευτής στην Αθήνα αναφέρει ότι ο τότε υπουργός Οικονομικών Π. Πρωτοπαπαδάκης του

περιέγραφε την οικονομική κατάσταση «με δάκρυα εις τους οφθαλμούς». Δραματικά την είχε περιγράψει ενωρίτερα, άλλωστε, ο Πρωθυπουργός στις 2 Φεβρουαρίου 1922 με υπόμνημά του προς τον Άγγλο υπουργό Εξωτερικών λόρδο Κώρζον. Μεταξύ άλλων του αναφέρει⁵²:

«Οι οικονομικοί πόροι της ελληνικής κυβερνήσεως είναι τελείως εξητλημένοι (...) Εν τω μεταξύ πληροφορούμαι εξ Αθηνών ότι οι πόροι του Δημοσίου Ταμείου εξαντλούνται οσημέραι (...) και η κυβέρνησις ευρίσκεται εν πλήρει αδυναμία συντηρήσεως του στρατού πέραν των μέσων Φεβρουαρίου παρά την περιστολήν πάσης άλλης δαπάνης».

Ικετεύει την Αγγλία να χορηγήσει δάνειο, έστω και με ληστρικούς όρους. Το Λονδίνο αρνείται και, μετά δύο μήνες, η Αθήνα κόβει στα δύο το εθνικό της χαρτονόμισμα.

Δ. Τρέχοντας να προλάβει τον πανδαμάτορα χρόνο ο Πρωθυπουργός μαζί με τον υπουργό Εξωτερικών Γ. Μπαλτατζή επιδίδονται σε ένα πυρετώδη διπλωματικό μαραθώνιο. Από τις αρχές Οκτωβρίου 1921 μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου 1922 μεταβαίνουν αλληλοδιαδόχως στο Παρίσι, το Λονδίνο, τη Ρώμη, τις Κάννες και πίσω πάλι στο Λονδίνο. Και από τον Μάρτιο μέχρι αρχές Απριλίου 1922 στο Παρίσι και τη Γένοβα. Η Ελλάδα είχε ήδη παύσει να μετέχει ισότιμα στις Διασυμμαχικές Διασκέψεις αλλά γίνεται δεκτή ως απλός αντίδικος της κεμαλικής πια Τουρκίας, η οποία εξισώνεται με την Ελλάδα στην ίδια θέση του «παρατηρητού». Οι κυριότερες ελληνικές προσπάθειες αναλίσκονται σε διμερείς επαφές στο περιθώριο των Διασυμμαχικών Συνδιασκέψεων. Μάταιες οι προσπάθειες, όμως. Απελπισμένος ο Έλληνας Πρωθυπουργός υποβάλλει γραπτό υπόμνημα στην Αγγλία όπου δηλώνει ότι «η Ελλάς θέτει το ζήτημα εις χείρας της Αντάντ», η οποία, όμως, του προτείνει σταδιακά ολοένα δυσμενέστερες προτάσεις που τελικά δεν επικυρώνονται. Προβλέπουν, εξ άλλου, την άμεση εκκένωση της Μικράς Ασίας.

Ε. Η Στρατιά αναμένει ματαίως ενισχύσεις και κυβερνητικές εντολές.

Στ. Ο Ελληνισμός στη Σμύρνη και τη Μικρά Ασία, την Πόλη και τον Πόντο αγωνιά, προσπαθεί να αυτενεργήσει, για να επιδιώσει και περιορίζει πια την Μεγάλη Ιδέα σε κάποιου είδους αόριστη και, δυστυχώς, ανέφικτη εξ αντικειμένου αυτονομία. Φρούδες οι ελπίδες του. Παράλληλα οι σύμμαχοι απαντούν ξεκάθαρα σε εναγώνιο αίτημα του Έλληνα Πρωθυπουργού ότι «δεν δύνανται» «ούτε ενδείκνυται» έναντι του Κεμάλ να προστατεύσουν τους χριστιανικούς –όχι μόνον ελληνικούς– πληθυσμούς. Η «προστασία» των χριστιανών επαφίεται στις γενικές ρήτρες των Συνθηκών, που ο Κεμάλ έχει γραμμένες στις παλιές του μπότες.

Η. Την 7η Οκτωβρίου 1921 υπογράφεται στην Άγκυρα το προδιαγεγραμμένο πια γαλλο-τουρκικό σύμφωνο. Η Γαλλία παραδίδει την Κιλικία, επιτόπιο εργοστάσιο πυρομαχικών, βαρύ οπλισμό, φορτηγά αυτοκίνητα και άλλα στον Κεμάλ. Ανάλογα πολεμικά εφόδια του παραχωρεί και η Ιταλία, που το 1922 υπογράφει σύμφωνο με τον Κεμάλ και εκκενώνει την Αττάλεια. Τώρα η ελληνική Στρατιά γνωρίζει τι πρέπει να περιμένει. Και επί εννέα μήνες περιμένει απλώς.

Στην Κωνσταντινούπολη έχουν ήδη καταφύγει βενιζελικοί αξιωματικοί, λιποτάκτες του μετώπου, οι οποίοι οργανώνουν την νέα «Εθνική Άμυνα» με πρωταγωνιστές τον στρατηγό Π. Ζυμβρακάκη, τον συνταγματάρχη Γ. Κονδύλη και πολιτικό εκπρόσωπο τον Περικλή Αργυρόπουλο. Εγκατεστημένοι στο πολυτελές ξενοδοχείο «Πέραν Παλλάς» βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τον Βενιζέλο, ο οποίος τους ενισχύει και οικονομικά, όπως μαρτυρούν ιδιόγραφες επιστολές του. Μετέχουν αρκετοί γηγενείς και πρωταγωνιστεί με πάθος ο νέος Οικουμενικός Πατριάρχης Μελέτιος Μεταξάκης, φανατισμένος βενιζελικός Κρητικός. Σε δύο επιστολές του, 20 και 23 Απριλίου 1922, γράφει στον Βενιζέλο ο Πατριάρχης⁵³:

52. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 420 και επ.

53. Όπου ανωτ., σελ. 434-435.

«Πιθανόν αγνοείτε τον βαθμόν της εξαρτήσεως των δούλων και γενικώτερον των Χριστιανών της Ανατολής από την Υμετέραν προσωπικότητα (...) Δια τούτο περιμένομεν όλοι τας ακτίνας της μεγαλοφυΐας Υμών δια να αντιληφθώμεν πού ευρισκόμεθα και πού πρέπει να κατευθυνώμεθα (...) Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινουπόλεως, της Ιωνίας, της Αιγύπτου και της Ρουμανίας είναι έτοιμος δια πάσαν θυσίαν (...) Όλοι ημείς και εδώ και εν Σμύρνη και εν Αθήναις νυκτομαχοούμεν βάλλοντες κατά φίλων και εχθρών χωρίς αντικειμενικόν σκοπόν (...) Η τελευταία εν Αθήναις παραμονή του Αρ. Στεργιάδου αφήκε την εντύπωσιν ότι ουδείς άλλος μέχρι τούδε ειργάσθη θερμώτερον υπέρ του καθεστώτος. Έπαυσεν ο Αρ. Στεργιάδης να είναι οίος τον εγνωρίσαμεν και Υμείς και εγώ; Το συμφέρον της Πατρίδος απαιτεί να κυβερνά ο Κωνσταντίνος και ο Γούναρης;» Δίπλα στον Πατριάρχη ενεργεί και ο Παύλος Γύπαρης, άλλοτε διοικητής των Ταγμάτων Ασφαλείας, που το 1920 δολοφόνησαν εν ψυχρώ τον Ίωνα Δραγούμη.

Πυρήνας της νέας «Εθνικής Αμύνης», λιγότερο φανατικός, αναπτύσσεται και στη Σμύρνη.

Αρχές 1922 οι οργανώσεις αυτές, πλαισιωμένες με αποκαρδιωμένους Μικρασιάτες και Πολίτες, προετοιμάζονται να ιδρύσουν Αυτόνομο Ιωνικό Κράτος και, όταν συνειδητοποιούν ότι ούτε οι περιστάσεις ούτε οι Δυνάμεις το επιτρέπουν, προχωρούν εναλλακτικά –στα χαρτιά, εννοείται– σε Αυτόνομο Μικρασιατικό Κράτος στο οποίο συμπεριλαμβάνουν όλους ανεξαρτήτως τους πληθυσμούς με καθεστώς πλήρους ελευθερίας, ανεξίτηρη σκείας και ισοπολιτείας. Στο προαναφερόμενο υπόμνημά του προς την Αγγλία ο Δ. Γούναρης ανέφερε⁵⁴:

«Εάν ο ελληνικός στρατός αναγκασθή να εκκενώση την Μικράν Ασίαν θα επέλθη κατάστασις την οποίαν, είμαι βέβαιος, η αγγλική κυβέρνησις θα θεωρήση ασυμβίβαστον προς τα γενναία αισθήματα τα οποία τρέφει υπέρ της τύχης των χριστιανικών αυτών πληθυσμών (...) Θα εκτεθώσιν οι χριστιανικοί πληθυσμοί εις τας φρικαλεότητας της Κεμαλικής επιδρομής».

Προς ευδωση αυτού του σκοπού τους συνομιλούν με τον ύπατο αρμοστή Αρ. Στεργιάδη, με τον αρχιστράτηγο Αν. Παπούλα και, στην Αθήνα, με άλλους αξιωματούχους.

Παρατηρείται έτσι μια σχιζοφρένεια. Ο αρχιστράτηγος συνομιλεί με –και μάλιστα ευνοεί– τους λιποτάκτες αξιωματικούς του. Παράλληλα το επίσημο –και αντιβενιζελικό– κράτος συνεργάζεται με τους «Αμυνίτες», που αντικειμενικό στόχο έχουν να ιδρύσουν βενιζελικό κράτος της Εθνικής Αμύνης, ώστε αυτό, κατά τα πρότυπα του «κράτους της Θεσσαλονίκης», 1916-1917 υπό την «Εθνική Άμυνα», να καταλύσει τελικά το αντιβενιζελικό «κράτος των Αθηνών» !...

Στις συνομιλίες αυτές μετέχει και ο μέγας επιχειρηματίας Μποδοσάκης Αθανασιάδης, που παρακαλεί τον ύπατο αρμοστή να βοηθήσει τους συγγενείς του να εγκατασταθούν στη Σμύρνη από τη Χίο όπου είχαν καταφύγει πρόσφυγες κατά τους πρώτους διωγμούς 1914-1918. Και, τότε, ο Στεργιάδης τον κεραυνοβολεί⁵⁵:

«Πολύ θα ήθελα να σε εξυπηρετήσω αλλά εγώ τώρα δεν ξέρω τι θα κάμω με τους πρόσφυγας που αναμένω να μου έλθουν».

Όλα, βεβαίως, τα σχέδια ματαιώνονται.

Ανάλογες ενέργειες σχεδίαζαν, πολύ ενωρίτερα, από το 1918, αμέσως μετά τη συνθηκολόγηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι στιβαροί Πόντιοι. Μόνον αυτοί, άλλωστε, διατηρούν ισχυρές ένοπλες ομάδες που συγκροούνται συνεχώς με τους Τούρκους. Γι' αυτό έχουν ήδη υποστεί φρικαλέους διωγμούς. Υπολογίσθηκε ότι κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο εξοντώθηκαν ή εξορίσθηκαν υπό εξοντωτικές συνθήκες στα βάθη της Ανατολής ή διέφυγαν πρόσφυγες στη Ρωσία, την Περσία και την Ελλάδα τουλάχιστον 257.000 Πόντιοι συνολικά. Μετά τη συντριβή της Ουκρανικής Εκστρατείας από τον Κόκκινο Στρατό το 1919, οι Πόντιοι της Νότιας

54. Όπου ανωτ., σελ. 420.

55. Όπου ανωτ., σελ. 323.

Ρωσίας δέχθηκαν νέους διωγμούς από τους Μπολσεβίκους. Τότε, άλλοι αναγκάστηκαν να επιστρέψουν κατά χιλιάδες στον Πόντο και άλλοι να καταλήξουν πρόσφυγες. Πόντιοι πρόσφυγες το 1921 στη Θεσσαλονίκη συγκροτούν ένα ολόκληρο Τάγμα Εθελοντών που αμέσως εντάσσεται στη Στρατιά Μικράς Ασίας.

Ποντιακές οργανώσεις σε διαδοχικά συνέδριά τους στο Βατούμ, τη Μασσαλία και εκ νέου στη Μασσαλία το 1918 ζητούν να ιδρυθεί ανεξάρτητη Ελληνική Δημοκρατία του Πόντου ή να ενωθεί ο Πόντος με την Ελλάδα. Ο Πρωθυπουργός Βενιζέλος το 1919 μιλώντας στο Ανώτατο Συμβούλιο του Συνεδρίου της Ειρήνης αντιτίθεται επίσημα εξοργίζοντας τους Ποντίους. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους, με σύμφωνη γνώμη του Βενιζέλου, ποντιακή αντιπροσωπεία με επί κεφαλής τον φλογερό Μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρυσάνθο (μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος) γίνεται δεκτή στο Συνέδριο και προτείνει συμβιβαστικά τη δημιουργία ομοσπονδιακού Κράτους Αρμενίας-Πόντου παρά τη σφοδρή αντίδραση των οργανώσεων. Τον Σεπτέμβριο ο εύστροφος και εύστοχος Χρυσάνθος διαπραγματεύεται με αντιπροσωπείες του σουλτάνου και, χωριστά, του Κεμάλ την πλήρη ισοπολιτεία και ελευθερία των μουσουλμάνων (στην πραγματικότητα κρυπτοχριστιανών, εξισλαμισμένων επιφανειακά, Ποντίων) και των Τούρκων. Αλλά τον επόμενο Ιανουάριο 1920 υπογράφει με τον Πρόεδρο της Αρμενικής Δημοκρατίας Χατισιάν την ομοσπονδία Πόντου-Αρμενίας. Όμως τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους ο Κεμάλ συντρίβει στο Ερζερούμ τις αρμενικές δυνάμεις που στο βόρειο μέτωπό τους δέχονται τη γενική επίθεση του Κόκκινου Στρατού. Το εφήμερο κράτος διαλύεται διαμελιζόμενο μεταξύ Τουρκίας και Σοβιετικής Ενώσεως.

Ωστόσο, οι Πόντιοι συνεχίζουν τον ανταρτοπόλεμο μέχρι τέλους. Επί πεντακόσια τουλάχιστον χρόνια διατηρούσαν ενόπλιως μεγάλη παράδοση αντιστάσεως και ανεξαρτησίας.

Ο καθηγητής Απ. Κ. Βακαλόπουλος περιγράφει την απαρχή αυτής της παράδοσης⁵⁶:

«Η ορεινή γραμμή των Ποντικών Άλπεων, σαν ένα μεγάλο και παχύ τείχος, προφύλαξε τον ελληνικό πληθυσμό του Πόντου από τη γρήγορη τουρκική κατάκτηση. Εκεί κατέφυγαν και οι κάτοικοι των παραλίων μετά την κατάλυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας το 1461. Ιδίως η ορεινή χώρα γύρω από τον Κυνή ποταμό, η Χαλδία, όπου οι κάτοικοι στην αρχή είχαν προβάλει επίμονη αντίσταση στην αγριότητα και στη μισαλλοδοξία των επιδρομέων, έγινε ζωτική εστία του ελληνισμού του Πόντου. Πάνω στα ορεινά κρυσφήγετά τους οι Πόντιοι πέρασαν μεγάλη κρίση για να επιβιώσουν (με κτηνοτροφία και στα περίφημα παρχάρια των υψιπέδων με μικρή γεωργία). Αργότερα οι Πόντιοι εκμεταλλεύθηκαν το πλούσιο σε στυπτηρία και σε μέταλλα (χαλκό και άργυρο) υπέδαφος, μετακινούμενοι αργότερα προς ανεύρεση άλλων μεταλλούχων ή γεωργικών περιοχών ή και προς την πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας».

Οι Πόντιοι μεταλλωρύχοι, χαλκουργοί και αργυροχόοι έγιναν ονομαστοί και παντού περιζήτητοι. Γι' αυτό απελάμβαναν ειδικά προνόμια από τον σουλτάνο. Ανέδειξαν σε πλούσια πόλη την Αργυρούπολη και την περιοχή της (Γκιουμούς Χανέ). Τα ορυχεία και εργαστήρια χαλκού και ιδίως αργύρου επονομάζει «ευλογημένα μαντένια» ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος. Ανάλογη ευημερία και αυτονομία στη Μακεδονία είχαν αποκτήσει, την ίδια εποχή, και τα «χάσικα Μαντεμοχώρια» της Χαλκιδικής.

Επί αιώνες εξ άλλου η Θρυλική Οδός της Μετάξης κατέληγε, με τον δεύτερο κλάδο της, στη Σαμφούντα όπου τα ατέλειωτα καραβάνια με τα μετάξια από την Κίνα και τα μπαχάρια της Ανατολής διένεμαν τα πολύτιμα φορτία τους στην μικρασιατική ενδοχώρα, στην Κωνσταντινούπολη και, με προορισμό τη Ρωσία και την Ευρώπη στα ποντιακά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας. Εξ άλλου, εκμεταλλευόμενοι τους συνεχείς πολέμους Ρώσων-Οθωμανών, πολλοί Πόντιοι πλούτισαν και τα παλικάρια ασκήθηκαν στη πολεμική τέχνη.

56. Απ. Κ. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία*, σελ. 26.

Αρκετές οικογένειες συναλλάσσονταν επίσης με το Ιράν, με την Κριμαία και την Οδησό –κοιτίδα της Φιλικής Εταιρείας.

Τέλη του 19ου αιώνα ο ποντιακός Ελληνισμός, ακατάβλητος και πολυάριθμος, βρίσκονταν στο αποκορύφωμα της ακμής του. Πόλεις όπως η Αμισός, η Σαμψούς, η Τραπεζούς, η Αργυρούπολη και πιο μακριά η Κασταμονή έλαμπαν. Το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας ήταν ένα από τα μεγαλύτερα σχολεία και πνευματικά κέντρα. Επιφανείς τραπεζίτες, έμποροι, χρυσικοί και επιστήμονες, αλλά και τολμηροί καραβοκύρηδες διέπρεπαν. Πανάρχαια ιερά προσκυνήματα και μοναστήρια, όπως της Παναγίας Σουμελά και του Αγίου Γεωργίου Περιστερώτα, συγκέντρωναν χιλιάδες προσκυνητές και σωρούς πολύτιμα τάματα.

Όλος αυτός ο ελληνικός κόσμος περίμενε τη δικαίωσή του. Αλλά αυτή δεν ήλθε ποτέ.

Έμενε η Κωνσταντινούπολη, ο θρύλος και ο μυχιαίτατος πόθος της Ρωμοσύνης, το καύχημα της Ανατολής, η πρωτεύουσα του σουλτάνου και χαλίφη των πιστών του Αλλάχ, καθέδρα του Οικουμενικού Πατριάρχου. Δεκάδες σεπτοί ιεροί βυζαντινοί και νεώτεροι ναοί, μεγάλες Σχολές, Ορφανοτροφεία και Σύλλογοι, πλούσιες τράπεζες που δάνειζαν τον σουλτάνο, ανακτορικές κατοικίες και παραθαλάσσια «γιαλί σαράια», όλα τα αριστοκρατικά Πριγκιπόνησα και ολόκληρη σχεδόν η μοντέρνα αγορά του Πέραν, κραταιοί εμπορικοί οίκοι, τυπογραφεία, εφημερίδες και πολλά ξενοδοχεία βρίσκονταν στα χέρια των Ελλήνων. Εκεί, τέλος, ανέπτυσσε τη δράση της και η νέα «Εθνική Άμυνα». Η εξουσία του σουλτάνου και η κυβέρνησή του ήσαν σκιώδεις.

Ο Βενιζέλος παρουσίασε στο Συνέδριο της Ειρήνης, στο Παρίσι, απογραφή του Πατριαρχείου σύμφωνα με την οποία στο βιλαέτι Κωνσταντινουπόλεως ζούσαν 700.000 Έλληνες. Αργότερα ο ίδιος πρότεινε στο Συνέδριο να ιδρυθεί ένα Αυτόνομο Διεθνές Κράτος Κωνσταντινουπόλεως, που θα περιελάμβανε τη γύρω περιοχή της, τα Στενά, την Καλλιόπολη και μέρος των μικρασιατικών παραλίων στη Θάλασσα του Μαρμαρά. Η πρόταση συζητήθηκε επανειλημμένα, οι αποφάσεις υπονομεύονταν ενδοσυμμαχικά και, από αναβολή σε αναβολή και από μεταβολή σε μεταβολή, όλα τα κατάπτε ο κάλαθος των αχρήστων.

Συμμαχικά στρατεύματα ήλεγχαν την Πόλη και συμμαχικός στόλος ναυλοχούσε στον Βόσπορο. Οι Σύμμαχοι κατείχαν και τα Στενά του Βοσπόρου, που τον έλεγχο τους διεξεδίκησαν μέχρι τέλους.

Στην Ανατολική Θράκη, μέχρι τη Τσατάλτζα, στα πρόθυρα σχεδόν της Κωνσταντινουπόλεως, στάθμευε μια ελληνική Στρατιά με δύναμη μεγαλύτερη των 55.000 ανδρών. Έτσι, η ελληνική Στρατιά Θράκης αποτελούσε για τους συμάχους εγγύηση των Στενών και για τους Τούρκους άμεση κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως. Την κατάληψή της προσχέδιασαν το 1922, λοιπόν, δύο φορές οι Έλληνες. Την πρώτη φορά ζήτησαν τη σύμφωνη γνώμη των συμάχων, αλλά οι σύμμαχοι αντιτάχθηκαν, φυσικά. Απειλήσαν ότι ο πολεμικός στόλος τους θα χτυπούσε τη Στρατιά και ταυτόχρονα θα επέβαλλε πλήρη ναυτικό αποκλεισμό στα λιμάνια της Ελλάδος και των μικρασιατικών ακτών. Τη δεύτερη φορά σχεδίασαν κεραυνοβόλα κατάληψη με αιφνιδιασμό, ώστε να τεθούν οι σύμμαχοι προ τετελεσμένων και να εξαναγκάσουν τον Κεμάλ σε κάποιο συμβιβασμό. Η Πόλη, εφ' όσον καταλαμβάνονταν, θα επιστρέφονταν ως αντάλλαγμα ενός συμβιβασμού. Ανώτατο όριο των ελληνικών φιλοδοξιών το 1922 ήταν η διάσωση της Στρατιάς με ολοκληρωτική τελικά αποχώρηση στη μητροπολιτική Ελλάδα και εγγυήσεις για την προστασία του υπό εγκατάλειψη μικρασιατικού Ελληνισμού και των άλλων χριστιανικών πληθυσμών. Ναυάγησαν και τα τελευταία σχέδια.

Ήταν πια πολύ αργά. Η κλεψύδρα άδειαζε πολύ γρήγορα. Όλα έρρεαν άσκοπα.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ακόμη και ως Πρωθυπουργός το 1920, είχε πλήρη συνείδηση ότι είχε οδηγήσει τη Μικρασιατική Εκστρατεία σε δραματικό αδιέξοδο και προσπάθησε απεγνωσμένα να επιτύχει συμμαχική βοήθεια, ώστε να εξαγάγει την Ελλάδα σε μια κάπως ευπρεπή διέξοδο. Αυτό μαρτυρούν όλα τα επίσημα ελληνικά και ξένα αρχεία καθώς, επίσης, αρκετές επιστολές του.

Αυτοεξόριστος, μετά την εκλογική του ήττα του Νοεμβρίου 1920, συνέχισε την διπλωματική δραστηριότητά

του υπέρ της χώρας του με τη σύμφωνη γνώμη, τουλάχιστον αρχικά, της αντιπάλου του κυβερνήσεως. Αλλά η κλεψύδρα άδειαζε πια.

Στις 2 Σεπτεμβρίου 1921 νυμφεύεται σε δεύτερο γάμο του τη βαθύπλουτη Έλενα Σκυλίτση. Εκείνος τότε 57 ετών, η νύφη 47 ετών. Στον γάμο του αντιδρούν σφοδρά οι γιοι του Κυριάκος και Σοφοκλής, οι στενοί συγγενείς του, οι πιστοί του και οι στενότεροι συνεργάτες του. Ο έμπιστός του Εμμανουήλ Ρέπουλης θα του πει⁵⁷:

«Σεις, Κύριε Πρόεδρε, υπήρξατε ο Νυμφίος της Ελλάδος. Πώς είναι δυνατόν να γίνετε νυμφίος μιας γυναίκας;»

Ο Εμμ. Ρέπουλης υπήρξε ο μοναδικός βενιζελικός αλλά και, πλην Ι. Μεταξά, αντιβενιζελικός πολιτικός, πρωταγωνιστής μάλιστα του βενιζελικού κινήματος, ο οποίος απ' αρχής μέχρι τέλους, με υποδειγματική συνέπεια, είχε αντιταχθεί ριζικά στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Τη θεωρούσε καταδικασμένη εκ των προτέρων. Συνιστούσε στον Βενιζέλο να σταθεροποιήσει την Ελλάδα στην Ανατολική Θράκη και το Ανατολικό Αιγαίο με αντάλλαγμα τη διεθνή αλλά και κεμαλική προστασία όλων των χριστιανών στη Μικρά Ασία, στον Πόντο και την Πόλη.

Ήταν τότε και παρέμεινε μέχρι 1 Νοεμβρίου 1920 αντιπρόεδρος των κυβερνήσεων Βενιζέλου. Οι θέσεις του ουδέποτε ακούσθηκαν δημόσια, φυσικά, αλλά και ουδέποτε εισακούσθηκαν.

Ένα μήνα μετά τον γάμο του ο Βενιζέλος με την Έλενα αποπλέουν σε μακρό γαμήλιο ταξίδι στην Αμερική όπου επισκέπτονται διαδοχικά Νέα Υόρκη, Σικάγο, Λος Άντζελες, Διώρυγα του Παναμά, Αβάνα Κούβας, Μπουένος Άιρες, πάλι Διώρυγα του Παναμά, Ειρηνικό Ωκεανό, ακτές της Νοτίου Αμερικής, Βαλπαράιζο, Περού. Είναι προφανής πρόθεσή του να φύγει όσο το δυνατόν πιο μακριά από τη σκηνή του ελληνικού δράματος που αυτός είχε διαμορφώσει. Στο μέγα υψόμετρο της πρωτεύουσας των Ίνκας αρρωσταίνει η νύφη. Επιστρέφουν τον Μάιο 1922 στο Παρίσι.

Ταξιδεύοντας οκτώ μήνες ο Βενιζέλος μεταφράζει υποδειγματικά τον Θουκυδίδη.

΄Αραγε, θα απεφάσιζε διαφορετικά αν τον είχε μεταφράσει το 1915;

Τα γενόμενα ουκ απογίνονται.

57. Γρηγόριος Δαφνής, *Σοφοκλής Βενιζέλος*, σελ. 91-102. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 324.

10. Η αντίστροφη μέτρηση

Οι ελληνικοί οίωνοί ήσαν κακοί και κορυφώνονταν οι πολιτικές οξύτητες τόσο μεταξύ των δύο μεγάλων παρατάξεων όσο και μεταξύ αντιζήλων εσωκομματικών ομάδων μέσα σε καθημιά παράταξη.

Στις 8 Δεκεμβρίου 1921 ο ένδοξος ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης, ένας από την τριανδρία του Κινήματος Εθνικής Αμύνης το 1916, εργάζεται στο γραφείο του διανέμοντας στο μέτωπο βοήθεια από εράνους του εξωτερικού. Άγνωστοι εισβάλλουν και τον πυροβολούν. Ο Υδραίος σώζεται και σύντομα θα εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Η Πρωτοχρονιά του 1922 ανατέλλει βαριά. Τα δυσοίωνα γεγονότα επρόκειτο να πυκνώσουν εξαιρετικά τον επόμενο Φεβρουάριο. Οι χαρακτηριστικότερες δυσοίωνες ημέρες του Φεβρουαρίου εκείνου απογράφονται στα αρχεία ως εξής:

4 Φ. Ο Άγγλος υπουργός Εξωτερικών λόρδος Κώρζον λαμβάνει το υπόμνημα του Πρωθυπουργού Γούναρη με την अपέλπιδα έκκληση της Ελλάδος. Πριν απαντήσει ερωτά τον Άγγλο πρεσβευτή στην Αθήνα.

6 Φ. Ο Άγγλος πρεσβευτής απαντά⁵⁸:

«Αν και οι περισσότεροι υπεύθυνοι Έλληνες θα ήσαν ήδη ευτυχείς να εκκενώσουν την Μικράν Ασίαν, δεν πιστεύω ότι η παρούσα κυβέρνηση θα είχε το σθένος να το πράξει χωρίς επαρκείς εγγυήσεις δια την ασφάλειαν των Χριστιανών».

Δύο ημέρες αργότερα ο ίδιος πρεσβευτής τηλεγραφεί ότι μοναδική λύση θα ήταν να ανταλλαγούν υποχρεωτικά οι Μικρασιάτες Έλληνες με τους Μουσουλμάνους της Ανατολικής Θράκης. Την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών είχε προτείνει πολύ ενωρίτερα στη Διασυμμαχική ο Πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος υπό τον όρον ότι θα παρέμενε στην Ελλάδα η ζώνη της Σμύρνης.

12 Φ. Δημοσιεύεται στην Αθήνα το Δημοκρατικό Μανιφέστο όπου οι πιο ριζοσπάστες Φιλελεύθεροι Αν. Παπαναστασίου, Γ. Βηλαράς, Σπ. Θεοδωρόπουλος, Περ. Καραπάνος, Κ. Μ. Μελάς, Δημ. Πάζης και Θρ. Γ. Πετιμεζάς διακηρύσσουν τολμηρά⁵⁹:

«Να διαμορφωθή τοιοιτοτρόπως το Δυναστικόν καθεστώς ώστε να ανακτηθή πλήρως η εμπιστοσύνη των συμμάχων (...) Τοιούτον τι, όμως, αποκλείεται να συμβή ενόσω η κυβέρνηση εξακολουθεί να τάσση το προσωπικόν βασιλικόν συμφέρον υπεράνω της γενικής σωτηρίας (...) Ο θεσμός της Βασιλείας (έτσι σήμερα...) συντελεί όχι εις την συνοχήν αλλά εις την διάσπασιν του Έθνους».

Ασκείται εναντίον τους αυτεπάγγελτη ποινική δίωξη που θα καταλήξει 23 Ιουνίου σε καταδίκη τους σε τριετή φυλάκιση από το κακούργιοδικείο της Λαμίας.

Ένα μήνα ενωρίτερα, 15 Ιανουαρίου, ο Γούναρης συναντάται με τον νέο πρωθυπουργό της Γαλλίας Ρ. Πουανκαρέ και αμέσως ενημερώνει τηλεγραφικά την Αθήνα⁶⁰:

«Ο κ. Πουανκαρέ επηρεάζεται εκ των λίαν δυσμενών αισθημάτων της γαλλικής κοινής γνώμης έναντι του σημερινού ελληνικού καθεστώτος, τα οποία συμμερίζεται και αυτός ένεκα της στάσεως του σημερινού ελληνικού καθεστώτος κατά τον Πόλεμον, την οποίαν στάσιν και εχαρακτήρισεν ως εχθρικήν».

58. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 248.

59. Όπου ανωτ., σελ. 249-250.

60. Όπου ανωτ., σελ. 4.

Στο Παρίσι η ελληνική αντιπροσωπεία διαπιστώνει ότι στη Γαλλία ο Κωνσταντίνος «είναι μισητός περισσότερο και από αυτόν τον Κάιζερ της Γερμανίας Γουλιέλμον».

21 Φ. Ο Γούναρης λαμβάνει την παγερά ευγενική απάντηση του λόρδου Κώρζον, που απορρίπτει όλα τα ελληνικά αιτήματα. Τότε, σύμφωνα με τον στρατιωτικό του σύμβουλο Ξεν. Στρατηγό, εξομολογείται στο Παρίσι⁶¹:

«Είμαι διατεθειμένος να αντιμετωπίσω την ευθύνη εκκενώσεως της Μικράς Ασίας, αλλά δεν θέλω να αντιμετωπίσω το ενδεχόμενο καταστροφής του Στρατού μας».

Παράλληλα καλεί να τον ενημερώσει η Στρατιά, που του αναφέρει⁶²:

«Το ηθικόν του στρατεύματος δεν ευρίσκεται εις το επιβαλλόμενον επίπεδον».

‘Άλλες ελληνικές πηγές σημειώνουν ότι η Στρατιά ανέφερε «ηθικόν λίαν καλόν».

Επιστρέφει με άδεια χέρια στην Αθήνα αυθημερόν.

21 Φ. Στην Αθήνα, στα σκαλιά του σπιτιού του, δολοφονείται ο Ανδρέας Καβαφάκης. Η εφημερίδα του «Ελεύθερος Τύπος», μαζί με την εφημερίδα «Πατρίς» του Γ. Σίμου, πρωτοστατεί στις οξύτατες κάθε ημέρα επιθέσεις κατά του κωνσταντινικού καθεστώτος. Το κενό της συμπληρώνει αμέσως η καινούργια βενιζελική εφημερίδα, που πρωτοκυκλοφορεί 6 Φεβρουαρίου με τίτλον «Ελεύθερον Βήμα». Τα αρχικά του τίτλου της Ελ. Β. παραπέμπουν ευθέως στα αρχικά του Ελευθερίου Βενιζέλου. Το ίδιο θα συμβεί το 1936, όταν στη Θεσσαλονίκη ο στενός συνεργάτης του Βενιζέλου Π. Ξ. Λεβαντής εκδίδει την εφημερίδα «Ελληνικός Βορράς» (Ελ. Β.) με πρωτοσέλιδη μάλιστα φωτογραφία της Έλενας Βενιζέλου και θερμό μήνυμά της. Μεταξύ των ιδρυτών, όλων κορυφαίων βενιζελικών, και διευθυντής του «Ελευθέρου Βήματος», είναι ο Δημήτριος Λαμπράκης, από τον Βάμο της Κρήτης, που είχε πάρει μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα υποδουόμενος τον δάσκαλο στο χωριό Νεγκοβάνη (Φλάμπουρο) της Φλωρίνης όπου συνελήφθη και φυλακίσθηκε στο Μοναστήρι.

Η πολιτική οξύτητα κορυφώνεται στην Αθήνα από την οποία η Στρατιά Μικράς Ασίας και ο μικρασιατικός Ελληνισμός περιμένουν σωτηρία. Το Δημοκρατικό Μανιφέστο επισημοποιεί τη σοβούσα πολυδιάσπαση του Κόμματος των Φιλελευθέρων όπου ο μετριοπαθής τοποτηρητής του Βενιζέλου Π. Δαγκλής χάνει σταδιακά τον έλεγχο. Ακόμη χειρότερη η κατάσταση στην αντιβενιζελική παράταξη, εξ αρχής πολυκομματική και ανομοιογενή, όπου επίσης ο αρχηγός της και Πρωθυπουργός χάνει τον έλεγχο.

25 Φ. Εμφανίζεται στην Εθνοσυνέλευση ο Γούναρης και εκθέτει τις επί πεντάμηνο προσπάθειές του στις συμμαχικές πρωτεύουσες και διασκέψεις. Του επιτίθεται σκληρότατα εκ των ένδον ο Νικόλαος Στράτος, καταγόμενος από μεγάλη βλαχόφωνη πατριά αρματολών του Βάλτου και του Ξηρομέρου. Παρεμβαίνει ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Ιωάννης Δ. Ράλλης. Είναι ο γιος του ήδη ανατραπέντος εκ των ένδον πρώτου αντιβενιζελικού Πρωθυπουργού Δημητρίου Ράλλη και πατέρας του μετέπειτα Πρωθυπουργού Γεωργίου Ι. Ράλλη. Η σύζυγος Ζαΐρα είναι αδελφή του Νικολάου Θεοτόκη. Σύμφωνα με τα επίσημα πρακτικά, διεξάγεται μεταξύ Στράτου-Ράλλη ο ακόλουθος χαρακτηριστικός διάλογος:

Στράτος: Απ’ αυτόν, κύριε, ο οποίος ηπάτησε και τον πατέρα του, δεν δέχομαι παρατηρήσεις.

Ράλλης: Περιφρονώ αυτόν ο οποίος εισήλασεν εις το Δημόσιον Ταμείον και τολμά να ομιλή.

Στράτος: Ήσο φίλος μου, απατήσας τον πατέρα σου. Και έγινες φίλος του κ. Γούναρη, απατήσας και τον πατέρα σου και εμέ.

Ράλλης: Είσαθε σήμερον εν τοιαύτη μέθη ώστε πρέπει να υπαχθήτε εις τον Ποινικόν Νόμον. Διότι μόνον άνθρωπος ακαταλόγιστος δύναται να διαπράξη τοιαύτας πράξεις. Είσαθε βδελυρός. Αποκαλώ ψεύστην, βδελυρόν τον κύριον αυτόν.

61. Όπου ανωτ., σελ. 247.

62. ΓΕΣ, *Ιστορία της Εκστρατείας εις την Μικράν Ασίαν*, τόμος Ζ’, μέρος Α’, σελ. 1.

Η κυβέρνηση Γούναρη καταψηφίζεται με 165 ψήφους κατά και μόνον 155 υπέρ. Ο Βασιλεύς, αντί να δώσει εντολή στον αρχηγό του δευτέρου ισχυροτέρου στη Βουλή Κόμματος, των Φιλελευθέρων, στρατηγό Π. Δαγκλή, τη δίδει στον Ν. Στράτο, που καταψηφίζεται και μετά στον «μακεδονάρχη» Γ. Μπούσιο, που επίσης αποτυγχάνει.

Τόσο ο Βασιλεύς όσο και ο Γούναρης, φημισμένος μάλιστα ως έξοχος νομομαθής, δηλώνει ότι 86 Φιλελεύθεροι βουλευτές «δεν λαμβάνονται υπ' όψιν» στις ψηφοφορίες της Βουλής. Πρόκειται περί τερατώδους, σαφώς ολοκληρωτικής, πρακτικής που συνεχίζει εκατέρωθεν, από το 1915, την εκτροπή από το Σύνταγμα. Στο μέτωπο, εντωμεταξύ, τα δαφνοστεφή ηρωικά συντάγματα της Στρατιάς περιμένουν ακόμη. Και υπομένουν θαυμαστά.

Στις 5 Μαρτίου ο Γούναρης σχηματίζει ή μάλλον ανασχηματίζει κυβέρνηση. Την ψηφίζουν 164 μόνον βουλευτές της αντιβενιζελικής παρατάξεως, δηλώνουν αποχή 76 ακόμη αντιβενιζελικοί και την καταψηφίζουν 86 Φιλελεύθεροι – «του κόμματος της τυραννίας» σύμφωνα με τον Πρωθυπουργό, ο οποίος, πλήρως απομονωμένος πια, παραιτείται οριστικά μετά δύο μόλις μήνες στις 6 Μαΐου, αλλά παραμένει υπουργός Δικαιοσύνης!

Ο Ν. Στράτος αναλαμβάνει Πρωθυπουργός, αλλά μόνον για τρεις ημέρες.

Επανέρχεται ως υπουργός Εσωτερικών στην κυβέρνηση του Π. Πρωτοπαπαδάκη, που στις 9 Μαΐου λαμβάνει μεγάλη πλειοψηφία. Είναι η προτελευταία πλέον κυβέρνηση των αντιβενιζελικών. Και είναι εκείνη που μέσα σε τρεις μήνες θα καταβυθισθεί στην ανείπωτη εθνική τραγωδία.

Η ελληνική αδράνεια, που είχε προκαλέσει η στάσιμη διεγκυστίδα με τον πανδαμάτορα, ήταν φανερή στην Αθήνα. Εξήγειρε κατά της κυβερνήσεως ακόμη και τον αποφασιστικότερο υποστηρικτή της στην κοινή γνώμη. Μόλις ανέλαβε Πρωθυπουργός ο Π. Πρωτοπαπαδάκης, αρχές Μαΐου 1922, ο «βαμμένος» κωνσταντινικός Γεώργιος Α. Βλάχος έγραψε, με το απαράμιλλο δημοσιογραφικό του ύφος, στην εφημερίδα του «Η Καθημερινή», στη ναυαρχίδα του αντιβενιζελικού Τύπου⁶³:

«Πόλεμος δεν διεξάγεται, συζητήσεις περί ειρήνης δεν διεξάγεται, άλλη κίνηση δυναμένη να αγάγη προς λύσιν δεν σημειούται. Πώς πρόκειται να λυθή η εκκρεμούσα κρίσις; Υπάρχει κάποιον σχέδιον ενεργείας, δια θυσίας ή δια τολμήματα; Διατί δεν εφαρμόζεται; (...)

Τι χρειάζεται; Αποφασιστικότης και τόλμη. Διότι, όσον παρέρχεται ο καιρός, η λύσις καθίσταται δυσχερεστέρα, αι συνέπειαι της καθυστερήσεως βαρύτεραι και τα μέσα δια την λύσιν ελαττώνονται.»

Αυτές τις δραματικές και βαθύτατα απογοητευτικές εξελίξεις αλλά και δημόσιες απόψεις στην Αθήνα επληροφορούντο, φυσικά, οι άνδρες της Στρατιάς, επειδή ήσαν δημόσιες εξελίξεις και εκάλυπταν όλες σχεδόν τις σελίδες των αθηναϊκών και, λιγότερο, άλλων εφημερίδων που έφθαναν στο μέτωπο, έστω καθυστερημένες. Εξίσου απογοητευτικές πληροφορίες, τώρα πια και σε προσωπικό επίπεδο, έφθαναν σε κάθε άνδρα του μετώπου με τις επιστολές των συγγενών τους, έστω και λογοκριμένες. Τέλος, αδιασταύρωτες πληροφορίες και φήμες μετέφεραν στην πρώτη γραμμή Έλληνες φυγάδες από τα τουρκοκρατούμενα ενδότερα της Ανατολής.

Όλα αυτά, στα οποία πρέπει να προστεθούν η διχοτόμηση του εθνικού χαρτονομίσματος, η μακρόσυρτη επί μήνες αδράνεια και οι συχνές συζητήσεις έως αντεγκλήσεις των αξιωματικών, ήταν φυσικό να επιδράσουν στο ηθικό της Στρατιάς. Αν οι άνδρες της δεν ήσαν πράγματι ατσαλένιοι, αρκούσαν να τη διαλύσουν. Είχαν αρχίσει, άλλωστε, οι πρώτες λιποταξίες, όταν είχαν χαθεί όλες οι προσδοκίες.

Η αρμοδιότερη να αποτιμήσει εγκυρότερα την κατάσταση εκείνη είναι ασφαλώς η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου, που διαθέτει και όλα τα σχετικά στοιχεία. Ιδού η μεταγενέστερη και νηφαλιότερη περιγραφή της⁶⁴:

«Το ηθικόν του Ελληνικού Στρατού (...) συν τω χρόνω υπέστη συνεχή κάμψιν και προϊούσαν χαλάρωσιν,

63. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τόμος Β', σελ. 171-173.

64. ΓΕΣ, ΔΙΣ, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας Μικράς Ασίας 1919-1922 και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου ανωτ., σελ. 201.

ώστε, παρά τας εκάστοτε αναλαμπάς, τον Αύγουστον του 1922 να ευρίσκεται εις χαμηλόν επίπεδον (...) Ο Στρατός ήτο εξηντλημένος σωματικώς και ηθικώς (...) Η χαλάρωσις εις την διώξιν των εις το εσωτερκόν ευρισκομένων χιλιάδων ανυποτάκτων και λιποτακτών συνετέλεσεν εις την απογοήτευσιν των στρατιωτών του μετώπου. Εξ επιστολών των οικογενειών των επληροφορούντο περί της οικτράς οικονομικής καταστάσεως αυτών και περί μη διώξεως των λιποτακτών.

Ο αριθμός των λιποτακτών εις το εσωτερικόν της Μικράς Ασίας, ιδίως μετά τας προς Άγκυραν επιχειρήσεις, εσημείωσε σημαντικήν αύξησιν (...) περί το τέλος Μαΐου 1922 ήτο σημαντικός.

Ήδη εις τους εν Μικρά Ασία μαχητάς είχε εδραιωθεί πλέον η πεποίθησις ότι η στρατεύσις των παρετείνετο επί ματαίω, ότι αι ταλαιπωρίαί, οι κίνδυνοι, οι μόχθοι και αι θυσίαί απέβησαν άκαρποι και ότι η Ελλάς, αποξενωθείσα της προστασίας των Συμμάχων, παρέμενε μόνη και αβοήθητος».

Τότε ακριβώς, 22 Ιουλίου 1922, στη Βουλή των Κοινοτήτων, στο Λονδίνο, ο πρωθυπουργός Λόυδ Τζωρτζ υπερασπίσθηκε την Ελλάδα, τους αγώνες της, τους χριστιανούς της Μικράς Ασίας. Βεβαίως, εξ αρχής είχε αντίθετη κατά της Ελλάδος την πλειοψηφία της ασταθούς κυβερνήσεώς του, η οποία επί πλέον αντιμετώπιζε σοβαρότατα κοινωνικά προβλήματα και δύο εκατομμύρια ανέργους. Στα ελληνικά αιτήματα ανετίθεντο όλες οι εισηγήσεις του Υπουργείου Εξωτερικών και του Υπουργείου του Πολέμου προς τον Πρωθυπουργό που είχε το καθήκον να υπερασπισθεί τα μεγάλα συμφέροντα της απέραντης αυτοκρατορίας του και, γι' αυτό, αρκετές φορές έκαμψε ο ίδιος τη σταθερή και θερμή συμπάθειά του προς την Ελλάδα, για να υπηρετήσει την Αγγλία, μέσω του ελληνικού στρατού. Ωστόσο, παρέμενε θερμός φιλέλληνας, έντιμος κριτής της Ιστορίας και ο τελευταίος των μεγάλων ηγετών που είχαν διευθύνει τον πόλεμο και είχε διευθετήσει μεγάλο μέρος της κοινής πολεμικής λείας κατά τα τέσσερα επόμενα χρόνια στο τραπέζι του Συνεδρίου της Ειρήνης, των αλληπαλλήλων Διασυμμαχικών Διασκέψεων και των άλλων διπλωματικών συζητήσεων. Μεγάλο μέρος της πολεμικής λείας αλλ' όχι όλη και προ παντός όχι το κρίσιμο μερίδιο και συνάμα αδιέξοδο πρόβλημα της Ελλάδος.

Είπε τότε στη Βουλή των Κοινοτήτων ο Άγγλος Πρωθυπουργός⁶⁵:

«Εάν η Ελλάς παρέμεινε πιστή εις τον Βασιλέα της, είναι δική της υπόθεσις (...) Η ευθύνη δια την ήτταν της Τουρκίας είναι ιδική μας υπόθεσις (...) Επομένως η ευθύνη δια την ειρήνην πρέπει να είναι ιδική μας. Δικαιούμεθα να είπωμεν ότι δεν θα συνάψωμεν μίαν ειρήνην η οποία θα παραδώση άνευ εγγυήσεων εκατοντάδας χιλιάδας ατυχών υπάρξεων, Έλληνας προσβλέποντας εις ημάς δια την προστασίαν των, εις το έλεος των ενόχων των εκπατρισμών και των ατιμώσεων του Πόντου.

Εάν ημείς δεν ευρισκόμεθα εκεί, εις την Κωνσταντινούπολιν, χωρίς αμφιβολίαν η Ελλάς ηδύνατο να καταλάβη την πρωτεύουσαν εντός ολίγων ημερών. Το γεγονός τούτο θα ήτο αποφασιστικόν».

65. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 246-248.

11. Η προδιαγεγραμμένη τραγωδία

Ο Πρωθυπουργός της κραταιάς αυτοκρατορίας ε γνώριζε ότι τον Ιούλιο του 1922 δεν μπορούσε να προσφέρει στην Ελλάδα καμιά βοήθεια. Της προσέφερε τουλάχιστον την Αλήθεια. Και την επιθανάτια κλίνη της εσκέπασε μεγαλοπρεπώς με ένα αυτοκρατορικό σάβανο αντάξιο των ονείρων της και της εποποιίας της.

Το πλήρωμα του χρόνου είχε έλθει. Ολόκληρη η ελληνική ηγεσία ε γνώριζε πολύ καλά ότι ήδη από το 1919, με την απόβαση στη Σμύρνη, ο στρατηγικός παράγων Χρόνος εργαζόνταν εναντίον της Ελλάδος. Από τον Σεπτέμβριο του 1921, όμως, ο Χρόνος έτρεχε πια με γεωμετρικά αυξανόμενη ταχύτητα υπέρ των Τούρκων και κατά των Ελλήνων.

Κατά το τελευταίο εννιάμηνο Σεπτεμβρίου 1921- Μαΐου 1922, μετά την επική μάχη του Σαγγαρίου και την αμυντική σύμπτυξη της αδρανούς Στρατιάς στο μόνιμο μέτωπο ανατολικά του Εσκή Σεχήρ, η θέση της Ελλάδος επιδεινώνονταν ολοένα περισσότερο σε όλα τα επίπεδα και αντιστρόφως η θέση της κεμαλικής Τουρκίας βελτιώνονταν θεαματικά.

Στο εννιάμηνο αυτό:

Α. Οι σύμμαχοι –και της Ελλάδος– είχαν αναγάγει την τυπικά και ουσιαστικά εχθρική εναντίον τους Τουρκία σε επίσημο συνομιλητή τους ισότιμο μάλιστα με τη σύμμαχό τους Ελλάδα, την οποία υπεβίβασαν σε θέση αντιδίκου παρατηρητού. Είχαν αναγνωρίσει de facto ως μοναδική στην πραγματικότητα κυβέρνηση της Τουρκίας την κυβέρνηση του Κεμάλ. Επί πλέον είχαν ανοίξει στον Κεμάλ τις ευρωπαϊκές αγορές όπλων, πυρομαχικών και εφοδίων, ενώ παράλληλα απαγόρευαν στον Ελληνικό Στόλο, κυρίαρχο στο Αιγαίο, να προβαίνει σε νηοψίες, ούτως ώστε να μη παρεμποδίζει το ελεύθερο εμπόριό τους με τον Κεμάλ. Τέλος, αφού προηγουμένως είχαν ακυρώσει όσες πολεμικές πιστώσεις είχαν εγκρίνει προς την Ελλάδα, αρνήθηκαν να της χορηγήσουν οποιοδήποτε δάνειο έστω και με ληστρικούς όρους.

Β. Ο Κεμάλ συνέτριψε την εναντίον του εσωτερική, φυλετική και θρησκευτική ανταρσία Οθωμανών, εξουδετέρωσε εντελώς την εξουσία του σουλτάνου, κατετρόπωσε τον αρμενικό στρατό στο Ερζερούμ, μοιράσθηκε την Αρμενία με τη σύμμαχό του Σοβιετική Ένωση και αποκατέστησε κοινά σύνορα μαζί της. Υπέγραψε συμφωνίες με τη Γαλλία και την Ιταλία, οι οποίες εξεκένωσαν την Κιλικία και την Αττάλεια ενώ παράλληλα του χορήγησαν άφθονα όπλα και πυρομαχικά, ένα ολόκληρο εργοστάσιο πυρομαχικών στην Κιλικία, εφόδια και εκατοντάδες καινούργια φορτηγά αυτοκίνητα. Έτσι ο Κεμάλ κατήργησε τα τέσσερα μέτωπά του (ανταρσία, Αρμενία, Κιλικία και Αττάλεια), απεδέσμευσε όσες δυνάμεις απασχολούσε στα μέτωπα αυτά και, απερίσπαστος πια, τις συγκέντρωσε εναντίον του μοναδικού εχθρικού μετώπου –του ελληνικού. Παράλληλα επέβαλε σκληρή φορολογία, δήμευσε κατά 50% τις μεγάλες περιουσίες, στρατολόγησε νέες κλάσεις και έθεσε σε εργώδη λειτουργία σημαντικά στρατόπεδα εκπαίδευσεως που, εκτός από οπλίτες, παρήγαγαν νέους αξιωματικούς και ειδικότητες χειριστών αεροπλάνων.

Υπό τη σιδηρά πυγμή του Μουσταφά Κεμάλ πασά και τους πιστούς του ικανούς πασάδες στρατηγούς Φεβζή και Ινονού, η στρατιωτική τουρκική ηγεσία ήταν και παρέμεινε μέχρι τέλους ενιαία, αποφασιστική και ευπροσάρμοστη, με απόλυτη γνώση του εδάφους και μαζική υποστήριξη του πληθυσμού. Ανάλογη ήταν και η πολιτική.

Η πολεμική ηγεσία, δηλαδή το άθροισμα της στρατιωτικής και της πολιτικής κορυφής, ήταν ένας άνθρωπος, εξαίρετος στρατηγός και ιδιοφυής πολιτικός, ο Κεμάλ: Πρωθυπουργός και ταυτόχρονα αρχιστράτηγος. Γύρω του, συσπειρωμένος ολοένα πιο σφικτά, ο μουσουλμανικός πληθυσμός. Οι Οθωμανοί δεν είχαν αποκτήσει ακόμη τουρκική εθνική συνείδηση, που σταδιακά, όμως, σφυρηλατούσε η εξέλιξη του πολέμου. Αισθάνονταν όλοι ανε-

ξαιρέτως μέχρις ενός αδικούμενοι θάναυσα, ταπεινούμενοι αλαζονικά και απειλούμενοι θανάσιμα. Δεν διεκδικούσαν τίποτε περισσότερο παρά τη γη τους και την αξιοπρέπειά τους.

Το ακριβώς αντίστροφο επικρατούσε στην ελληνική πλευρά.

Ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού Βίκτωρ Δούσμανης, παρ' ότι ικανός επιτελικός, βρίσκονταν μακριά από το μέτωπο, στην Αθήνα. Επηρεάζονταν πολύ λιγότερο από τις συνθήκες του μετώπου αλλά καθοριστικά από τα Ανάκτορα και τον Εθνικό Διχασμό, από την πολιτική οξύτητα και την κυβερνητική αστάθεια, από την αθηναϊκή κοινωνία και την εμπρηστική αρθρογραφία των εφημερίδων –τόσο ξεσαλωμένων, ως συνήθως, ώστε συχνά οι δημοφιλείς αρθρογράφοι-αστέρες της μιας ή της άλλης παρατάξεως, κυρίως της αντιβενιζελικής, να υπαγορεύουν από τα αναπαυτικά γραφεία τους τις «ενδεδειγμένες» κινήσεις της Στρατιάς.

Όταν, αρχές Μαΐου 1922, ανέλαβε Πρωθυπουργός ο Π. Πρωτοπαπαδάκης, πρότεινε στον Δούσμανη να αναλάβει αρχιστράτηγος στη Μικρά Ασία αλλά εκείνος αρνήθηκε. Ο αρχιστράτηγος Αναστάσιος Παπούλας, που είχε εμπλακεί πρωταγωνιστικά στην κίνηση Μικρασιατών και των λιποτακτών «Αμυνιτών» αξιωματικών, είχε ήδη υποβάλει την παραίτησή του στις 8 Μαρτίου 1921 αλλά δεν έγινε δεκτή επειδή, πλην των άλλων, ο τότε Πρωθυπουργός Γούναρης απουσίαζε στο εξωτερικό. Λιγότερο τον απασχολούσε πια η διάταξη του μετώπου και περισσότερο η πολιτική για τη διάσωση της Στρατιάς και του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Έβλεπε, όπως όλοι άλλωστε, να έρχεται η συμφορά. Σε νέα έκθεσή του προς την κυβέρνηση, για την κατάσταση του μετώπου, αναφέρει ότι ανάληψη νέων επιθετικών επιχειρήσεων προϋποθέτει μακρό χρόνο προπαρασκευής και προηγούμενη ενίσχυση της Στρατιάς με 50.000 επί πλέον άνδρες και άφθονα μέσα μεταφοράς. Σε άλλη έκθεσή του, τέλος, καταλήγει⁶⁶:

«Εάν όμως η κυβέρνηση, λόγω του αδιεξόδου εις το οποίον ευρίσκεται το ζήτημα, είναι αναγκασμένη να εγκαταλείψει και να εκκενώσει την Μικράν Ασίαν, παρακαλώ να μου επιτρέψει να ανακηρύξω την αυτονομίαν εις Μικράν Ασίαν, άλλως να με αντικαταστήσει».

Νέος αρχιστράτηγος διορίσθηκε ο αντιστράτηγος Γεώργιος Χατζανέστης⁶⁷ ο οποίος έως τότε διοικούσε το Δ' Σώμα Στρατού της Θράκης, το οποίο ανέλαβε ο υποστράτηγος Αρ. Βλαχόπουλος. Συγκροτημένος αξιωματικός αλλά άτεγκτα αυστηρός και καλός επιτελής αλλά μονομανής, ο νέος αρχιστράτηγος ανέλαβε καθήκοντα στις 23 Μαΐου και αμέσως επιθεώρησε το μέτωπο σε όλες τις γραμμές του όπου επεσήμανε όλες τις αδυναμίες. Ανά μία Μεραρχία στα δύο άκρα του ελληνικού μετώπου εκάλυπτε αμυντική γραμμή 150 έως και 200 χιλιομέτρων, όπως γράφει ο ίδιος.

Ωστόσο, πίστευε ότι έναντι της Στρατιάς ο τουρκικός στρατός ήταν:

«Ελεεινός και αξιολάτρευτος, μη δυνάμενος ουδέ σκεπτόμενος καν να κινηθή».

Οι αποστάσεις, άρα και οι γραμμές επικοινωνιών, ήσαν, ως γνωστόν, τεράστιες. Σε αυτοβιογραφικό του σημείωμα τις μετράει αναφερόμενος σε εκείνη τη γενική επιθεώρηση του μετώπου:

«700 χιλιόμετρα σιδηροδρομικώς, άλλα 700 χιλιόμετρα δι' αυτοκινήτου και 100 έφιππος ή πεζή».

Αναδιάρθρωσε αμέσως τη στρατιωτική ηγεσία της Στρατιάς και το επιτελείο της. Τρεις υποστράτηγοι τοποθετήθηκαν διοικητές: Νικ. Τρικούπης του Α' Σώματος Στρατού, Κίμων Διγενής του Β' Σώματος Στρατού και Πέτρος Σουμίλας του Γ' Σώματος Στρατού. Κατήγγησε τα τρία Συγκροτήματα του μετώπου και την Ομάδα Μεραρχιών.

Ο αρχιστράτηγος επέστρεψε και μέχρι τέλους παρέμεινε στη Σμύρνη σε απόσταση εκατοντάδων χιλιομέ-

66. Όπου ανωτ., σελ. 298.

67. Στοιχεία: Μ. Παπαστρατηγάκη, *Ο Αρχιστράτηγος Χατζανέστης*.

τρων, από όπου, τον μοιραίο Αύγουστο, διεβίβαζε στις μαχόμενες μονάδες τις διαταγές του. Μέχρι τον Αύγουστο σχεδίαζε μίαν κευρανοβόλα κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως ως μοναδική διέξοδο από το μικρασιατικό αδιέξοδο.

Τότε η Στρατιά, σύμφωνα με τη Διεύθυνση Ιστορίας του ΓΕΣ, διέθετε συνολική δύναμη 177.000 ανδρών. Από το σύνολο αυτό, όμως, μόνον 69.000 άνδρες ήσαν μάχιμοι και, μέχρι τις 13 Αυγούστου 1922, ζούσαν επί ένδεκα μήνες μέσα στα χαρακώματα, χωρίς να υφίστανται καμιά επίθεση του εχθρού. Τις εκτεταμένες γραμμές των επικοινωνιών φύλαγαν άλλοι 18.000 μάχιμοι άνδρες αλλά ο αριθμός τους ήταν προφανώς ανεπαρκής για μια τέτοια αποστολή σε μια τόσο αχανή χώρα με εχθρικό τον πληθυσμό της. Από τα τέλη 1921 αυξανόμενες ολοένα δυνάμεις Τούρκων ατάκτων πολλαπλασίαζαν τις αφνιδιαστικές τους επιθέσεις στις ευάλωτες γραμμές επικοινωνιών και στα νώτα της Στρατιάς. Οι άτακτοι αποκρούονταν συνήθως αλλά η καταδίωξή τους ήταν αδύνατη, γιατί αμέσως αναμειγνύονταν με τον ντόπιο πληθυσμό μεταμφιεζόμενοι εύκολα σε φιλησύχους χωρικούς, για να επανέλθουν ξαφνικά δριμύτεροι σε άλλο σημείο.

Αμυνομένη και καθηλωμένη στα ψυχοφθόρα χαρακώματά της η Στρατιά είχε απωλέσει κάθε πρωτοβουλία έναντι του εχθρού. Τα κύρια οχυρά της παρατάσσονταν σε μεγάλο ανάπτυγμα μπροστά στο Αφίον Καραχισάρ και το Εσκή Σεχίρ, που ήσαν στρατηγικοί κόμβοι του μοναδικού σιδηροδρόμου και βάσεις ζωτικής σημασίας για το ελληνικό μέτωπο.

Απέναντι του ελληνικού μετώπου οι Τούρκοι είχαν αναπτύξει σε ημικόκλιο τις ισχυρές δυνάμεις τους. Στο άκρο δεξιό τους –για τους Έλληνες αριστερό– παρέτασαν μια Μεραρχία ενισχυμένη με δύο επί πλέον τάγματα και Ιππικό στα νοτιοανατολικά μικρασιατικά περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως στη γραμμή Γιάλοβα - Νίκαια - Ακ Σου, για να προλάβουν αντιπερισπασμό και να απειλούν τη Στρατιά με κύκλωση εκ των μετόπισθεν. Το κύριο μέτωπό τους απέναντι από την ελληνική Στρατιά ονόμαζαν ανέκαθεν δυτικό μέτωπο και μέχρι τέλους το διοικούσε ο Ισμέτ πασάς Ινονού. Παρέτασε δύο Στρατιές, 1η και 2α, που τις αποτελούσαν πέντε Σώματα Στρατού, ένα Σώμα Ιππικού, μια Μεραρχία Ιππικού και ακόμη τρεις ανεξάρτητες Μεραρχίες.

Με έδρα του το Ακ Σεχίρ ο Ισμέτ πασάς συγκέντρωσε απέναντι στο Αφίον Καραχισάρ τη στρατηγική δύναμη κρούσεως προς διάρρηξη του ελληνικού μετώπου. Παρέτασε συνολικά 14 Μεραρχίες Πεζικού και 4 Μεραρχίες Ιππικού οι οποίες είχαν αναπτυχθεί σε τρεις αλληπάλλληλες γραμμές εις βάθος 50 έως 60 χιλιομέτρων. Στην πρώτη γραμμή τοποθέτησε τις μικρότερες δυνάμεις του προς παραπλάνηση των Ελλήνων εναντίον των οποίων είχε την άμεση ευχέρεια να εξαπολύσει κατά κύματα τις κύριες δυνάμεις του, ιδιαίτερα τις ευκίνητες και πολύ γρήγορες 4 Μεραρχίες Ιππικού.

Ο τουρκικός στρατός υπερείχε σε αεροπλάνα, σε σύγχρονα μεταφορικά μέσα, σε βαρέα καινούργια πυροβόλα, σε πυρομαχικά, σε μεγάλη ταχύτητα κινήσεων την κρίσιμη στιγμή στο κρίσιμο σημείο και σε ηθικό. Η στρατιωτική ηγεσία του είχε διατηρηθεί αδιατάρακτη, απέκτησε μεγάλη εμπειρία, ήταν απερίσπαστη από πολιτικές αδυναμίες ή επιλογές και, ακόμη σημαντικότερο, διηύθυνε σύσσωμη επί του πεδίου των επιχειρήσεων την τελευταία αντεπίθεση του Αυγούστου.

Στην ελληνική Στρατιά και, ακόμη χειρότερα, στην Αθήνα οι πληροφορίες για τη δύναμη, το ηθικό και τις προθέσεις του τουρκικού στρατού έρχονταν συγκεχυμένες, αντιφατικές και εξ αντικειμένου παραπλανητικές από ποικίλες πηγές. Ήδη, καθώς προαναφέρθηκε, ο νέος αρχιστράτηγος, όταν βρέθηκε στο μέτωπο, διεμόρφωσε επί τόπου την πεποίθηση ότι απέναντί του ο τουρκικός στρατός ήταν «ελεεινός και αξιοδάκρυτος, μη δυνάμενος ουδέ σκεπτόμενος καν να κινηθή». Συνέβαινε, φυσικά, το ακριβώς αντίθετο και πολύ σύντομα επρόκειτο να συμβούν τα χειρίστα. Η μνημειώδης φράση του Γαλιλαίου (για τη Γη) είχε καταστεί πιο επίκαιρη παρά ποτέ: «Και όμως, κινείται».

Λιποτάκτης του μετώπου και πρωταγωνιστής της νέας «Εθνικής Αμύνης» στην Κωνσταντινούπολη ο

συνταγματάρχης Γ. Κονδύλης, με επιστολή του από το Πέραν στις 19 Ιουλίου 1922, ενημερώνει τον αρχηγό του Ελευθέριο Βενιζέλο⁶⁸:

«Πληροφορίαί βάσιμοι φέρουν τον Μουσταφά Κεμάλ προπαρασκευάζοντα συντόμως μεγάλην επίθεσιν. Την επίθεσιν ταύτην (...) θεωρώ κατά 80% πιθανήν.

Η επίθεσις του Μουσταφά Κεμάλ, εάν θα γίνη, φρονώ ότι θα αρχίση εντός ημερών».

Χαρακτηριστικό της γενικής συγχύσεως στην ελληνική πλευρά, ωστόσο, είναι το γεγονός ότι σε νεώτερη επιστολή του, στις 8 Αυγούστου 1922, πέντε μόλις ημέρες πριν εξαπολυθεί η γενική επίθεση των Τούρκων, ο Γ. Κονδύλης αναφέρει τα αντίθετα στον Βενιζέλο⁶⁹:

«Αι πιθανότητες αναλήψεως επιθέσεως εκ μέρους του Κεμάλ ηλαττώθησαν επαισθητώς. Το Αγγλικόν Στρατηγείον εδώ είναι σήμερον σχεδόν βέβαιον ότι πάσα τοιαύτη σκέψις εγκατελείφθη».

Βέβαια οι Άγγλοι γνώριζαν την αλήθεια και απλώς παραπλανούσαν τον Κονδύλη. Την επικειμένη μεγάλη τουρκική επίθεση είχαν αναφέρει ήδη στο Λονδίνο. Στις 4 Αυγούστου 1922, εννέα μόλις μέρες πριν την τουρκική επίθεση, ο Άγγλος Πρωθυπουργός Λούδ Τζωρτζ, στην κομβικής σημασίας εκείνην αγόρευσή του, που αναφέρεται παραπάνω, και ευρισκόμενος πιθανότατα σε άμεση επαφή με τον φίλο του Βενιζέλο, απεγνωσμένα προσπαθεί να πείσει την αντιτιθεμένη Βουλή των Κοινοτήτων να εγκρίνει αμέσως μέτρα, για να σωθούν τουλάχιστον οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας από την επικειμένη βεβαία μαζική εξόντωση. Αφού εξυμνεί την ανδρεία των Ελλήνων και τον θερμό πατριωτισμό ολοκλήρου του ελληνικού λαού, διακηρύσσει σε δραματικούς τόνους που, όμως, απηχούν την πραγματικότητα:

«Τα όσα συνέβησαν κατά τους τελευταίους μήνας καθιστούν φανερόν ότι πρέπει να εξασφαλισθή αρκούτως ικανή προστασία των μειονοτήτων εις το τμήμα αυτό της Μικράς Ασίας (...)

Δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία ότι ανεπτύχθη η νοοτροπία καθ' ην ένας μόνος τρόπος υπάρχει δια να απαλλαγή η Τουρκία εκ των ενοχλήσεων εκ μέρους των μη μουσουλμανικών πληθυσμών. Και ο τρόπος ούτος είναι η εκτόπισις ή η εξόντωσις. Εκατομμύρια Αρμενίων εξωλοθρεύθησαν, η ιδία δε πολιτική εφαρμόζεται έναντι των Ελλήνων».

Η Βουλή απέρριψε την έκκληση του Πρωθυπουργού της. Ελάχιστες ημέρες αργότερα η μνημειώδης αυτή αγόρευση του Λούδ Τζωρτζ επρόκειτο να επαληθευθεί κατά γράμμα. Αλλά ήταν πια πολύ αργά. Η προδιαγεγραμμένη εθνική τραγωδία άρχιζε. Και, στη φρικώδη εξέλιξή της, οι σύμμαχοι ήσαν παρόντες. Θεατές της σφαγής!

68. Αρχείο Γ. Βεντήρη. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 437-438.

69. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 440-441.

12. Η Μικρασιατική Καταστροφή

Από την 1η Αυγούστου συγκλίνουσες πληροφορίες της Στρατιάς συμφωνούσαν ότι στο απέναντι τουρκικό μέτωπο παρατηρούνται προετοιμασίες και κινούνται σημαντικές δυνάμεις. Τη 12η Αυγούστου αναγνωριστικά αεροπλάνα εντοπίζουν μεγάλες μονάδες κινούμενες προς την πρώτη γραμμή. Ήγγικεν η ώρα.

Με το πρώτο φως της ημέρας, στις 13 Αυγούστου, οι εχθρικές πυροβολαρχίες μπροστά στο Αφίον Καραχισάρ εξαπολύουν κόλαση φονικού πυρός. Στις 6.00' την αυγή εξορμούν κατά κύματα τα πιο επίλεκτα τάγματα Πεζικού. Συνάπτονται σκληρές μάχες σώμα με σώμα και οι Έλληνες στρατιώτες αντεπιτίθενται με εφ' όπλου λόγγη.

Στην πρώτη γραμμή, από το παρατηρητήριο της 1ης τουρκικής Στρατιάς στην κορυφογραμμή Κοτζά τεπέ, την επιχείρηση παρακολουθεί και διευθύνει επί τόπου όλη η στρατιωτική ηγεσία: ο αρχιστράτηγος Πρωθυπουργός Μουσταφά Κεμάλ πασάς, ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού Φεβζή πασάς και ο διοικητής του δυτικού μετώπου Ισμέτ πασάς Ινονού. Στις διόπτρες τους απλώνεται ολόκληρο το στρατηγικό πεδίο της γιγαντιαίας μάχης μέχρι το Αφίον Καραχισάρ και το τρομερό οχυρό όρος του Μπαλ Μαχμούτ Νταγ.

Σε αντίθεση, ο αρχιστράτηγος και το στρατηγείο της ελληνικής Στρατιάς βρίσκεται σε απόσταση πολλών εκατοντάδων χιλιομέτρων, στη Σμύρνη. Η κακή κατάσταση των τηλεγραφικών γραμμών και η έλλειψη ασυρμάτων στις μαχόμενες μονάδες της πρώτης γραμμής προκαλούν κενό επικοινωνίας. Οι αναφορές των σωματάρχων και των μεράρχων φθάνουν στη Σμύρνη με καθυστέρηση ωρών και με άλλη τόση καθυστέρηση φθάνουν οι διαταγές επιχειρήσεων από τον αρχιστράτηγο. Εντωμεταξύ οι φάσεις των μαχών εναλλάσσονται ταχύτατα και, όταν λαμβάνονται τελικά οι διαταγές του αρχιστρατήγου, είναι ανεπίκαιρες, συχνά αντιφάσκουν προς τη διαμορφωθείσα νέα κατάσταση του πολεμικού πεδίου και προκαλούν σπασμωδικές κινήσεις.

Η πρώτη διάσπαση ανάμεσα στη Στρατιά και στον αρχιστράτηγό της καθώς επίσης ανάμεσα στο πολεμικό πεδίο και στο γενικό στρατηγείο είχε συντελεσθεί πριν ακόμη ο εχθρός επιτεθεί. Κάθε ώρα το διοικητικό χάσμα διευρύνεται περισσότερο.

Στόχος των Τούρκων ήταν να διασπάσουν τις ελληνικές δυνάμεις και, με συντονισμένο σχέδιο επιθέσεων προς διαφορετικά σημεία, να αποσπάσουν καθεμιά χωριστά ελληνική Μεραρχία σε διαφορετική γραμμή αμύνης προς διαφορετική κατεύθυνση. Γι' αυτό ο Ισμέτ έριξε τον κύριο όγκο του πρώτου κύματος στο εξαιρετικά εκτεταμένο μέτωπο που υπερασπίζονταν δύο μόνον ελληνικές Μεραρχίες.

Και, γι' αυτό, στη δική της αμυντική γραμμή η XII Μεραρχία δεν δέχθηκε καμιά επίθεση όλη μέρα. Εντωμεταξύ ο αρχιστράτηγος διέτασσε άλλα αντ' άλλων από τη Σμύρνη, επειδή οι διαταγές του κατέφθαναν με τρομερή καθυστέρηση. Η πρώτη διαταγή εξεπέμφθη ώρα 12.30', επτά ώρες μετά την εκδήλωση της τουρκικής επιθέσεως, και ελήφθη μετά άλλες τέσσερις ώρες, ώρα 16.15'. Η δεύτερη διαταγή του αρχιστρατήγου είχε συνταχθεί ώρα 7.30', εξεπέμφθη πολύ αργότερα από τη Σμύρνη και ελήφθη στο μέτωπο ώρα 23.00', πριν τα μεσάνυχτα. Η απλή ανάγνωσή της φανερώνει ότι ο αρχιστράτηγος και το επιτελείο του δεν είχαν αντιληφθεί καν την κρισιμότητα της καταστάσεως!

Εν όψει αυτής της τραγελαφικής στρατηγικής πραγματικότητας, οι Έλληνες σωματάρχες άρχισαν να επικοινωνούν μεταξύ τους και αναλόγως να αυτενεργούν, χωρίς να έχουν ενιαία εικόνα του όλου μετώπου –ούτε μπορούσαν να έχουν.

Στρατηγικός στόχος της τουρκικής ηγεσίας ήταν οι δυνάμεις της να προκαλέσουν στο ελληνικό μέτωπο ένα βαθύ ρήγμα και να εισελάσουν ορμητικά μέσα στο ρήγμα εις βάθος, ώστε να περικυκλώσουν από τα νότια μεγάλες ελληνικές μονάδες, να τις απομονώσουν και να τις εξοντώσουν.

Το πρωί της 14ης Αυγούστου ο εχθρός εφόρμησε μαζικά κατά κύματα σε επιλεγμένες οχυρές τοποθεσίες του ελληνικού μετώπου. Οι Έλληνες στρατιώτες και αξιωματικοί ανθίσταντο σθεναρά αλλά, πλέον, σπασμωδικά. Τα πρώτα ρήγματα εμφανίσθηκαν και οι διαταγές έρχονταν καθυστερημένες ή δεν έφθαναν ποτέ. Μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση, απειλούμενος με περικύκλωση, ο διοικητής του Α' Σώματος Στρατού Ν. Τρικούπης εκκενώνει το Αφίον Καραχισάρ. Ο ασύρματός του προηγουμένως είχε χαθεί. Το ελληνικό μέτωπο είχε διαρραγεί.

Εκείνη ακριβώς την κρίσιμη ημέρα ο Γεώργιος Α. Βλάχος δημοσιεύει στην εφημερίδα του «Η Καθημερινή» το παταγώδες άρθρο του «Οίκαδε», που κατέληγε στο εξής συμπέρασμα⁷⁰:

«Μόνη, λοιπόν, η Ελλάς οφείλει να εκκαθαρίση την κατάστασιν. Τα συνέδρια δεν αποδίδουν καρπούς. Ούτε καν γίνονται συνέδρια. Αύριον έρχεται το φθινόπωρον και μεθαύριον ο χειμών. Και η Ελλάς, δια λόγους σπουδαίους, δια λόγους αποβλέποντας εις την ιδικήν της γαλήνην, έχει την υποχρέωσιν να διαχειμάση οίκαδε».

Τη νύχτα της 15ης προς 16η Αυγούστου, συμπτυσσόμενες ενώπιον του εχθρού, μεγάλες ελληνικές δυνάμεις χωρίσθηκαν μεταξύ τους σε δύο ανεξάρτητες ομάδες.

Την πρώτη ομάδα υπό τον υποστράτηγο Τρικούπη αποτελούσαν τέσσερις Μεραρχίες (IV, V, XII, XIII) και εννέα μοίρες πεδινού και βαρέος Πυροβολικού.

Τη δεύτερη ομάδα υπό τον υποστράτηγο Αθανάσιο Φράγκου αποτελούσαν πέντε Μεραρχίες (I, II, IV, VII, Ιππικού), τρία τάγματα που υπό τον συνταγματάρχη Ν. Πλαστήρα εγκατέλειψαν τη XIII και δύο τάγματα που υπό τον συνταγματάρχη Ζήρα εγκατέλειψαν τη XII. Η IV Μεραρχία χωρίσθηκε στα δύο: τέσσερα τάγματα με τον Τρικούπη και πέντε τάγματα με τον Φράγκου. Την ομάδα αυτή υποστήριζαν τρεις μοίρες ορειβατικού Πυροβολικού και ανά μία μοίρα πεδινού και βαρέος Πυροβολικού. Αυτήν ακολούθησε και ο φωτογράφος Θ. Νικολέρης. Στα οπισθόφυλλα φωτογραφιών του περιγράφονται ενδεικτικά ορισμένες επιχειρήσεις. Περιγραφή του συνόλου των επιχειρήσεων και, μετά, των διωγμών δεν ανήκει πάντως στην ανά χείρας σύνοψη του ιστορικού πλαισίου.

Στις 16 Αυγούστου διεξήχθησαν σκληρές μάχες στο Χαμούρ-κιοϊ υπό τον Τρικούπη και στο Τουμλού Μπουνάρ υπό τον Φράγκου. Παρά την επική αντίστασή τους οι Έλληνες υπεχώρησαν πάλι. Στις 17 Αυγούστου η μάχη του Αλή Βεράν άρχισε μεσημέρι και κράτησε άγρια μέχρι το πρώτο σκοτάδι. Εκεί συνετρίβη η Ομάδα Τρικούπη και, έτσι, προέκυψε άμεση ανάγκη να εκκενώσουν τη Μικρά Ασία τα λείψανα της ένδοξης Στρατιάς. Η Διεύθυνση Ιστορίας του ΓΕΣ είναι επιγραμματική⁷¹:

«Η μάχη του Αλή Βεράν απετέλεσε το επιστέγασμα της από πενθημέρου τουρκικής επιθέσεως προς διάσπασιν των ελληνικών δυνάμεων. Κατ' αυτήν συνετρίβη η Ομάς Τρικούπη και έπαυσεν ουσιαστικώς να υφίσταται. Αποκοπέισα και ριφθείσα εκτός των συγκοινωνιών της, μη συνεπικουρηθείσα από την Ομάδα Φράγκου, πεινώσα, άύπνος, συνεχώς μαχομένη και δις κυκλωθείσα υπέκυψεν εν τέλει υπό το βάρος των συνθηκών. Αποτέλεσμα της συντριβής της Ομάδος Τρικούπη και της εις μέγαν βαθμόν μειώσεως της μαχητικότητας και της δυνάμεως της Ομάδος Φράγκου υπήρξεν η ανάγκη εκκενώσεως της Μικράς Ασίας».

Την ίδια εκείνη μοιραία ημέρα, με τα πεδία του Αλή Βεράν και των δεκάδων άλλων μαχών σπαρμένα με τα καλύτερα και γενναιότερα παιδιά της Ελλάδος, ο Γ. Α. Βλάχος επανέρχεται αποφασιστικότερος. Στις 17 Αυγούστου 1922 στην εφημερίδα του «Η Καθημερινή» δημοσιεύει άρθρο του υπό τον τίτλο «Οι Πομερανοί». Γράφει⁷²:

«Το αίμα της Ελλάδος δεν ρέει εις τας φλέβας της δια να ποτίση την απωτάτην Μικράν Ασίαν (...) Αν πρό-

70. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 346 και 447-448.

71. ΔΙΣ, ΓΕΣ, *Επίτομος Ιστορία*, όπου ανωτ., και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου ανωτ., σελ. 231.

72. *Η Καθημερινή*, Αθήναι, 17 Αυγούστου 1922.

κείται να ποτίσωμεν πάλιν με αίμα αξένους τουρκικές εκτάσεις δια να ανακτήσωμεν τους μιναρέδες του Αφιών Καραχισάρ ή δια να κρατήσωμεν τους μιναρέδες του Εσκή Σεχήρ και της Κιουταχείας, αν η διατήρησις απαιτηθή θυσίας, δεν πρέπει να συγκατανεύσωμεν εις τας θυσίας αυτάς (...)

Ο σιδηρούς Γερμανός Καγκελλάριος είπεν κάποτε: “Ούτε έναν Πομερανόν δια την Ανατολήν”. Και η Ελλάς δεν πρέπει να δίδη πλέον τους Πομερανούς της δια την Ανατολήν. Ούτε έναν εύζωνον δια νέας περιπετείας».

Τέτοιες προτάσεις και τέτοια χαοτική απόσταση από την αιμάσσουσα ελληνική πραγματικότητα επικρατούσαν στον αστραφτερό μικρόκοσμο της αθηναϊκής «ελίτ» που, ωστόσο, διεμόρφωνε –και εξακολουθεί ακόμη να διαμορφώνει– τις τύχες της Ελλάδος και του ελληνικού Έθνους! Γι’ αυτό, άλλωστε, εν έτει 2007 το ελληνικό κράτος της Αθήνας ενστερνίζεται παρόμοιες απόψεις της αμφίπλευρης διεθνιστικής «ελίτ» και, κουρελιάζοντας την Ιστορία του και αυτό ακόμη το Σύνταγμά του, διδάσκει τα Ελληνόπουλα της Στ’ Δημοτικού ότι κατά την πυρπόληση και τη μεγάλη σφαγή της Σμύρνης εκείνον τον Αύγουστο του 1922 οι άμαχοι Έλληνες «συνωθούνταν στην προκυμαία». Απλώς!

Υποχωρώντας από το Αλή Βεράν τα λείψανα της Ομάδος Τρικούπη χωρίσθηκαν σε τρεις φάλαγγες που καθεμιά τους ακολούθησε άλλη πορεία.

Η πρώτη φάλαγγα κυκλώθηκε έξω από το Ουσάκ στις 19 Αυγούστου και παραδόθηκε. Αιχμαλωτίσθηκαν οι διοικητές της IV Μεραρχίας υποστράτηγος Δημαράς και της XII συνταγματάρχης Καλλιδόπουλος, 82 αξιωματικοί και 1.500 οπλίτες.

Την επομένη κυκλώθηκε και, μετά πολύωρη μάχη, παραδόθηκε η δεύτερη φάλαγγα. Αιχμαλωτίσθηκαν οι υποστράτηγοι διοικητές του Α’ Σώματος Στρατού Νικόλαος Τρικούπης και του Β’ Σώματος Στρατού Κίμων Διγενής, ο μέραρχος της XIII, 190 αξιωματικοί και 4.400 οπλίτες. Την ίδια ημέρα, από την Αθήνα, η κυβέρνηση καταργεί τον Χατζανέστη και ορίζει αρχιστράτηγο τον Ν. Τρικούπη, ήδη αιχμάλωτο του εχθρού!

Λίγες ημέρες αργότερα, μπροστά στα Μουδανιά πια,πραπλανήθηκε από γαλλικά στρατεύματα και αιχμαλωτίσθηκε από τους Τούρκους η XI Μεραρχία με όλο το υλικό της. Την 1η Σεπτεμβρίου, στον Μαϊάνδρο ποταμό, αιχμαλωτίσθηκαν ο συνταγματάρχης Ζεγγίνης, 23 αξιωματικοί και 1.000 οπλίτες.

Όσες άλλες δυνάμεις απέμεναν στη Στρατιά κατόρθωσαν, με σκληρές μάχες οπισθοφυλακών, τέλος Αυγούστου και αρχές Σεπτεμβρίου, να αποπλεύσουν με ελληνικά πλοία από τη Σμύρνη, την Αρτάκη, την Πάνορμο, το Δεκελή και την Κύζικο. Τελευταίο απέπλευσε την 5η Σεπτεμβρίου ολόκληρο το Γ’ Σώμα Στρατού με δύναμη 60.000 ανδρών και αποβιβάσθηκε στη Ραιδεστό της Ανατολικής Θράκης.

Άθλο επετέλεσε, μέσα στην εθνική ήττα, η ανεξάρτητη Μεραρχία υπό τον διοικητή της Δ. Θεοτόκη. Μαχομένη συνεχώς διήνυσε πεζή 600 χιλιόμετρα μέσα σε 15 ημέρες από την Κιουτάχεια μέχρι το Δεκελή, διασώζοντας τους Έλληνες και τους Αρμένιους της περιοχής, που πήρε μαζί της στην αντικρινή Μυτιλήνη όπου σύντομα θα επαναστατούσε κατά της κυβερνήσεως.

Το 1912, σύμφωνα με την απογραφή του Οικουμενικού Πατριαρχείου που ο Πρωθυπουργός Βενιζέλος παρουσίασε στο Συνέδριο της Ειρήνης, τη Μικρά Ασία κατοικούσαν 1.782.582 και σ’ αυτούς προσετίθεντο ακόμη 400.000 Έλληνες που κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη και στα περίχωρά της. Μόνον στη Δυτική Μικρά Ασία και μόνον στα δύο βιλαέτια Προύσας και Αϊδινίου (με τη Σμύρνη) κατοικούσαν 901.231 Έλληνες.

Δύο Γάλλοι και δύο Άγγλοι, στηριζόμενοι σε ασθενή τεκμήρια, υπολογίζουν εναλλάξ 2.000.000, 1.715.000, 1.600.000 και 1.500.000 Μικρασιάτες Έλληνες. Και, το 1922, ο Έλληνας Γ. Σκαλιέρης τους ανεβάζει σε 2.568.351.

Οι δύο τουρκικές Στρατιές προήλασαν ακάθεκτες προς τη Σμύρνη και τις ακτές όπου εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες και άλλοι χριστιανοί, κυρίως Αρμένιοι και Χαλδαίοι, γηγενείς και εξαθλιωμένοι πρόσφυγες της Ανατολής, αλλόφρονες συνέρρεαν και αγωνίζονταν απελπισμένα να ανέβουν σε κάποιο πλοίο να σωθούν. Τότε εκα-

τοντάδες οικογένειες σκορπίστηκαν στη θύελλα της συμφοράς, γονείς χωρίστηκαν από τα παιδιά, αδέρφια από αδέρφια, γυναίκες απ' τους άνδρες τους. Δεν ανταμώθηκαν ξανά ποτέ. Πολύ λιγότεροι ξαναβρέθηκαν μετά από χρόνια ή και έπειτα από μια ολόκληρη ζωή –αγνώριστοι πια. Ανήμποροι γέροι χάθηκαν.

Στον δρόμο του ο τουρκικός στρατός, με προπομπούς τους «τσέτες», έσβηνε από τον χάρτη ό,τι ελληνικό συναντούσε. Σε πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά συγκέντρωνε στην πλατεία ολόκληρο τον ελληνικό πληθυσμό. Άλλοτε τον εξόντωνε επί τόπου μαζικά. Άλλοτε τον έσερνε στα ενδότερα. Μετά, έβαζε φωτιά. Άφηνε πίσω του στάχτες και άταφους νεκρούς.

Τα ανθρώπινα कारαβάνια των αμάχων Ελλήνων Μικρασιατών αποδεκατίζονταν εν ψυχρώ καθ' οδόν. Χωρίς ψωμί και χωρίς νερό, κάτω από τον βούρδουλα των δημίων τους, οι πιο αδύνατοι πέθαιναν. Και όσοι τελικά έφθασαν στα στρατόπεδα αιχμαλώτων, μαρτύρησαν. Οι περισσότεροι πέθαναν.

Οι περιγραφές είναι συγκλονιστικές, αρκετές από ξένους παρατηρητές. Εδώ συνοψίζονται τα εγκυρότερα στοιχεία της ανθρωποσφαγής, αφού διασταυρώθηκαν προηγουμένως με όσα νέα δημοσιεύθηκαν κατά τα επόμενα εξήντα χρόνια⁷³.

Βουρλά: 35.000 Έλληνες. Δεκάδες οικογένειες ξεκληρίστηκαν αμέσως επί τόπου. Οι άνδρες μεταφέρθηκαν στα ενδότερα σε στρατόπεδα αιχμαλώτων. Τα Βουρλά πυρπολήθηκαν. Όσοι επέζησαν, έφυγαν στα νησιά.

Αϊδαλί: 40-45.000 κάτοικοι, όλοι Έλληνες. Οι περίφημες Κυδωνίες. Ο Μητροπολίτης Γρηγόριος ετάφη ζωντανός. Χιλιάδες Αϊδαλιώτες μεταφέρθηκαν δεσμώτες στα ενδότερα όπου ελάχιστοι επέζησαν. Στη χαράδρα Μουσούλ Νταγ και στο Ταπ Αλή εσφάγησαν, σε μια μέρα, 4.000.

Μοσχονήσια: 6.000 Έλληνες στο μεγαλύτερο μόνο νησί. Ελάχιστοι επέζησαν στα στρατόπεδα της Ανατολής. Ο Μητροπολίτης Αμβρόσιος μαρτύρησε πεταλωμένος.

Μπαλήκ Κεσήρ: 3.000 Έλληνες. Όλοι εξολοθρεύθηκαν.

Σίντιργκ: 3.000 Έλληνες. Εσφάγησαν επί τόπου.

Μπάλια: 1.000 Έλληνες. Όλοι εξοντώθηκαν επί τόπου.

Αξάρι: 10.000 Έλληνες. Οι 7.000 εσφάγησαν στη χαράδρα Κιρτίκ Ντερέ.

Ουσάκ: 8.000 Έλληνες συγκεντρώθηκαν σε στρατόπεδο. Όσοι βοήθησαν τον Ελληνικό Στρατό, τουφεκίζονται. Εκατοντάδες άλλοι αυτοκοτονούν ομαδικά. Επιζούν λιγότεροι από 4.000. Στο Αχμετλή ο Τούρκος δήμαρχος αποκεφαλίζει δεκάδες Έλληνες συμπατριώτες του, «για να κτίσει με τα κεφάλια των απίστων τον αυλόγυρό του». Ανάλογες σκηνές διαδραματίζονται σε πολλά άλλα σημεία.

Από τους 459 ιερείς της επαρχίας Σμύρνης σφαγιάζονται οι 347. Δύο χιλιάδες ελληνικές εκκλησίες στη Μικρά Ασία μετατρέπονται σε τζαμιά, σε σταύλους και σε αποθήκες. Στην πόλη της Σμύρνης αφανίζονται οι 40 από τις 43 εκκλησίες της.

Ο Μητροπολίτης Ιονίου, Ζήνων, σφαγιάζεται. Εσήμανε η ώρα του Χρυσοστόμου.

Στον Πόντο, όπου ποτέ δεν έφθασε Ελληνικός Στρατός, η μεθοδική εξόντωση και οι διωγμοί των Ποντίων είχαν ολοκληρωθεί μεταξύ 1914-1918 όπως σ' όλα τα παράλια της Μικράς Ασίας και τη Θράκη. Νέοι διωγμοί και συστηματικές σφαγές εξαπελύθηκαν μεταξύ 1919-1922 ενόσω διαρκούσε νικηφόρα η Μικρασιατική Εκστρατεία. Είναι ένα ολόκληρο κεφάλαιο τόσο φρικτό ώστε είχε γίνει ήδη γνωστό στους συμμάχους και ειδική επί τόπου Αμερικανική Αποστολή το είχε, έως τότε, καταγράψει. Πριν ακόμη εξαπολυθούν οι νέες –και μαζικότερες– σφαγές του Μικρασιατικού και του Ποντιακού Ελληνισμού, ο Άγγλος Πρωθυπουργός Λόυδ Τζωρτζ συνοψίζει τη γενοκτονία των Ποντίων κατά την ιστορική αγόρευσή του της 4ης Αυγούστου 1922 στη Βουλή των Κοινοτήτων⁷⁴:

73. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου ανωτ., σελ. 233-244.

74. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 444.

«Τι συνέβη εκεί; Εις τον Πόντον; Δεκάδες χιλιάδες ανδρών, γυναικών και παιδιών εξετοπίσθησαν και δεκάδες χιλιάδες εύρον τον θάνατον. Αι εκθέσεις αι αναφερόμεναι εις την τύχην των γυναικών είναι αυτόχρημα φρικώδεις (...)

Ήτο καθαρώς προμελετημένη εξόντωσις.

“Εξόντωσις”! Δεν είναι ιδική μου η λέξις. Είναι η λέξις την οποίαν εχρησιμοποίησεν η Αμερικανική Αποστολή».

Απέμενε η μυροβόλος Σμύρνη, πρωτεύουσα της Ιωνίας, το μεγαλύτερο λιμάνι της Μικράς Ασίας και η πιο κοσμοπολίτικη πόλη. Σε σύνολο 350.000 κατοίκων υπερείχαν συντριπτικά σε πλούτο, σε πολιτισμό, σε επιστήμες και σε γράμματα, σε κοινωνικό επίπεδο και σε επιρροή, σε φιλανθρωπικά ιδρύματα και σε σχολές κι εφημερίδες, οι Έλληνες. Ήσαν 200.000. Πολυάριθμοι, επίσης, Λεβαντίνοι και Ευρωπαίοι, καθώς επίσης 18.000 Αρμένιοι ευημερούσαν. Οι Οθωμανοί την ονόμαζαν «Γκιαούρ Ισμίρ».

Διάφορες άλλες ελληνικές πηγές υπολογίζουν περισσότερους τους Έλληνες Σμυρνιούς αλλά ποτέ λιγότερους από 200.000.

Μεταξύ 24-26 Αυγούστου 8.000 Έλληνες από τη Μαγνησία και άλλες χιλιάδες από τον πυρπολούμενο Κασαμπά συρρέουν στη Σμύρνη, όπου είχαν καταφθάσει και εξακολουθούν να έρχονται χιλιάδες άλλοι Μικρασιάτες ακολουθώντας την υποχώρηση της Στρατιάς. Στο λιμάνι της ναυλοχεί πανίσχυρος πολεμικός στόλος των συμμάχων με 21 πλοία: 11 αγγλικά, 5 γαλλικά, 3 αμερικανικά και 2 ιταλικά. Εφ' όσον οι σύμμαχοι βρίσκονται εκεί και διαθέτουν τόση μεγάλη δύναμη, όλοι οι Έλληνες πιστεύουν δικαιολογημένα ότι θα τους προστατεύουν. Ακόμη και αυτές οι τελείως λογικές ελπίδες τους, μέσα στον πανζουρλισμό, θα διαψευσθούν οικτρά.

Υπάρχουν στο λιμάνι και ελληνικά πλοία, λίγα πολεμικά, μερικά μεταγωγικά και πιο πολλά επιταγμένα εμπορικά. Σ' αυτά επιβιβάζονται οι Σμυρνιοί και οι πρόσφυγες—όσοι και άμα προλάβουν. Επιβιβάζονται, επίσης, τα ράκη της Στρατιάς και οι ελληνικές αρχές. Η επιβίβαση του στρατού αρχίζει νύχτα 25 Αυγούστου και ολοκληρώνεται την αυγή, οπότε ο πληθυσμός βλέπει ότι στρατώνες, νοσοκομεία, γραφεία και φρουραρχείο έχουν ερημωθεί. Ούτε ψυχή. Τελευταίος αποχωρεί ο ύπατος αρμοστής Αριστείδης Στεργιάδης. Αλλά αυτός δεν επιβιβάζεται σε ελληνικό πλοίο. Επιβιβάζεται σε αγγλικό και, από τότε, δεν θα ξαναπατήσει σε ελληνικό έδαφος. Ζει στη Γαλλία όλα τα υπόλοιπα χρόνια του. Παρ' ότι έως το 2007 παρήλθαν 89 ολόκληρα χρόνια από την εγκατάστασή του στη Σμύρνη, ο ύπατος αρμοστής της παραμένει το πιο αμφιλεγόμενο πρόσωπο εκείνου του ιστορικού προσκηνίου. Ελάχιστοι από τους τότε και τους μετέπειτα επικριτές του συνυπολόγισαν τις διεθνείς συνθήκες και τις συμμαχικές εντολές που ήταν αναγκασμένος να εξισορροπήσει και να εκτελέσει.

Τότε εμφανίζονται στις ακριανές συνοικίες οι πρώτοι «τσέτες». Ο Μητροπολίτης Σμυρνης Χρυσόστομος αρνείται να εγκαταλείψει το ποίμνιό του. Το άλλο πρωί εισέρχονται και εγκαθίστανται ισχυρές δυνάμεις του τακτικού στρατού υπό τον Νουρεντίν μπέη, που η ελληνική διοίκηση είχε βρει κι αφήσει διοικητή της Σμυρνης το 1919 και που επανειλημμένα τότε είχε φιλονικήσει με τον Μητροπολίτη.

Εκείνο το πρωί, Σάββατο 27 Αυγούστου, ο Χρυστόστομος εξακολουθεί απτόητος να μοιράζει βοηθήματα στο ποίμνιό του και στους πρόσφυγες, στους οποίους ταυτόχρονα διαβάζει και εξηγεί περικοπές του Ευαγγελίου. Καλείται στο τουρκικό φρουραρχείο, επιστρέφει και συνεχίζει την αποστολή του άυπνος και νηστικός. Το βράδυ τουρκική φρουρά τον μεταφέρει εκ νέου στο φρουραρχείο. Αργά τη νύχτα εκείνου του Σαββάτου ο φρούραρχος Σαλή Ζεκή μπέης τον παραδίδει στα μανιασμένα τουρκικά πλήθη. Βασανίζεται, εμπύεται, χλευάζεται και αργά αργά ακρωτηριάζεται. Έτσι παραδίδει το πνεύμα του ξημερώνοντας Κυριακή. Ήταν μόλις 55 ετών. Είχε πρωταγωνιστήσει στον Μακεδονικό Αγώνα ως νεαρός Μητροπολίτης Δράμας από όπου το 1907 οι Οθωμανοί τον απέλασαν και, μετά, δύο φορές τον εξόρισαν. Το 1910, σε ηλικία 33 ετών, εξελέγη Μητροπολίτης Σμυρνης. Η Εκκλησία τον ανεκήρυξε Άγιο.

Τη Δευτέρα 30 Αυγούστου 1922 μεσημέρι ξεσπάει μεγάλη πυρκαγιά στην αρμενική συνοικία όπου ακούγονται πυροβολισμοί. Φυσάει δυνατός άνεμος, η συνοικία βρίσκεται στο κέντρο πλάι στην απέραντη ελληνική και η φωτιά επεκτείνεται γοργά.

Αυτόπτης μάρτυρας του δράματος ο Αμερικανός διπλωμάτης Τζωρτζ Χόρτον, πρόξενος των Ην. Πολιτειών στη Σμύρνη, θα γράψει σε λίγα μόλις χρόνια⁷⁵:

«Η τελευταία εικόνα από τη δύσμοιρη πόλη της Σμύρνης χαραχτηκε στη μνήμη μου: τεράστια σύννεφα καπνού που ολοένα μεγάλωναν και ανέβαιναν στον ουρανό, μια στενή παραλία σκεπασμένη από ένα τεράστιο ανθρώπινο πλήθος με τη φωτιά στην πλάτη και τη θάλασσα μπροστά του. Και, αγκυροβολημένος σε μικρή απόσταση, ένας ισχυρός στόλος από διασυμμαχικά πλοία να παρακολουθεί αμέτοχος».

Ο ίδιος στα απομνημονεύματά του, το 1927, συμπληρώνει:

«Οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν κάνει ορισμένα πράγματα για τα οποία θα έπρεπε να ντρέπονται –αν υπάρχει κανείς που είναι σε θέση να αισθανθεί ντροπή».

Αξιόπιστες μαρτυρίες εντοπίζουν Τούρκους στρατιώτες, «τσέτες» και πολίτες να ρίχνουν στα ελληνικά και στα αρμένικα σπίτια πετρέλαιο με τους γκαζοτενεκέδες. Τουρκικές πηγές αντιτείνουν ότι τη φωτιά άναψαν οι Αρμένιοι ή οι Έλληνες. Οι δικές τους συνοικίες πάντως γίνονται στάκτη. Αυτοί, άλλωστε, σφαγιάζονται ταυτόχρονα κατά εκατόμβες. Στις στάχτες των συνοικιών τους θα βρεί ελεύθερο κεντρικό χώρο να αναπτυχθεί αργότερα η Διεθνής Έκθεση Σμύρνης.

Εγκατεστημένος ήδη στο Γκιουζέλ Γιαλί, δηλαδή στο ωραίο σαράι του γιαλού, μαζί με τον Ισμέτ πασά, ο Μουσταφά Κεμάλ έχει στο πλάι του την κοσμοπολίτισσα Λατιφέ Χανούμ την οποία ερωτεύεται και αργότερα θα νυμφευθεί αλλά και, μετά, θα διαζευχθεί. Έτσι, από εκεί, παρακολουθεί τη μεγάλη πυρκαγιά. «Γκιαούρ Ισμίρ» δεν υπάρχει πια.

Ο Κεμάλ θριάμβευε. Είχε υποσχεθεί στους Τούρκους να ρίξει στη θάλασσα τους Έλληνες και τους έριξε. Στον γιγαντιαίο ορειχάλκινο ανδριάντα του, ορθώνεται έφιππος στην προκυμαία της Σμύρνης και με γυμνό σπαθί στο χέρι δείχνει το Αιγαίο επί τρεις ήδη γενεές.

Η μεγαλύτερη εθνική τραγωδία που γνώρισε ο Ελληνισμός, είχε ολοκληρωθεί. Έμενε να γραφεί και ο επίλογός της.

75. Τζωρτζ Χόρτον, *Η Μάστιγα της Δύσεως*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σελ. 139.

Επίλογος: από το δράμα στο νέο έπος

Όσο περισσότερο επιδεινώνεται η κατάσταση στη Μικρά Ασία, μετά τις 19 Αυγούστου, τόσο περισσότερο βράζει η Αθήνα. Εκ των υστέρων, βέβαια, ως συνήθως. Για να προλάβει ένοπλη ανατροπή της η κυβέρνηση δημοσιεύει 21 Αυγούστου διάταγμα με το οποίο αποστρατεύονται αμέσως όλες οι προ του 1918 κλάσεις και οι στρατιώτες τους καλούνται να παραδώσουν «αυθωρεί» τον οπλισμό τους μόλις πατήσουν ελεύθερο ελληνικό έδαφος. Μετά μια εβδομάδα, 28 Αυγούστου, η κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη αντικαθίσταται με νέα αντιβενιζελική. Πρωθυπουργός ορκίζεται ο Νικόλαος Τριανταφυλλάκος.

Στις 3 Σεπτεμβρίου η αγγλική κυβέρνηση ανακοινώνει ότι αντιμετωπίζει ενδεχόμενο αμέσου πολέμου κατά του Κεμάλ στο Τσανάκ Καλέ. Τον πόλεμο εισηγείται ο υπουργός Πολέμου Ουίνστον Τσώρτσιλ, που έως τότε αντιτάσσονταν σφοδρά σε όλα τα ελληνικά αιτήματα και, μετά 22 χρόνια ως Πρωθυπουργός, θα έσωζε την Ελλάδα.

Για να αποφύγουν την επικίνδυνη κρίση, 11 Σεπτεμβρίου οι σύμμαχοι επιβάλλουν στον Κεμάλ ανακωχή με την Ελλάδα και απλώς την ανακοινώνουν στην κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου. Η ανακωχή θα υπογραφεί μετά 20ήμερο στα Μουδανιά.

Την ίδια ημέρα επαναστατούν οι ελληνικές μονάδες του μετώπου που είχαν διαπεραιωθεί στη Μυτιλήνη και τη Χίο. Πρωτοστατούν οι συνταγματάρχες Ν. Πλαστήρας και Παν. Γαρδίκας και οι αντισυνταγματάρχες Μιλτ. Κοιμήσης, Κων. Μαμούρης και Αχ. Πρωτούγκελος. Προσχωρεί και ο αντιβενιζελικός συνταγματάρχης Στυλιανός Γονατάς. Με τους επαναστάτες συντάσσονται και τα εκεί πολεμικά του στόλου.

Την επομένη κιόλας ημέρα, 12 Σεπτεμβρίου, οι επαναστατημένες μονάδες κατευθύνονται με τον στόλο προς την Αττική και από αεροπλάνα ρίχνουν προκηρύξεις στην πρωτεύουσα. Το πρωί της 13ης του μηνός επαναστατική επιτροπή υπό τον απόστρατο υποστράτηγο Θεόδωρο Πάγκαλο εγκαθίσταται στα γραφεία της βενιζελικής εφημερίδας «Ελεύθερον Βήμα», αναλαμβάνει τον έλεγχο της χαώδους καταστάσεως στην Αθήνα και εξαπολύει ακαριαίες συλλήψεις. Συλλαμβάνονται χωρίς καμιά αντίσταση οι πρώην Πρωθυπουργοί Δημ. Γούναρης και Π. Πρωτοπαπαδάκης, οι πρώην υπουργοί Ν. Θεοτόκης και Ν. Στράτος, ο φρούραρχος Αθηνών Γεώργιος Τσόντος Βάρδας και δύο ακόμη στρατιωτικοί. Το βράδυ της ίδιας ημέρας αποβιβάζονται στο Λαύριο επαναστατημένες μονάδες υπό τον Στ. Γονατά.

Το βασιλικό αντιβενιζελικό καθεστώς κατέρρευσε σαν πύργος στην άμμο, χωρίς να ρίξει ούτε τουφεκιά. Το μεσημέρι της άλλης ημέρας, 14 του μηνός, ο Κωνσταντίνος με διάγγελμά του ανακοινώνει ότι παραιτείται από τον θρόνο όπου ανέρχεται ο Διάδοχος ως Βασιλεύς Γεώργιος Β'. Στις 30 του μηνός αγγλικό πολεμικό παραλαμβάνει από τον Ωρωπό οικογενειακώς τον Κωνσταντίνο που τη δεύτερη μέρα των Χριστουγέννων 1922 πεθαίνει στο Παλέρμο της Σικελίας.

Ο άσπονδος εχθρός του Ελευθέριος Βενιζέλος βρίσκεται ήδη στα Μουδανιά όπου υπογράφει την ανακωχή την ημέρα ακριβώς που ο Κωνσταντίνος εγκατέλειπε οριστικά την Ελλάδα. Βάσει της ανακωχής των Μουδανιών το Δ' Σώμα Στρατού υποχρεούται να εκκενώσει –και εκκενώνει– την Ανατολική Θράκη. Μαζί με τον ελληνικό στρατό εγκαταλείπουν αμετάκλητα τις πατρογονικές εστίες τους 250.000 νέοι πρόσφυγες Θράκες.

Στις 28 Νοεμβρίου 1922 το επαναστατικό Έκτακτο Στρατοδικείο ανακοινώνει την απόφασή του στην περίφημη «Δίκη των Εξ» που εκτυλίχθηκε σε οκτώ συνολικά συνεδριάσεις επί 15 ημέρες από 31 Οκτωβρίου μέχρι 14 Νοεμβρίου. Εις θάνατον καταδικάσθηκαν οι πρώην πρωθυπουργοί Δημήτριος Γούναρης και Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, οι πρώην υπουργοί Νικόλαος Θεοτόκης και Νικόλαος Στράτος και ο τελευταίος αρχιστράτηγος

αντιστράτηγος Γεώργιος Χατζανέστης. Ώρα 11.30' πρωί της επομένης οι «Εξ» τουφεκίσθηκαν στο Γουδί. Στον τόπο εκτελέσεως έχει ανεγερθεί εις μνήμην τους εκκλησία.

Σε ισόβια δεσμά καταδικάσθηκαν ο υποστράτηγος ε.α. Ξενοφών Στρατηγός και ο υποναύαρχος Μιχαήλ Γούδας.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν επέστρεψε στην Αθήνα. Ετέθη επί κεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας που διαπραγματεύθηκε και υπέγραψε τη Συνθήκη της Λωζάννης. Απέναντί του είχε τον νικητή της ελληνικής Στρατιάς Μικράς Ασίας στρατηγό Ισμέτ πασά που τώρα φορούσε μανδύα ως υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας και ονομάζονταν απλώς Ισμέτ Ινονού.

Η Διάσκεψη της Λωζάννης άρχισε την 7η Νοεμβρίου 1922 και, σε δύο φάσεις, έληξε την 24η Ιουλίου 1923. Σ' αυτήν πήραν μέρος όλα τα εμπόλεμα κράτη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και ουσιαστικά τερμάτισε το Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων μετά τέσσερα χρόνια. Τη θέση του Τσάρου κατέλαβε η Σοβιετική Ένωση και του σουλτάνου ο Κεμάλ. Έτσι, η Συνθήκη της Λωζάννης αποτελεί Συνθήκη Ειρήνης με την Τουρκία, είναι εξαιρετικά πολυμερής και ρυθμίζει πολύπλοκα διεθνή ζητήματα και διακρατικές (συχνά πολυ-κρατικές) σχέσεις σε ένα πολύ εκτεταμένο πεδίο.

Εν προκειμένω εκτίθενται πολύ συνοπτικά όσα ζητήματα συνδέονται άμεσα με την κατάληξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

Η Ανατολική Θράκη εκχωρείται στην Τουρκία και τα ελληνοτουρκικά σύνορα σε θρακικό έδαφος ορίζει ο ποταμός Έβρος.

Συμφωνείται η αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών και των περιουσιών. Όσοι Έλληνες υπήρχαν ακόμη στην Τουρκία ανταλλάσσονται υποχρεωτικά με όσους Μουσουλμάνους ζούσαν ακόμη στην Ελλάδα. Εξαιρούνται όσοι Έλληνες κατοικούσαν ακόμη στην Κωνσταντινούπολη, την Ίμβρο και την Τένεδο και, σε αντιστάθμισμα, όσοι Μουσουλμάνοι κατοικούσαν στη Δυτική Θράκη. Υπέρ αμφοτέρων αυτών συνομολογούνται ειδικά θρησκευτικά προνόμια, ισοπολιτεία κ.ά.

Στη Λωζάννη όλοι συμφώνησαν ότι οι Έλληνες που απέμειναν στην Κωνσταντινούπολη ανέρχονταν σε 300.000. Παρέμειναν, όμως, όσοι απεδείκνυαν ότι ήσαν εγκατεστημένοι μόνιμα (etablies) πριν το 1914 στην Πόλη, περίπου 120.000. Στη Μικρά Ασία απέμειναν μονάχα 400.000. Θα εκπατρισθούν πολύ σύντομα και θα έλθουν πρόσφυγες. Σε διάστημα μικρότερο της δεκαετίας, μεταξύ 1914-1922, είχαν εξοντωθεί, σε δύο γύρους, 600.000 Έλληνες και στον ένα μόλις μήνα της Καταστροφής είχαν σφαγιασθεί άλλοι 100.000. Το συνολικό άθροισμα των θυμάτων και των προσφύγων δίδει ακριβώς το έγκυρο αποτέλεσμα της πατριαρχικής απογραφής του 1912.

Οι ελληνικές υπηρεσίες υπολόγισαν ότι κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922 κατέφυγαν στην Ελλάδα 700.000 πρόσφυγες στους οποίους, μετά την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών από το 1923, προστέθηκαν ακόμη 800.000. Σύνολο 1,5 εκατομμύριο πρόσφυγες στους οποίους πρέπει να προστεθούν οι προηγούμενοι πολλές χιλιάδες πρόσφυγες της Άνω Μακεδονίας, της Ανατολικής Ρωμυλίας, της Αλβανίας και της Νοτίου Ρωσίας, που είχαν βρεί άσυλο από το 1913 μέχρι το 1919.

Έτσι, η Ελλάδα ηττημένη βαριά, διχασμένη ακόμη βαθιά, κατεστραμμένη πλήρως οικονομικά και αναστατωμένη κοινωνικά από τουλάχιστον διακόσιες χιλιάδες ανέργους, ανειδικεύτους και φτωχούς εφέδρους της Στρατιάς αντιμετώπιζε οξύτατο προσφυγικό πρόβλημα. Πρόβλημα υγιεινής τεραστίων λαϊκών μαζών, επίσης και πρόβλημα διατροφής με κατεστραμμένη όλη σχεδόν την –υποτυπώδη, άλλωστε– υποδομή της παραγωγής.

Επί πλέον οι αντιδράσεις των περισσοτέρων γηγενών απέναντι στους επήλυδες («φερμένους», «ξένους», «ματζίρηδες» κ.ά.) πρόφυγες κυμαίνονταν από την επιφυλακτικότητα έως και την απροκάλυπτη εχθρότητα. Η πλειοψηφία των προσφύγων ήταν αστική αλλά η αποκατάσταση των περισσοτέρων δεν μπορούσε να είναι

παρά μόνον αγροτική. Οι περισσότερες διαθέσιμες γαίες ήταν μεγάλα τσιφλίκια, μοναστηριακά μετόχια και εκκλησιαστικά κτήματα, ενώ, όπου δεν υπήρχε μεγάλη ιδιοκτησία, υπήρχαν εκτεταμένα έλη και ρηχές λίμνες. Η ελonoσία ήταν η πιο θανατηφόρα ασθένεια με δεύτερη τη φυματίωση και αθροιστικά σκότωναν πολύ περισσότερους από όσους οι πόλεμοι. Οι πόλεις, με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη, ήταν μικρές και η εγκατάσταση αστών προσφύγων προκαλούσε έκρηξη πληθυσμού, ανεργίας, προστριβών και επείγουσα ανάγκη στοιχειωδών τουλάχιστον υποδομών.

Το μείγμα αυτών των συνθέτων προβλημάτων –και δεν ήταν μόνον αυτά– αρκούσε, για να ανατινάξει κάθε προηγμένη, παραγωγική και πλούσια χώρα. Για την Ελλάδα του 1923 ισοδυναμούσε με πυρηνική βόμβα. Και όμως! Εκείνη η Ελλάδα τα αντιμετώπισε και τα δάμασε όλα. Δεν έπεσε ούτε καν γονάτισε. Αντίθετα, δυνάμωσε και πρόκοψε. Χώρα κατ' εξοχήν ποιητική, δικαίωσε τον Εθνικό της Ποιητή:

*Το χάσμα π' άνοιξε ο σεισμός
ευθύς εγένισε άνθη*

Κοσμογονικός σεισμός, αβυσσαλέες οι πρωταρχικές συνέπειές του. Στο χάσμα του περίσσευε η νοσταλγία του γενέθλιου ωραίου τόπου και ο πόνος του ξεριζωμού από την προαιώνια μήτρα του Ελληνισμού, η φτώχεια και η καταφρόνια, η παράγκα και η αρρώστια. Τα άνθη επεκράτησαν, όμως. Ήσαν πιο πολλά και ήσαν όλα μεστά.

Η αποκατάσταση, η ενσωμάτωση και αξιοποίηση των προσφύγων είναι ένα έπος.

Μετά τη Μικρασιατική Εποποιία, στη Μικρασιατική Καταστροφή το Γένος απάντησε με ένα νέο έπος. Αυτό το έπος, επειδή είναι ειρηνικό και μακρό, έχει παραγνωρισθεί πολύ. Όμως, στους καρπούς του στηρίζεται η σημερινή ευρωπαϊκή Ελλάδα και οι χυμοί του ζωογονούν τις πιο ζωντανές δυνάμεις του Έθνους. Χάρης σ' αυτούς τους καρπούς και τους χυμούς, τέλος, διαμορφώνεται μόλις τώρα οριστικά ο Νεώτερος Ελληνισμός.

Μέσα στα επόμενα δεκαοκτώ χρόνια, παρά τα ενδιάμεσα στρατιωτικά κινήματα και τις αδιάκοπες εναλλαγές πολιτειακών καθεστώτων, η χώρα και ο λαός της άλλαξε ριζικά. Και άλλαξε προς το καλύτερο.

Οι ψυχροί αριθμοί δεν έχουν ψυχή, αλλά απεικονίζουν αυθεντικά το συγκριτικό μέγεθος της αλλαγής.

Το 1920 ο πληθυσμός της Ελλάδος αριθμούσε 5.536.000 άτομα εκ των οποίων 4.470.000 ήσαν Έλληνες. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών και μέσα στα ίδια γεωγραφικά της όρια του 1920, η Ελλάδα το 1924 αριθμούσε 6.205.000 άτομα εκ των οποίων 5.822.000 ήσαν Έλληνες. Η εθνική ομοιογένεια, από το 80,75% του 1920, ανήλθε μετά τέσσερα έτη στο 93,83%.

Την πρώτη, περιορισμένη αλλά σωτήρια, περίθαλψη των προσφύγων ανέλαβαν ιδιωτικές φιλανθρωπικές οργανώσεις, ελληνικές και ξένες, δραστήρια ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και αποφασιστικότερα το κράτος. Αλλά τα διαθέσιμα οικονομικά του μέσα ήταν πολύ περιορισμένα. Προσέφυγε στη νεαρά Κοινωνία των Εθνών. Με τη διαμεσολάβησή της και την επί τόπου εποπτεία της συνήψε, υπό σκληρούς όρους, εξωτερικό δάνειο 12.300.000 αγγλικών λιρών και ίδρυσε την αυτόνομη διεθνή Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων που ανέλαβε δραστήρια το δύσκολο έργο. Πρόεδρος της ο Αμερικανο-Εβραίος Χένρυ Μοργκεντάου, που είχε διατελέσει πρεσβευτής των Ην. Πολιτειών στην Κωνσταντινούπολη και τώρα αφιερώθηκε με πάθος, αγάπη και αποτελεσματικότητα στην ανθρωπιστική αποστολή του.

Ούτε το εξωτερικό δάνειο ούτε η οικονομική βοήθεια της Κ.τ.Ε. ούτε οι φιλανθρωπικές οργανώσεις αρκούσαν, όμως. Μέσα στα επόμενα πέντε έτη η χώρα προσέφυγε έξι φορές σε εσωτερικό δανεισμό και, μέσω αυτού, ο πενόμενος ελληνικός λαός κατέθεσε για τους αδελφούς του πρόσφυγες το συνολικό ποσό των 9,3 δισεκατομμυρίων δραχμών, ισότιμο προς περίπου 29 εκατομμύρια αγγλικές λίρες.

Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε 1.954 αγροτικούς οικισμούς, σε μεγάλη τους πλειοψηφία καινούργιους

εντελώς, και βάφτισαν τα νέα τους χωριά με το όνομα των πατρίδων τους. Στη Μακεδονία κτίσθηκαν 1.047 αγροτικοί οικισμοί με 446.094 πρόσφυγες, στη Δυτική Θράκη 574 αγροτικοί οικισμοί με 72.000 πρόσφυγες και σ' ολόκληρη την υπόλοιπη Ελλάδα μόνον 373.

Στους αγροτικούς οικισμούς των προσφύγων προσετέθησαν και εκατοντάδες νέες προσφυγικές συνοικίες μέσα στις πόλεις. Σε πόλεις της Μακεδονίας, κυριώτατα στην «προσφυγομάνα» Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκαν 192.159. Σε πόλεις της Θράκης 35.607. Στα αστικά κέντρα της «Παλαιάς Ελλάδας» (Μοριάς, Αττική, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα) με κυριώτατο επίκεντρο την Αθήνα και την τότε πολίχνη του Πειραιά, εγκαταστάθηκαν 343.721 πρόσφυγες. Γι' αυτό, σε ένα μόνο χρόνο, το 1924, κτίσθηκαν 30.000 προσφυγικά οικήματα στην Αθήνα, η οποία το 1918 διέθετε σύνολο 25.000 μόνον οικημάτων και το 1924 διπλασίασε τον πληθυσμό της σε 550.000 κατοίκους, ενώ το 1918 είχε μόνον 240.000.

Οι ντόπιοι θεωρούσαν τότε –αρκετοί μέχρι και σήμερα πιστεύουν– ότι «οι φερμένοι, οι ματζιρηδες, οι ξένοι μάς παίρνουν τα χωράφια που μας ανήκουν». Τα επίσημα στοιχεία αποδεικνύουν ότι αυτή η αντίληψη των γηγενών είναι εντελώς ψευδής. Το 80% των αγροτικών γαιών, κυρίως της Μακεδονίας, όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες ήσαν ανταλλάξιμα κτήματα των μουσουλμάνων και δημόσια κτήματα της άλλοτε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εντωμεταξύ οι περιουσίες, που είχαν εγκαταλείψει στην πατρίδα τους οι πρόσφυγες, αποτιμώνται σε 100 δισεκατομμύρια δραχμές ισότιμες με 28 εκατομμύρια αγγλικές λίρες. Για πολιτικούς λόγους, όμως, ο Βενιζέλος τις εγκατέλειψε αναγνωρίζοντας μάλιστα ότι η Ελλάδα είχε ισοφαρίσει και δήθεν χρωστούσε πανωσάμαρα 125.000 αγγλικές λίρες στην Τουρκία!

Μέχρι το 1938, μετά 15 χρόνια από την ανταλλαγή των πληθυσμών, το κράτος απαλλοτρίωσε 1.724 μεγάλα αγροκτήματα συνολικής εκτάσεως 12 εκ. στρ.

Αυτά τα δώδεκα εκατομμύρια στρέμματα καλής καλλιεργήσιμης γης παραχωρήθηκαν αποκλειστικά στους γηγενείς ακτήμονες που αριθμούσαν συνολικά 130.000 οικογένειες.

Άλλα επί πλέον (μουσουλμανικά κατά 80%, μοναστηριακά, δημόσια κ.λπ.) κτήματα συνολικής εκτάσεως 8,3 εκατομμυρίων στρεμμάτων παραχωρήθηκαν σε 143.591 οικογένειες προσφύγων. Δηλαδή οι πρόσφυγες, πολυαριθμότεροι κατά 10% από τους αποκατασταθέντες γηγενείς, έλαβαν μόνον το 70% της γης που δόθηκε στους γηγενείς. Αυτή είναι η αδιάφευστη πραγματικότητα⁷⁶.

Στους πρόσφυγες χορηγούνται 350.000 περίπου μικρά και μεγάλα ζώα για να οργώνουν, να αλωνίζουν και να μεταφέρουν τα προϊόντα όπως και τους ίδιους τα μεγάλα –μουλάρια, άλογα και βουβάλια– και τα οικόσιτα, αναπαραγόμενα μάλιστα, για να τρέφουν την πάμπτωχη οικογένειά τους –αγελάδες, πρόβατα, χοίροι και πουλερικά. Επίσης αργαλειοί και λανάρια, για να παράγουν μόνοι στο σπίτι τα ρούχα και τα σκεπάσματα. Ο μακεδονικός χειμώνας είναι μακρύς και βαρύς. Σύντομα οι γυναίκες και τα κορίτσια των προσφύγων θα ανταλλάσσουν στα εβδομαδιαία παζάρια τα εργόχειρά τους, τα υφαντά τους, τα αυγά και τα πουλερικά τους με δυσέυρετα προϊόντα –λίγη ζάχαρη, λάδι, λίπος και βούτυρο ή μικρά εργαλεία. Χρήματα δεν υπάρχουν πουθενά στην αγροτική προσφυγιά. Χρειάζονται, όμως, για την παραγωγή τους.

Το κράτος αυξάνει γεωμετρικά τις αναγκαίες γεωργικές πιστώσεις. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, πριν ακόμη ιδρυθεί η Αγροτική, χορηγεί το 1920 πιστώσεις 220 εκατομμυρίων δραχμών που το 1925 αυξάνονται σε 932 και το 1927 σε 1.144,4.

Πράλληλα αυξάνεται μεταξύ 1928-1938 και η γεωργική παραγωγή στο σύνολό της κατά 100% και ειδικότερα η παραγωγή σιτηρών κατά 142%. Πενταπλασιάζεται η παραγωγή γεωργικών πρώτων υλών, όπως το βαμ-

76. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', όπου ανωτ., σελ. 332.

βάκι, που αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη της υποτυπώδους έως τότε βιομηχανίας καθώς επίσης και γεωργικών προϊόντων για τη διατροφή. Έτσι, πενταπλασιάζονται τα βαμβακοχώραφα, τετραπλασιάζονται οι λαχανόκηποι με τα οπωροκηπευτικά, διπλασιάζονται τα χωράφια με στάρι και αυξάνεται η κατά στρέμμα απόδοση τους (700.000 τόνοι σίτου το 1928 αλλά 1.700.000 τόνοι στα διπλάσια μόνον χωράφια το 1938). Τέλος, πολλαπλασιάζεται επί 14 φορές η παραγωγή ζωοτροφών.

Περισσότεροι από μισό εκατομμύριο πρόσφυγες (570.477) είναι πια εγκατεστημένοι στα μεγάλα ελληνικά αστικά κέντρα. Ο συντριπτικός όγκος τους συγκεντρώνεται στο πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών-Πειραιώς και στη Θεσσαλονίκη, όπου λειτουργούν οι περισσότερες βιομηχανίες. Επίσης στην Καβάλα και τη Δράμα όπου οι μεγαλύτερες εταιρείες καπνού ξεχωρίζουν, κατατάσσουν, χαρμανιάζουν, συσκευάζουν και εξάγουν τα ντόπια ευγενή καπνά –και στη Θεσσαλονίκη, ωσαύτως. Όλες αυτές οι βιομηχανίες έχουν ανάγκη από πολλά και φτηνά εργατικά χέρια, για να αναπτυχθούν και να ανταγωνισθούν τις πολύ πιο σύγχρονες και απείρως μεγαλύτερες ευρωπαϊκές. Οι πρόσφυγες είναι πάμπτωχοι, άνεργοι και πολλοί απ' αυτούς εξειδικευμένοι τεχνίτες. Ρίχνονται κατά μάζες μαζί με τα μικρά τους κορίτσια κι αγόρια, για να διεκδικήσουν όσο όσο το μεροκάματο.

Το εργατικό δυναμικό το 1920 περιορίζεται σε 60.000 άτομα, υπερτριπλασιάζεται μέσα σε δέκα χρόνια και το 1938 φτάνει στους 227.500 εργάτες.

Ανάλογα αυξάνεται και η βιομηχανία. Το 1923 η αξία της βιομηχανικής παραγωγής είναι 3,1 δισεκατομμύρια δραχμές, σε έξι χρόνια περνάει στα 7,1 δισ. και το 1938 ανέρχεται σε 13,5 δισ. Εξίσου ραγδαία αυξάνεται και ο όγκος της βιομηχανικής παραγωγής: κατά 65% μεταξύ 1923-1929 και ξανά κατά 65% μεταξύ 1930-1938.

Αντίστοιχα αυξάνονται και οι μονάδες παραγωγής. Το 1920 λειτουργούσαν 33.811 μικρές βιομηχανίες και βιοτεχνίες, που το 1929 γίνονται 61.485 αυξανόμενες κατά 82%. Δεν αυξάνεται μόνον ο αριθμός τους αλλά και το μέγεθός τους.

Η μεταβολή είναι κυριολεκτικά σεισμική και αποτυπώνεται στα εγκυρότερα και νωπότερα στατιστικά στοιχεία που δημοσίευσε το 2005 ο καθηγητής Γ. Β. Δερτιλής⁷⁷ συγκριτικά στις ακόλουθες πόλεις μέσα σ' αυτά τα οκτώ μόλις χρόνια:

Αθήνα: 292.991 – 452.919	Πειραιάς: 133.481 – 251.328
Θεσσαλονίκη: 170.321 – 236.524	Καβάλα: 22.939 – 49.980
Δράμα: 15.263 – 29.339	Σέρρες: 14.486 – 29.640
Καστοριά: 6.280 – 10.250	Κατερίνη: 6.540 – 10.250
Αλέξανδρούπολη: 6.963 – 12.009	Κομοτηνή: 21.994 – 30.136
Ξάνθη: 16.584 – 33.712	
Επίσης στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου απέναντι από τη Μικρά Ασία:	
Μυτιλήνη: 18.314 – 27.870	Χίος: 14.006 – 22.122

Ο ενεργός, οικονομικός, πληθυσμός της Ελλάδος αυξάνεται θεαματικά μεταξύ 1920-1928 κατά παραγωγικούς κλάδους ως εξής συγκριτικά:

Γεωργία, Κτηνοτροφία, Θήρα, Αλιεία: 926.314 – 1.475.641
Βιομηχανία: 293.210 – 429.831
Εμπόριο και διαμεσολάβηση: 141.452 – 208.497

Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις το 1923 ανέρχονταν σε 12,690 εκατομμύρια στρέμματα και, μετά από 15 χρόνια, το 1938 διπλασιάστηκαν σε 24,096 εκατομμύρια στρέμματα.

77. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, εκδόσεις της Εστίας, τόμος Β', τρίτη έκδοση, σελ. 972, 976, 980, 982, 984.

Την ίδια χρονική περίοδο 1923-1938 η αξία της γεωργικής παραγωγής, υπολογισμένη σε αποπληθωρισμένα εκατομμύρια δραχμών έτους 1914, αυξήθηκε συγκριτικά ως εξής στα ακόλουθα σημαντικά προϊόντα:

Σιτάρι: 69 – 290

Όσπρια: 9 – 27

Οπωρολαχανικά: 15 – 78

Αμπέλια: 10 – 93

Οι πρόσφυγες κομίζουν από την Ανατολή μεράκι, πειθαρχία, υπομονή, νέες τέχνες και καινούργια τεχνολογία. Μαζί με την κεραμική τους και τη γεμάτη καημούς μουσική τους, επί παραδείγματι, φέρνουν και την έξοχη ταπητουργία. Πρόσφυγες θα υφάνουν σε ανυπέρβλητο τάπητα την προσωπογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Νίβεστιάνου άρχοντος των καπνών Ζαν Νίκου, πανομοιότυπη ακριβώς με τη φωτογραφία τους. Το 1927 δέκα χιλιάδες ταπητουργοί πρόσφυγες υφαίνουν νύχτα μέρα τα αριστουργήματά τους σε 4.000 μεγάλους αργαλειούς και το 80% των χαλιών τους εξάγουν απ' ευθείας στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Όσο αυξάνεται η ελληνική παραγωγή τόσο περισσότερο υποκαθιστά στην ελληνική αγορά τα εισαγόμενα ξένα προϊόντα. Το 1928 καλύπτει ήδη το 58% των ελληνικών αναγκών σε βιομηχανικά προϊόντα και, μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια, καλύπτει το 78,84% αυτών των αναγκών. Έμμεσα αλλά σαφέστατα, έτσι, οι αστοί πρόσφυγες μειώνουν δραστικά την εθνική εξάρτηση από το εξωτερικό. Οι αγρότες πρόσφυγες και μεταλλωρύχοι θα μειώσουν επίσης την εξάρτηση της ελληνικής βιομηχανίας από τις εισαγόμενες πρώτες ύλες. Αυτή η εξάρτηση από ξένες πρώτες ύλες ανέρχονταν στο 43% των αναγκών το 1928 και έπεσε το 25% το 1938.

Αυτή, όμως, η μοναδική δημιουργία επιτυγχάνεται μέσα στην εσχάτη πενία.

Ο Κων. Βεργόπουλος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο VIII των Παρισίων, παραθέτει αποκαλυπτικά στοιχεία⁷⁸.

Μεταξύ 1922-1935 οι τιμές αυξήθηκαν κατά 207% αλλά οι μισθοί μόνον κατά 83%. Μόνον για να αγοράσει το ψωμί της μια οικογένεια εργατών δαπανούσε το 25% του εισοδήματός της. Μετά το τρομερό κραχ του 1929 στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης, η οικονομική κρίση εξαπλώθηκε σ' όλη την Ευρώπη και το 1932 ο Πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος αναγκάστηκε, όπως και ο μακρινός προκάτοχός του Χαρ. Τρικούπης, να κηρύξει πτώχευση. Κατόπιν τούτων, 1.362.000 ελληνικές οικογένειες, σε σύνολο 1.642.000, συγκέντρωναν ετήσιο εισόδημα κατώτερο από τα όρια συντηρήσεως. Εντωμεταξύ ο εξωτερικός δανεισμός της χώρας αυξάνονταν και τελικά το 35% έως και 40% των δημοσίων εσόδων καταβρόχθιζε η εξυπηρέτηση του χρέους για τόκους και δόσεις των δανείων.

Κάτω –και– από αυτές τις συνθήκες το επίτευγμα της Ελλάδος είναι ένα θαύμα.

Ο John Campel εκπροσωπεί τη δανειστρία Τράπεζα της Αγγλίας στο τετραμελές συμβούλιο της Επιτροπής Αποκατάσεως των Προσφύγων όπου, με πρόεδρο τον Αμερικανό διπλωμάτη Henry Morgenthau, την ελληνική πλευρά εκπροσωπούν οι στενοί φίλοι του Βενιζέλου Περικλής Αργυρόπουλος και Στέφανος Δέλτας. Ο πρώτος ήταν ο πολιτικός εκπρόσωπος της νέας «Εθνικής Αμύνης» της Κωνσταντινουπόλεως μεταξύ 1920-1922. Ο δεύτερος είναι ο επί θυγατρί γαμβρός του Εμμανουήλ Μπενάκη και σύζυγος της συγγραφέως Πηνελόπης Δέλτα, πεθερός του Αλεξάνδρου Δ. Ζάννα.

Μετά επτά χρόνια, το 1930, ο Campel επιθεωρεί τα προσφυγικά χωριά της μακεδονικής υπαίθρου και σημειώνει⁷⁹:

«Εκεί, όπου άλλοτε έβλεπες τεράστιες ακαλλιέργητες εκτάσεις, υπάρχουν σήμερα χωριά που ανθούν, γεμάτα ζωή (...)

Τα αποτελέσματα αυτά οφείλονται κυρίως στο θάρρος, την ενεργητικότητα, την εργατικότητα και την αποδοχή νέων ιδεών που χαρακτηρίζουν την πλειοψηφία των προσφύγων».

78. Κων. Βεργόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', όπου ανωτ., σελ. 327-342.

79. Θ. Βερέμης - Ι. Κολιόπουλος, όπου ανωτ., σελ. 302.

Πέντε χρόνια αργότερα, το 1935, ο Γερμανός Stephan Ronart δημοσιεύει ειδική μελέτη του στο Άμστερνταμ. Γράφει⁸⁰:

«Όποιος, πετώντας με αεροπλάνο, κατεβαίνει σιγά-σιγά από τα 4.000 μέτρα επάνω από τη Μακεδονία προς τη Θεσσαλονίκη, βλέπει να παρουσιάζεται βαθμιαία εμπρός του σαν χαλί η πεδιάδα: μεγάλα, εύφορα, καλλιεργημένα εδάφη όπου πρώτα υπήρχαν ελώδεις εκτάσεις, καθαρά χαραγμένα χωράφια σπαρμένα με τις ασπρουδερές κωμοπόλεις και τα χωριά, φωτεινές ταινίες δρόμων που τις κόβουν σκοτεινά αποξηραντικά κανάλια –ένα θαυμαστό έργο ανθρώπινης ενέργειας και προσπάθειας».

Εγγυοδοτικά, αποξηραντικά και αρδευτικά έργα, τεράστια για τις τεχνικές δυνατότητες της τότε εποχής και τους πόρους της ελληνικής οικονομίας, ολοκληρώνει μεταξύ 1928-1932 η τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου. Χάρη στους πρόσφυγες και «εξ αιτίας» αυτών έχει συντελεσθεί ένα ειρηνικό έπος. Κορυφαίοι ιστορικοί το αποτιμούν μεταγενεστέρως⁸¹.

«Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων επεράτωσε το έργο της μέσα σε επτά χρόνια, τέλη Νοεμβρίου 1923-τέλη Δεκεμβρίου 1930. Κανένα παρόμοιο παράδειγμα μιας τόσο εκτεταμένης αποκαταστάσεως προσφύγων δεν υπήρχε έως τότε στην Ιστορία (...) Το έργο αυτό ήταν πραγματικά ένα ειρηνικό έπος (...) Το Έθνος ξεχύνεται ορμητικά προς τα εμπρός. Ο δείκτης των γεννήσεων από 5,76 ανά χιλίους κατοίκους το 1922 φτάνει στα 13,18 το 1931».

Όποιος στην τρίτη πλέον χιλιετία έχει ακούσει τους παλαιότερους ή έχει κάπου κάτι διαβάσει για τα παλαιά, αρκεί να ρίξει, όπου θελήσει, μια σύντομη μονάχα ματιά, για να μετρήσει ποια κολοσσιαία απόσταση έχει διανύσει η χώρα με πολίτες τους πρόσφυγες. Το 1923 η Πτολεμαΐδα, γνωστή ακόμη ως Καϊλάρια, ήταν ένα ασήμαντο κεφαλοχώρι μουσουλμάνων Κονιάρων, βυθισμένο στην παχιά λάσπη μέσα στο απέραντο έλος του Σαρή Γκιολ. Σήμερα είναι δεύτερη πόλη της Δυτικής Μακεδονίας, με πλούσια αγορά υψηλής ποιότητας και μια σφριγηλή κοινωνία Ποντίων. Στο Σαρή Γκιολ χτυπάει η ενεργειακή καρδιά όλης της Ελλάδος. Ανάλογη εξέλιξη έχουν, επί παραδείγματι, τα Γιαννιτσά και το Κιλκίς που επίσης, ορίζονταν αποφασιστικά από απέραντα έλη –τη θρυλική λίμνη των Γιαννιτσών και, το Κιλκίς, την αβαθή λίμνη Αρτζάν-Αματόδου. Με την εκπληκτική τους ανάπτυξη και το σφρίγος τους σφραγίζουν επίσης οι προσφυγικές συνοικίες στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, όπου απόγονοι των εξαθλιωμένων εκείνων προσφύγων συναθροίζουν τους περισσότερους, μεγαλύτερους και σφριγηλότερους Δήμους. Προσφυγικά και όλα σχεδόν τα ονομαστά θέρετρα της Χαλκιδικής κ.λπ.

Πέραν από τη βιομηχανική και γεωργική παραγωγή οι πρόσφυγες έθεσαν –και κρατούν– ανεξίτηλη τη σφραγίδα τους στις τέχνες και τα γράμματα, στις επιστήμες και την εκπαίδευση, στην αγορά και τη μουσική, στην κοινωνία και την πολιτική.

«Οι πρόσφυγες εισήγαγαν “καινά διαμόνια” στις κλειστές κοινωνίες των αστικών και αγροτικών κέντρων, μεταμόρφωσαν το πολιτικό φάσμα, έδωσαν ώθηση στην ελληνική κοινωνία προσφέροντας εργατικά χέρια με ειδικές δεξιότητες και επηρέασαν την πνευματική ζωή και τις τέχνες»⁸².

Το ειρηνικό έπος έχει συντελεσθεί αλλά ελάχιστοι μεταγενέστεροι Έλληνες έχουν συναισθανθεί τι συνέβη πραγματικά. Μετά τρεις ολόκληρες ελληνικές γενεές, το έπος εκείνο αναμένει ακόμη την συλλογική επιστημονική έρευνα και την αυστηρή τεκμηρίωση. Η προσφυγιά παραμένει ακόμη ανοιχτή λαβωματιά στην ψυχή μας.

80. Stephan Ronart, *Griechenland von Heute*, Amsterdam, 1935. Απ. Βακαλόπουλος, όπου ανωτ., σελ. 384.

81. Απ. Βακαλόπουλος, όπου ανωτ., σελ. 382 κ.ε.

82. Θ. Βερέμης - Ι. Κολιόπουλος, όπου ανωτ., σελ. 543.

Ωστόσο, ένας οξυδερκής Γερμανός παρατηρητής, πριν 72 ήδη χρόνια, το αποτιμά επιγραμματικά και σοφά⁸³:
«Ο ελληνισμός, σώζοντας τους πρόσφυγές του από την καταστροφή και την εξουθένωση, έσωσε ο ίδιος τον εαυτόν του και ανορθώθηκε πάλιν ηθικά, ενώ συγχρόνως συναρμολόγησε σφικτά ολόκληρον τον εθνικόν του κορμόν».

Πέντε μόλις χρόνια μετά την παραπάνω αποτίμησή του, ο Γερμανός –και μαζί του όλη η Οικουμένη– είδε με θαυμασμό τον Ελληνισμό να εφορμά ξανά και να νικά.

Εκείνη ακριβώς η βαριά λαβωμένη και βαθιά διχασμένη γενεά αποδείχθηκε ενωμένη κι ατσαλωμένη. Ο ελληνικός λαός, μαχόμενος υπέρ βωμών κατάμονος, γράφει με εφ' όπλου λόγχη το έπος του 1940-1941 αφού προηγουμένως έγραφε –και έχασε– την εποποιία στη Μικρά Ασία και αφού, έπειτα, ολοκλήρωσε το ειρηνικό έπος 1923-1938.

Στη Βουλή των Κοινοτήτων ο Άγγλος Πρωθυπουργός αναπέμπει ύμνους⁸⁴:

«Δεν γνωρίζω άλλον στρατόν ο οποίος θα είχε προελάσει τόσον πολύ όσον οι Έλληνες. Εις πάσαν μάχην επέδειξαν στρατιωτικήν υπεροχήν (...) Υπέστησαν θυσίας σχεδόν απιστεύτους (...) και τούτο εγένετο αποδεκτόν αοογγύστως από ολόκληρον τον πληθυσμόν (...) Λαός ο οποίος έπραξε ταύτα είναι άξιος εκτιμήσεως εκ μέρους οιασδήποτε χώρας».

Όρθιοι όλοι οι Άγγλοι βουλευτές και υπουργοί επευφημούν. Αλλά είναι σ' άλλη εποχή. Όταν, την 4η Αυγούστου 1922, άκουσαν τους παραπάνω ύμνους του πρωθυπουργού τους Λόυδ Τζωρτζ, τον αποδοκίμασαν και καταδίκασαν τον ελληνικό λαό στη Μικρασιατική Καταστροφή. Ένας απ' αυτούς ήταν ο υπουργός Πολέμου και ονομάζονταν Ουίνστον Τσώρτσιλ. Τώρα, Νοέμβριο μήνα του 1940, είναι αυτός Πρωθυπουργός. Από το δήμα ευγνωμονεί και εξυμνεί τους Έλληνες, μοναδικούς συμμάχους στην υπόδουλη ήδη Ευρώπη και νικητές:

«Μέχρι τούδε ελέγομεν ότι οι Έλληνες πολεμούν ως ήρωες. Εφ' εξής λέγομεν ότι οι ήρωες πολεμούν ως Έλληνες».

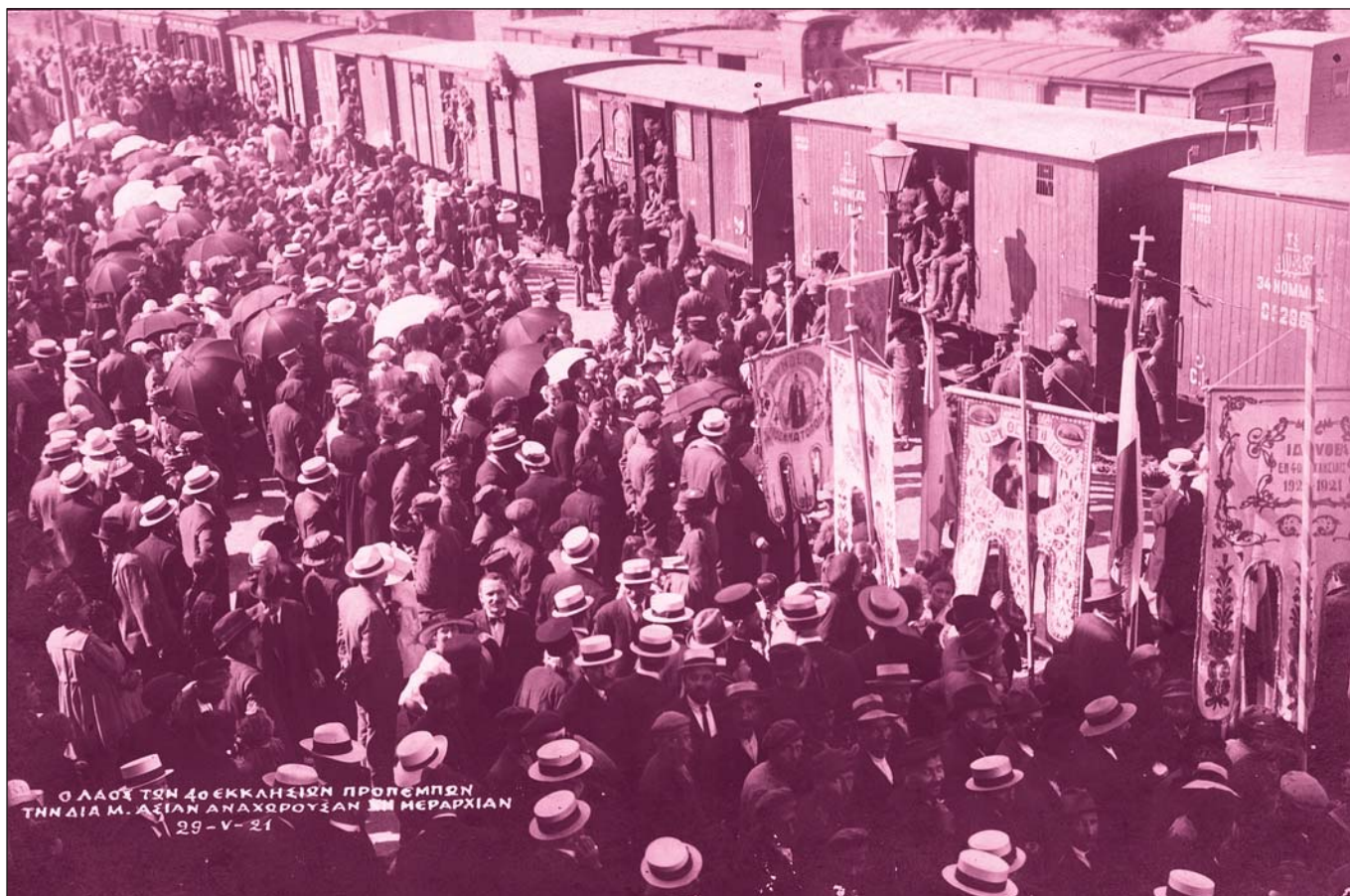
Όλοι όρθιοι επευφημούν τους Έλληνες. Τους ευγνωμονούν.

Τραγική ειρωνεία. Αυτή είναι η ελληνική Ιστορία.

83. Stephan Ronert, όπου ανωτ.

84. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 445-446.

Προς το Όνειρο

1. Ο λαός των 40 Εκκλησιών προπέμπων την διά Μικράν Ασίαν αναχωρούσαν ΧΙΙ Μερραρχίαν. 29 Μαΐου 1921.

29 Μαΐου 1921, 468η επέτειος της Αλώσεως, και η ΧΠ Μεραρχία αναχωρεί για τη Μικρά Ασία από τον σιδηροδρομικό σταθμό των Σαράντα Εκκλησιών. Αντιλαμβάνεται ο καθένας με τι αισθήματα και ποιες υπέρτατες προσδοκίες την ξεπροβοδούν οι Θράκες. Αποχαιρετούν, επίσης, συγγενείς τους εθελοντές.

Τη συμβολική αυτή ημέρα ο Βασιλέας Κωνσταντίνος, συνοδευόμενος από τους Πρίγκιπες, αναχωρούσε από την Αθήνα για τη Σμύρνη ενώ ο Λαός παραληρούσε «*Στην Πόλη, Κωνσταντίνε, στην Πόλη, Βασιλιά!*»

Τα υψωμένα λάβαρα στη φωτογραφία αντιπροσωπεύουν επαγγελματικά σωματεία και συντεχνίες. Τέταρτο από δεξιά, των υποδηματοποιών. Όλα, όπως προκύπτει από τις επιγραφές των λαβάρων, ιδρύθηκαν το 1920 ή το 1921, δηλαδή μετά την απελευθέρωση της Ανατολικής Θράκης. Ενωρίτερα, μεταξύ 1908-1918, το Σύνταγμα των Νεοτούρκων ήταν ονομαστικά μόνον φιλελεύθερο και οι διακηρυγμένες συνταγματικές ελευθερίες όλων των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βρίσκονταν μόνον στα χαρτιά. Μεταξύ 1914-1916 οι Νεότουρκοι εξαπέλυσαν αληθινή γενοκτονία εναντίον δεκάδων χιλιάδων Ελλήνων που ζούσαν από αιώνες στα παράλια της Θράκης, του Ευξείνου Πόντου και της Μικράς Ασίας.

Την επιχείρηση συστηματικής γενοκτονίας διέταξε ο Γερμανός στρατηγός φον ντερ Γκολτς πασάς που είχε αναλάβει την αναδιοργάνωση και πολεμική ετοιμότητα του οθωμανικού στρατού, συμμάχου τότε της Γερμανικής Αυτοκρατορίας.

Το τρένο, όπως δείχνουν στα βαγόνια οι επιγραφές, ανήκε στη διαλυόμενη Οθωμανική Αυτοκρατορία και αποτελούσε προφανώς λάφυρο πολέμου.

Οι Σαράντα Εκκλησιές ήταν ανθηρή ελληνική πόλη, την οποία εγκατέλειψαν μεταξύ 1922-1923 όλοι οι Έλληνες κάτοικοί της, οι οποίοι κατέφυγαν ανέστιοι πρόσφυγες στη μητροπολιτική Ελλάδα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και τη Συνθήκη της Λωζάννης. Οι περισσότεροι ίδρυσαν τον συνοικισμό των 40 Εκκλησιών στη Θεσσαλονίκη.

Πού να φαντάζονταν οι κομποί Σαρανταεκκλησιώτες, οι οποίοι εικονίζονται ευτυχείς, ότι θα καταστρέφονταν και θα ξεριζώνονταν για πάντα μετά από 15 μόλις μήνες!...

2. Τμήματα της ΧΙΙ Μεραρχίας εις την παραλίαν της Ραιδεστού ολίγον προ της αναχωρήσεως διά Μ. Ασίαν.
1 Ιουνίου 1921.

Η Ραιδεστός ήταν μικρή πόλη με συντριπτική υπεροχή των Ελλήνων και αποτελούσε το σημαντικότερο στρατηγικό λιμάνι της Ανατολικής Θράκης. Σύμφωνα με απογραφή πληθυσμού, που ο Βενιζέλος παρουσίασε στο Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι, στα δύο βιλαέτια Αδριανουπόλεως και Κωνσταντινουπόλεως της Ανατολικής Θράκης ζούσαν 957.425 Μουσουλμάνοι, 730.822 Έλληνες, 183.253 Αρμένιοι, 112.174 Βούλγαροι και 151.151 διάφοροι άλλοι.

Η Δυτική Θράκη είχε περιέλθει το 1913 στη Βουλγαρία, η οποία την κατείχε μέχρι την ήττα της και τη συνθηκολόγησή της στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1918.

Μεταξύ 1914-1918 δεκάδες χιλιάδες Έλληνες της Θράκης είχαν διωχθεί και κατά χιλιάδες εξοντωθεί από τους συμμάχους Τούρκους και Βουλγάρους.

Οι νικητές σύμμαχοι της Αντάντ αντιμετώπιζαν ως συνολικό ζήτημα την τύχη της ενιαίας Θράκης. Συζητήσαν επανειλημμένως προτάσεις να δημιουργηθεί Αυτόνομο Διεθνές Κράτος της Θράκης αλλά οι Αμερικανοί επέμεναν αταλάντευτα να παραμείνει στη Βουλγαρία η Δυτική Θράκη. Μπροστά στο αδιέξοδο οι σύμμαχοι το 1919 απεφάσισαν να επιβάλουν διασυμμαχική κατοχή σ' όλη τη Θράκη. Στις 18 Οκτωβρίου 1919 η ΙΧ ελληνική Μεραρχία κατέλαβε την Ξάνθη. Στις 3 Ιουνίου 1920 η ελληνική Στρατιά Θράκης, που την αποτελούσαν η ΙΧ Μεραρχία Ιωαννίνων και η ΧΙΙ Μεραρχίας Ξάνθης, κατέλαβε ολόκληρη τη Δυτική Θράκη και έναν μήνα αργότερα, ενισχυμένη από τη Μεραρχία Σμύρνης που αποδιβάσθηκε στη Ραιδεστό, κατέλαβε και την Ανατολική Θράκη. Στις 28 Ιουλίου 1920 η Συνθήκη των Σεβρών παρεχώρησε στην Ελλάδα ολόκληρη τη Θράκη που κατείχε ο Ελληνικός Στρατός μέχρι τη Τσατάλτζα.

Κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή, στο λιμάνι της Ραιδεστού διασώθηκαν τα λείψανα της ΧΙΙ Μεραρχίας, άλλες μονάδες, ολόκληρο το Γ΄ Σώμα Στρατού με 60.000 άνδρες και χιλιάδες πρόσφυγες.

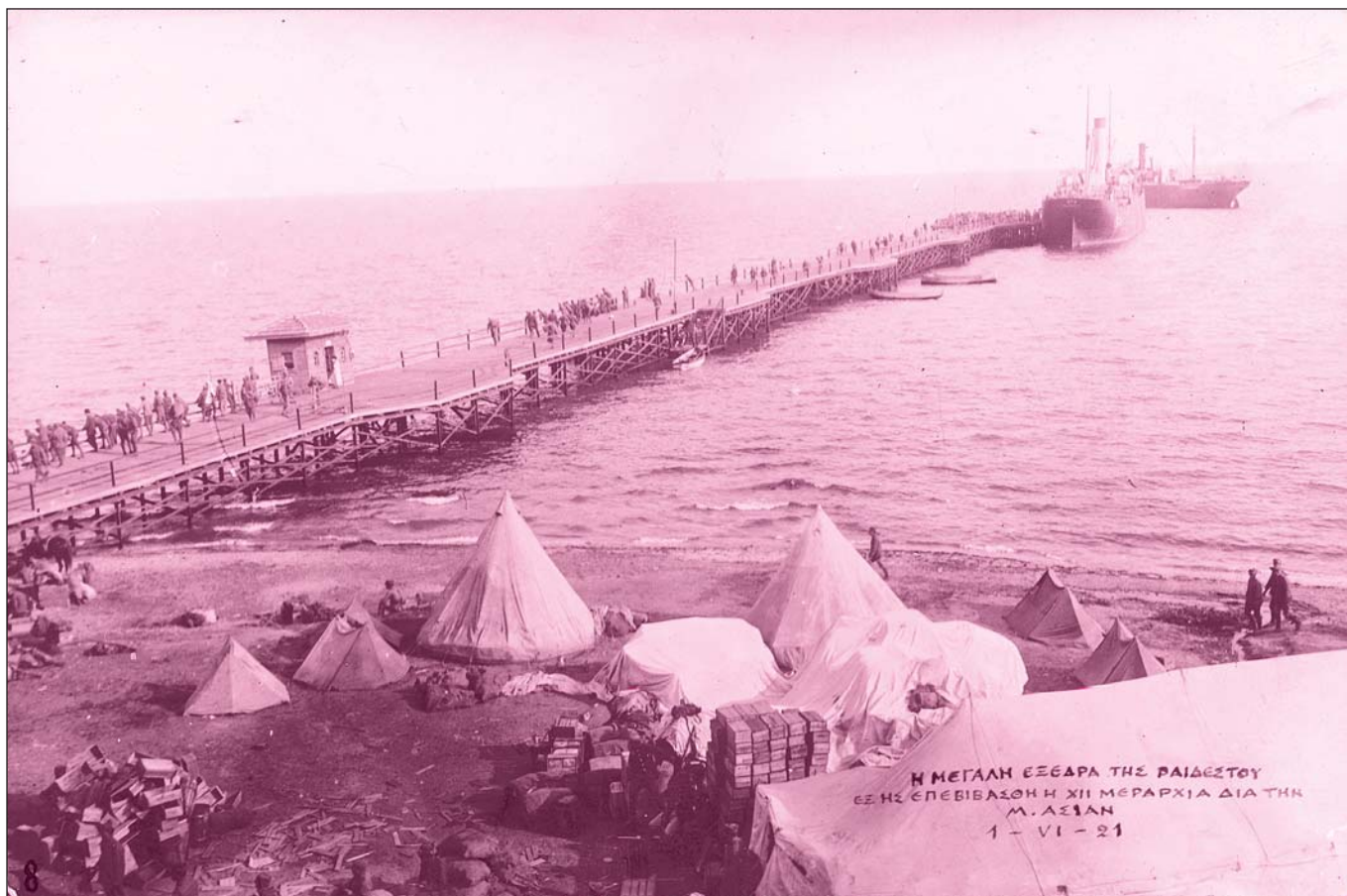
Την 20ή Σεπτεμβρίου 1922 ο Ελευθέριος Βενιζέλος, εκπρόσωπος της Ελλάδος στη Διασυμμαχική Διάσκεψη, τηλεγράφησε στην Αθήνα:

«Ανατολική Θράκη απωλέσθη ατυχώς δι' Ελλάδα και επανέρχεται εις άμεσον κυριαρχίαν Τουρκίας. Όσον τραγικόν και αν είναι, παρίσταται ανάγκη οι Θράκες να εγκαταλείψωσιν την γην την οποίαν από τόσων αιώνων κατοικούν αυτοί και οι πρόγονοί των».

Την 1η Οκτωβρίου 1922 η ελληνική κυβέρνηση διέταξε τον στρατό να εγκαταλείψει την Ανατολική Θράκη και να διασώσει μαζί του τους Έλληνες. Διακόσιες πενήντα χιλιάδες αλλόφρονες Έλληνες εγκατέλειψαν τις προαιώνιες προγονικές εστίες τους και πέρασαν πρόσφυγες τον Έβρο. Η Ραιδεστός, η Ηράκλεια, τα Μάλγαρα, η Τυρολόη, τα Μουδανιά, το Πλαγιάρι, οι Σαράντα Εκκλησιές, η Αδριανούπολη, ο Σκοπός κ.ά., μετά πολλούς αιώνες, δεν είχαν πια ούτε έναν Έλληνα.

Αργότερα, με τη Συνθήκη της Λωζάννης, το 1923 έφυγαν πρόσφυγες και οι 30.000 Έλληνες της Καλλιπόλεως.

Μέσα σε 15 μόνον μήνες, από τη λήψη τούτης της χαρμόσυνης φωτογραφίας, συντελέσθηκε κοσμογονία. Έπεσε, κυριολεκτικά, ο ουρανός!...

3. Η μεγάλη εξέδρα της Ραιδεστού εξ ης επεβιάσθη η XII Μεραρχία διά την Μ. Ασίαν. 1 Ιουνίου 1921.

4. Επιβάσεις τμημάτων της ΧΙΙ Μεραχίας επί του ατμοπλοίου «Bylgia» εν Ραιδεστώ. 2 Ιουνίου 1921.

5. Στάθμευσις της ΧΙΙ Μεραρχίας παρά τον σιδ. σταθμόν Ινάι. 17 Ιουνίου 1921.

Στον σιδηροδρομικό σταθμό του Ινάι και στον πλησιόχωρο του Ουσάκ συγκεντρώθηκαν οι ισχυρές δυνάμεις του Νοτίου Συγκροτήματος Μεραρχιών υπό τη διοίκηση του υποστρατήγου Γίδα. Στο Ινάι έφθασε σιδηροδρομικά από τη Σμύρνη ο Βασιλόπαις Ανδρέας και ανέλαβε τη διοίκηση της XII Μεραρχίας.

Στρατηγικός στόχος των Ελλήνων ήταν η περικύκλωση και η εκμηδένιση των τουρκικών δυνάμεων περί το Αφιόν Καραχισάρ, το Εσκή Σεχήρ και την Κιουτάχεια, ώστε ο Κεμάλ να εξαναγκασθεί σε πολιτικό συμβιβασμό με την Ελλάδα πριν είναι αργά για τον Ελληνικό Στρατό, επειδή ήδη έτρεχαν εις βάρος του σοβαρότατες πολιτικές εξελίξεις στη νέα μεταπολεμική ισορροπία των συμμάχων ευρωπαϊκών κρατών, στις ολοένα ευνοϊκότερες σχέσεις αυτών με τον Κεμάλ και στα ευρύτερα στρατηγικά αποθέματα της Ελλάδος.

6. Σιδηροδρομικός Σταθμός Ινάι. [Αχρονολόγητη].

Στο Μικρασιατικό Μέτωπο η Ελλάδα είχε συγκεντρώσει περισσότερους από 200.000 άνδρες αλλά στις πολεμικές επιχειρήσεις ήταν δυνατόν να λάβουν μέρος μόνον 60.000, επειδή οι υπόλοιποι 140.000 ήσαν υποχρεωμένοι να φυλάσσουν τις εξαιρετικά μακρές και διαρκώς προσβαλλόμενες γραμμές εφοδιασμού, τη Σμύρνη και τις άλλες πόλεις. Ο Κεμάλ παρέτασε σ' εκείνο το μέτωπο 50.000 άνδρες και πολύ ισχυρότερο ιππικό σε φιλικό και γνώριμο περιβάλλον.

Αρχές Ιουνίου, ο Κωνσταντίνος με το επιτελείο του εγκαταστάθηκε στη Σμύρνη και τον ίδιο μήνα ο νέος αρχιστράτηγος Αναστάσιος Παπούλας μετέφερε το στρατηγείο του στο Ουσάκ.

Σε μια αχανή χώρα, χωρίς ουσιαστικά αμαξιτές οδούς, ο σιδηρόδρομος είχε εξαιρετική σημασία για τη μεταφορά δυνάμεων και τον ανεφοδιασμό τους σε τεράστιες μάλιστα αποστάσεις. Οι σιδηροδρομικές γραμμές από τη Σμύρνη μέχρι τον σταθμό Ινάι, βάση εξορμήσεως προς τα ενδότερα, είχαν μήκος 270 χιλιομέτρων και προσεβάλλοντο συνεχώς από άτακτους τσέτες.

Ο διοικητής της XII Μεραρχίας Πρίγκιψ Ανδρέας, ο οποίος είχε το πρώτο στρατηγείο του στο Ινάι, σημειώνει¹:

«Η περί Ουσάκ και Ινάι συγκέντρωσις των ημετέρων δυνάμεων εξυπηρετείτο εκ Σμύρνης αποκλειστικώς δια μίας και μόνης σιδηροδρομικής γραμμής, μήκους άνω των 270 χιλιομέτρων. Η χώρα ην διέσχίζεν η γραμμή αυτή ήτο απολύτως εχθρική φυλασσομένη παρά μεταβατικών αποσπασμάτων και, συνεπώς, έκαστος εννοεί ποίαν σημασίαν είχε η φύλαξις της σιδηροδρομικής γραμμής προς αποφυγήν ανεπανορθώτων δεινών.

Μέγας αριθμός στρατευμάτων ήτο διατεθειμένος προς φύλαξιν γεφυρών και σιδηροδρόμων. Απασχολούντο δυνάμεις αι οποίαι θα ήσαν λίαν χρήσιμοι εις το μέτωπον. Πράκτορες της Αγκύρας, ανενοχλήτως σχεδόν, εστρατολόγουν συμμορίας ατάκτων (τσετών) αίτινες υπό την ηγεσίαν Τούρκων αξιωματικών ενήργουν διαρκώς επιδρομάς προς καταστροφήν γεφυρών και εν γένει τεχνικών έργων της γραμμής».

1. Βασιλόπαιδος Ανδρέου, *1921 Δορύλαιον-Σαγγάριος*, Παρίσι 1928, σελ. 29.

Προς τη Νίκη

7. Κίονες αρχαίων ελληνικών μνημείων εν τω τουρκικώ νεκροταφείω του Σεβασλή. 25 Ιουνίου 1921.

Η Μικρά Ασία είναι κατάσπαρτη με αρχαία και βυζαντινά μνημεία, ναούς, βωμούς, θέατρα, υδραγωγεία κ.ά. Πολλά μέλη αυτών των μνημείων, συλημένων ή απλώς ερειπωμένων, είχαν χρησιμοποιηθεί ανέκαθεν από χριστιανούς σε νέα κτίσματα. Το Σεβασλή είναι η βυζαντινή Σεβαστή.

Η συνάντηση των Ελλήνων στρατιωτών με το ένδοξο παρελθόν ενίσχυσε την εδραία πεποίθησή τους ότι, παρά τον εχθρικό πληθυσμό, απελευθέρωναν την πατρογονική τους χώρα. Η χρήση, όμως, διαμελισμένων αρχαιοελληνικών μνημείων στο τουρκικό νεκροταφείο τους εξαγριώσε. Ήσαν, άλλωστε, βαριά καταπονημένοι από μια συνεχή πεζοπορία τριών ημερών βαδίζοντας προς το άγνωστο, ακόμη και νύχτα, περί τα 40 χιλιόμετρα κάθε ημέρα. Ξέσπασαν, λοιπόν, σε ανεπίτρεπτες αγριότητες σε βάρος του αμάχου οθωμανικού πληθυσμού.

Ο μέραρχός τους Ανδρέας, ο οποίος είχε ήδη υπογραμμίσει πόσο απείθαρχοι και ανεκπαιδευτοί ήσαν οι περισσότεροι στρατιώτες, ακόμη και οι αξιωματικοί του, εξαγριώθηκε. Αλλά πώς και πόσους να τιμωρήσει, ενώ τους οδηγούσε στην κρισιμότερη τότε μάχη της Μικρασιατικής Εκστρατείας; Ελάχιστα, μόλις, χρόνια αργότερα γράφει, ακόμη ντροπιασμένος, στο Παρίσι²:

«Την 11ην ώραν, μετά κοπιώδη πορείαν υπό τρομερόν καύσωνα, εφθάσαμεν εις το χωρίον Σιθασλή (...) η διαγωγή, όμως, των εντός του χωρίου εισελθόντων ανδρών και η αδιαφορία δυστυχώς των πλείστων αξιωματικών υπερέβαινον παν επιτρεπόμενον όριον. Προτιμώ να ρίψω πέπλον επί των λαβόντων χώραν γεγονότων. Δεν δύναμαι, όμως, παρά να οικτίρω και να αποδοκιμάσω την νοοτροπίαν ότι η επί τόσους αιώνας δουλεία της ελληνικής φυλής υπό το πέλμα των Τούρκων επέτρεπε και επέβαλλε τοιαύτας θαναύσους αντεκδικήσεις εναντίον ενός αμάχου και ειρηνικού πληθυσμού όστις πάντοτε μας εδέχετο μεθ' όλων των εκδηλώσεων σεβασμού και υποταγής».

2. Όπου ανωτ., σελ. 32.

8. Ερείπια αρχαίου ελληνικού ναού προ του Σινάν πασά. 29 Ιουνίου 1921.

Η ΧΙΙ Μεραρχία συμπληρώνει δέκα ημέρες πορείας υπό αφόρητο καύσωνα. Οι έφιπποι πρόσκοποι αναγνωρίσεως φορούν μανδήλες, όπως τα μέλη της Λεγεώνας των Ξένων στη Βόρειο Αφρική. Μπροστά τους μια υποτυπώδης αμαξιτή οδός από όπου έπρεπε να περάσουν, όταν και όπου βρίσκονταν τέτοια, τα βαρέα τηλεβόλα και τα αυτοκίνητα με το υλικό της Μεραρχίας.

Ωστόσο ο στρατηγικός κυκλωτικός ελιγμός των ένδεκα συνολικά ελληνικών Μεραρχιών συνεχίζονταν. Και ο διοικητής της ΧΙΙ θα γράψει³:

«Ο εχθρός γνωρίζων, ως εγνώριζε, την χώραν του ήτο δύσκολον να φαντασθή ότι είχομεν κατά φρένας κυκλωτικήν κίνησιν τοιαύτης κλίμακος, δεδομένων των κολοσσιαίων αποστάσεων και της καταστάσεως των οδών επί των οποίων αι δυσκολίαι μεταφορών ήσαν παμμέγιστα. Οδοί αμαξιτοί δεν υπήρχον ουδόλως, πάσαι δε αι οδοί ήσαν επί φυσικού εδάφους».

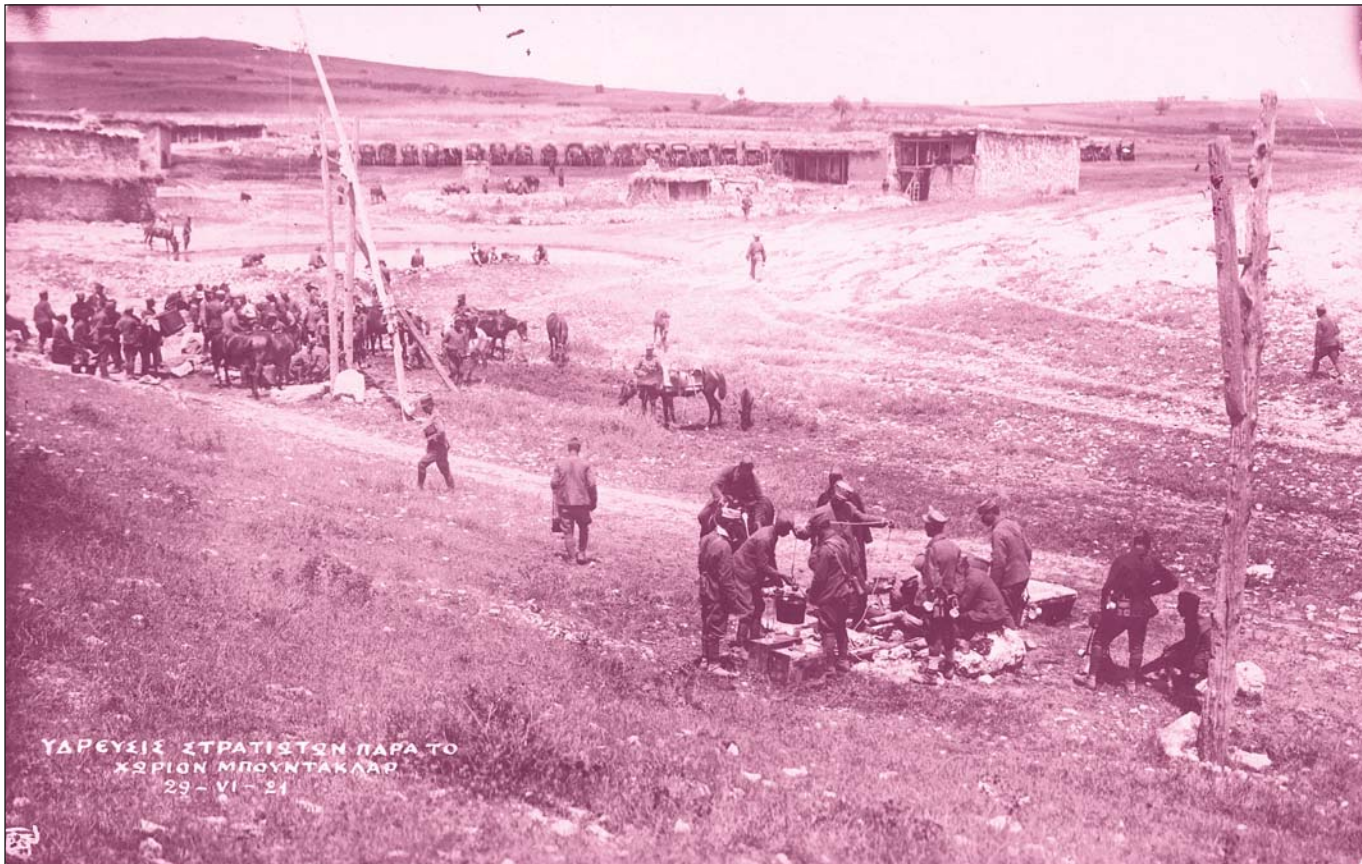
3. Όπου ανωτ., σελ. 29.

9. Το Επιτελείον της ΧΙΙ Μεραρχίας επί των κορυφών του Ακάρ Νταγ. 27 Ιουνίου 1921.
(Μπροστά ο διοικητής της Ανδρέας. Στην πραγματικότητα είναι 29 Ιουνίου 1921).

Η ΧΙΙ ξεκίνησε από τον σταθμό Ινάι στις 23 Ιουνίου 1921 ώρα 21.00' νύχτα και ολονυχτίς διήνυσε 40 χιλιόμετρα μέχρι ώρα 10.00' της επόμενης ημέρας και στρατοπέδευσε στο χωριό Μπουντακκάρ όπου αναπαύθηκε όλη μέρα. Χαράματα ώρα 6.00' στις 25 του μηνός ξεκίνησε για Σεβασλή όπου έφθασε μετά πορεία πέντε ωρών κατευθυνόμενη προς Χισάρ όπου έφθασε το βράδυ και διενυκτέρευσε. Εκεί συνάντησε μία μοίρα πεδινού Πυροβολικού που της έστειλε για ενίσχυση το Στρατηγείο από το Ουσάκ.

Ώρα 7.00' το πρωί στις 26 του μηνός ξεκίνησε, για να προσπελάσει τον οχυρό ορεινό όγκο του Ακάρ Νταγ, όπου ανέμενε σφοδρή αντίσταση του κεμαλικού στρατού, επειδή η τοποθεσία φύλαγε την ορεινή διάβαση προς το Αφιόν Καραχισάρ. Μετά από πολύ δύσκολη πορεία σε κατοτράχαλα μονοπάτια, όπου ήταν αδύνατον να περάσουν τα πεδινά πυροβόλα και η εφοδιοπομπή, κατέλυσε αργά το μεσημέρι στο χωριό Αχάτ-κιοϊ που είναι η βυζαντινή Ακμονία (ο άκμονας των δύο περιοχών Ουσάκ - Αφιόν Καραχισάρ). Στις 27 του μηνός ξεκίνησε χαράματα σε διάταξη μάχης αναμένοντας κατατρεγμένα πυρά του εχθρού αλλά μόνον το σύνταγμα Ζήρα συνάντησε αντίσταση οπισθοφυλακών. Κατάκοποι ώρα 19 βράδυ οι άνδρες στρατωνίσθηκαν μετά τη σκληρότερη πορεία της εννιαήμερης προελάσεως. Την επομένη, 28 του μηνός, ετοιμάσθηκαν για άγρια μάχη αλλά ο εχθρός είχε εξαφανισθεί. Η γενική επίθεση κατά του Ακάρ Νταγ εξαπελύθη στις 29 του μηνός, οπότε μετά από σποραδική αντίσταση η ΧΙΙ κατέλαβε την κορυφογραμμή του Ακάρ Νταγ.

10. Ύδρευσις στρατιωτών παρά το χωρίον Μπουντακλάρ. 29 Ιουνίου 1921.

Ο ορεινός αυχέννας του Ακάρ Νταγ οδηγεί στην αναπεπταμένη πεδιάδα του Αφιών Καραχισάρ όπου αυθημερόν κατήλθε η ΧΙΙ Μερραρχία, όπως και άλλες Μερραρχίες, προκειμένου να κυκλώσουν τον Κεμάλ. Αλλά αυτός, δια του Ισμέτ πασά, του μετέπειτα Ινονού, είχε ήδη διαφύγει πραγματοποιώντας τακτική υποχώρηση, ώστε να αποφύγει την περικύκλωσή του και πιθανή συντριβή του.

Το ελληνικό Γενικό Στρατηγείο της Στρατιάς Μικράς Ασίας πανηγύρισε και ο αθηναϊκός Τύπος παιάνισε θριάμβους, αλλά όλα απεδείχθησαν πολύ πρόωρα.

Την προηγούμενη ημέρα, 28 Ιουνίου, μετά πορεία 30 χιλιομέτρων, από ώρα 4.30' τα χαράματα, η ΧΙΙ αναπαύθηκε στο Πασά-κιοϊ, όπου οι χωρικοί πληροφόρησαν τον Μέραρχο ότι οι δυνάμεις του Ισμέτ πασά είχαν αποχωρήσει πριν δύο ημέρες. Ο Ανδρέας διέκρινε στο βάθος οχυρωμένες θέσεις του εχθρού και διέταξε τα πεδινά πυροβόλα να τις κανονιοβολήσουν αλλά από κακό συντονισμό των αξιωματικών δεν έπεσε ούτε κανονιά, όπως αναφέρει ο ίδιος.

Στις 29 του μηνός, κατερχομένη από το Ακάρ Νταγ, η ΧΙΙ διέσχισε την αναπεπταμένη πεδιάδα με στόχο το Αφιών Καραχισάρ.

Το σπανιότερο και πολυτιμότερο αγαθό, μέσα στον καύσωνα και στη συνεχή πεζοπορία επί 30 έως 40 χιλιομέτρα, ήταν το νερό.

Εδώ, στον προαιώνιο δρόμο των караβανιών, οι καταπονημένοι άνδρες, τα άλογα Ιππικού και τα υποζύγια μεταφορών βρήκαν ένα χάνι και ένα πηγάδι να ανακουφισθούν. Στο βάθος της φωτογραφίας διακρίνονται τα φορτηγά αυτοκίνητα της Μερραρχίας.

11. Συγκομιδή αφιονίου παρά το Αφιόν Καρακισάρ. [Αχρονολόγητη. Μάλλον 1 Ιουλίου 1921].

Αφίονι είναι το όπιο. Γνωστή ουσία που επί αιώνες χρησιμοποιήθηκε για ιατρικούς σκοπούς ως ισχυρό υπνωτικό και αναλγητικό. Ισχυρό επίσης παραισθησιογόνο ναρκωτικό που διαδόθηκε στην Ευρώπη κατά τον 19ο ιδίως αιώνα από την Κίνα και την Ινδοκίνα μέσω των αποικιοκρατών. Ανεκτίμητο υλικό στα στρατιωτικά χειρουργεία, ιδίως κατά τις μεγάλες ανθρωποσφαγές του Κριμαϊκού Πολέμου και, έπειτα, του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Παράγεται σε γαλακτώδη μορφή από το κοτσάνι της κόκκινης παπαρούνας, αλλά μόνον από το είδος «μήκων η υπνοφόρος».

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρήγαγε μεγάλες ποσότητες οπίου, το οποίο, ζυμωμένο σε μικρές μπάλες, εξήγαγε μαζικά στην Ευρώπη και ιδίως στην Αγγλία όπου οι ιατροί, κυρίως οι στρατιωτικοί, το χρησιμοποιούσαν ως υπνωτικό-αναλγητικό και σύντομα απετέλεσε την πρώτη βασική ύλη των μεγάλων φαρμακοβιομηχανιών. Το εμπόριο ήταν νόμιμο μέχρι και το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα.

Τεράστιες εκτάσεις καλλιεργούνταν στην πεδιάδα του Αφίον Καραχισάρ που σημαίνει Μαύρο Φρούριο του Οπίου.

Πρώι στις 30 Ιουνίου δυνάμεις της XII Μεραρχίας, υπό τον συνταγματάρχη Ζήρα, ο οποίος υπερέβη τις διαταγές, εισήλθαν στο Αφίον Καραχισάρ όπου το μεσημέρι εγκαταστάθηκε η IV Μεραρχία.

Ο σιδηροδρομικός σταθμός του Αφίον Καραχισάρ ήταν κορυφαίας στρατηγικής σημασίας, επειδή εκεί κατέληγε η μοναδική σιδηροδρομική γραμμή από τη Σμύρνη. Προέκταση της γραμμής από Αφίον Καραχισάρ κατέληγε στον κόμβο του Εσκή Σεχήρ από όπου διέρχονταν ο σιδηρόδρομος Κωνσταντινουπόλεως-Βαγδάτης που οδηγούσε στην Άγκυρα. Γι' αυτό, στόχοι της Στρατιάς ήταν ταυτοχρόνως το Αφίον Καραχισάρ, το Εσκή Σεχήρ και η Κιουτάχεια.

Οι άλλες Μεραρχίες διεξήγαγαν σκληρές νικηφόρες μάχες με τον εχθρό αλλά οι νίκες ήσαν τακτικές. Ο κύριος όγκος του εχθρού είχε διαφύγει την περικύκλωση και την εξουδετέρωσή του υποχωρώντας.

12. Φάλαγξ της ΧΙΙ Μεραρχίας εν τη στενωπώ Γιεγιέρ. (Σβησμένη ημερομηνία. Είναι 3 Ιουλίου 1921).

Στις 30 Ιουνίου, μετά την κατάληψη του Αφιών Καραχισάρ, η XII Μερραρχία, ενισχυμένη με μια Ταξιαρχία Ιππικού, εστράφη προς Βορράν, για να ενισχύσει τις άλλες ελληνικές δυνάμεις του Βορείου Συγκροτήματος που άρχιζαν τη μάχη της Κιουταχείας. Το βράδυ διενυκτέρευσε στο Ελπιρέκ. Την άλλη μέρα, 1 Ιουλίου, έφθασε με μακρά κοπιώδη πορεία στη Μπελτεμίζα όπου υπήχθη στο Α' Σώμα Στρατού, διότι αναδιάρθρωση της Στρατιάς κατήργησε το Νότιο Συγκρότημα Μερραρχιών. Από Βορρά έφθανε ο βαρύς αχός κανονιοβολισμών: η II Μερραρχία επετίθετο στο όρος Καρα-Μπουγουρουκλού Νταγ.

Χαράματα την επομένη, 2 Ιουλίου, ξεκίνησε σε παράταξη μάχης με σκοπό να διασχίσει την οροσειρά Σαριτζέ Νταγ μέσα από την επικίνδυνη στενωπό Γιεγιέρ, η οποία εξέβαλλε προς Βορράν στο πεδίο της Κιουταχείας. Το σούρουπο είχε εισέλθει στη στενωπό Γιεγιέρ όπου αναγκάστηκε να διανυκτερεύσει σε απόλυτη επαγρύπνηση, γιατί το φαράγγι ήταν άκρως επικίνδυνο και ήδη μια ημιλαρχία Ιππικού είχε συγκρουσθεί με τον εχθρό.

Χαραυγή, 3 Ιουλίου, τους βομβαρδίζει εχθρικό αεροπλάνο, χωρίς απώλειες και, με την ανατολή του ηλίου το σύνταγμα Πολυμενάκου εκπορθεί την βόρεια έξοδο με κεραυνοβόλο σύντομη επίθεση. Ολόκληρη η XII εξέρχεται και, με προφυλακή την Ταξιαρχία Ιππικού, πλησιάζει στο Ακ-Ιν όπου δέχεται σφοδρά πυρά και αναπτύσσεται για γενική επίθεση.

Την ίδια μέρα η IV Μερραρχία δέχεται αιφνιδιαστική επίθεση ισχυρών εχθρικών δυνάμεων που αποκρούει νικηφόρα, ενώ στην Κιουτάχεια μαίνεται επί μέρες ο αγώνας και, τελικά, ο εχθρός αποσύρεται προς Εσκή Σεχέρ αποφεύγοντας την περικύκλωσή του.

13. Ημιλαρχία εν πορεία παρά τα φρυγιάνα ερείπια. [Αχρονολόγητη].

Στα Φρυγιανά όρη βρίσκονται οι πηγές του Σαγγαρίου ποταμού όπου, μετά από 40 ημέρες νικηφόρων μαχών, επρόκειτο να αχθεί η ελληνική Στρατιά για τη μεγάλη αναμέτρησή της, την κρισιμότερη όλου του πολέμου, με τον εχθρό.

Από την 1η Ιουλίου, εκτελώντας σε ημικύκλιο προς Βορρά τον κυκλωτικό ελιγμό της Στρατιάς, είχαν μέτωπο την Κιουτάχεια, την οποίαν υπερασπίζονταν αποφασιστικά ο Ισμέτ πασάς ενισχυμένος και με τις ισχυρές δυνάμεις που είχε αποσύρει από το Αφιόν Καραχισάρ όπου, όμως, εξαπέλυε σφοδρές επιθέσεις κατά της IV Μεραρχίας προκειμένου να παραπλανήσει τη Στρατιά και να καθηλώσει αμυντικά την προσβαλλομένη Μεραρχία. Στο κυκλωτικό ημικύκλιο έναντι του Ισμέτ παρετάσσοντο εις βάθος εδάφους τα Α', Β' και Γ' Σώματα Στρατού καθώς επίσης και η ανεξάρτητη XII Μεραρχία που βρίσκονταν υπό τις διαταγές του Α' Σώματος Στρατού.

Μεταξύ 1-3 Ιουλίου 1921 οι ελληνικές δυνάμεις έδωσαν και κέρδισαν σκληρότατες μάχες σφίγγοντας συνεχώς τον κλοιό σε απόσταση 40-30 χιλιομέτρων από την Κιουτάχεια. Οι οιωνοί ήσαν άριστοι και ο κίνδυνος εκμηδενισμού διαγράφονταν τόσο μεγάλος για τους Τούρκους, ώστε 2 Ιουλίου έφθασε στην Κιουτάχεια, σιδηροδρομικώς από την Άγκυρα, ανήσυχος ο Κεμάλ, για να πείσει προσωπικά τον στενό του φίλο Ισμέτ πασά να απαγκιστρωθεί αμέσως πριν είναι πολύ αργά. Την ίδια γνώμη, όμως, είχε και ο Ισμέτ. Αυθημερόν ο Κεμάλ επέστρεψε στην Άγκυρα και ο Ισμέτ διέταξε την σιωπηλή τακτική αναδίπλωση των κυρίων δυνάμεών του, ενώ οι εμπροσθοφυλακές του, μπροστά στην Κιουτάχεια, αμύνονταν πάση δυνάμει.

Στις 3 Ιουλίου, το Γ' Σώμα Στρατού έφθασε 30 χιλιόμετρα από την Κιουτάχεια, εξαπελύθη γενική ελληνική επίθεση, οι Έλληνες νίκησαν και εντέλει εισήλθαν στην πολιορκημένη πόλη, γενέτειρα του περιφήμου Κιουταχή πασά του 1821. Ο κύριος όγκος όμως του εχθρού είχε πάλι διαφύγει.

14. Φάλαγξ XII Μεραρχίας δια του Τουρκμέν Νταγ. 4 Ιουλίου 1921.

Ο μέραρχος της γράφει⁴: «*Η Μεραρχία επρόκειτο να αχθή δια Γκεϊλού Ντερέ-Λατιφιέ και, υπερβαίνουσα το υπερύψηλον και δια πυκνοτάτων δασών κεκαλυμμένον Τουρκμέν Νταγ, να κατευθυνθή προς Καργκίν διά της στενωπού Μπας Εϋρέν. Η εκκίνησις εγένετο λίαν πρωί της 4ης Ιουλίου επί εδάφους λίαν ανηφορικού και αποτόμου.*

Περί την μεσημβρίαν εις το ύψος του Λατιφιέ συνητησαμε πυροβόλα λάφυρα της II Μεραρχίας. Εν τω μεταξύ ηκούετο σφοδρός κανονιοβολισμός βορειοανατολικώς (...) Η συνέχισις της πορείας έφευεν ημάς πλησίον της κορυφής του Τουρκμέν Νταγ (Χουρτιμάν Μπαμπά, υψόμ. 2.051) και δια Γιλδίζ τεπέ εφθάσαμεν εις την χαράδραν Μπας Εϋρέν (...) Μόλις δε η προπομπός εισήρχετο εις την στενωπόν, ομοβροντίαι εχθρικών πυρών ηνάγκαζον αυτήν να αναπτυχθή. Μετ' ολίγον ανεπτύσσοντο ωσαύτως η εμπροσθοφυλακή. Δυστυχώς αι απότομοι κλιτύες της χαράδρας δεν επέτρεπον την ανάπτυξιν και ελευθέραν κίνησιν δυνάμεων (...) και ο εχθρός εξηκολούθησε βάλλων ζωηρώς. Επελθούσης της νυκτός ηναγκάσθη να σταθμεύσω επί τόπου (...)»

4. Όπου ανωτ., σελ. 47-48.

15. Ανατίναξις αποθήκης πυρομαχικών παρά το χωρίον Γκιολού Ντερέ. 4 Ιουλίου 1921.

Πιθανόν η φωτογραφία ελήφθη την επομένη ημέρα, διότι ο διοικητής της XII αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι τουρκικά πυροβόλα και πυρομαχικά βρήκε η Μεραρχία μόνον στις 5 Ιουλίου 1921, αμέσως μετά την πρωινή έξοδό της από την στενωπό Μπας Εϋρέν. Γράφει⁵:

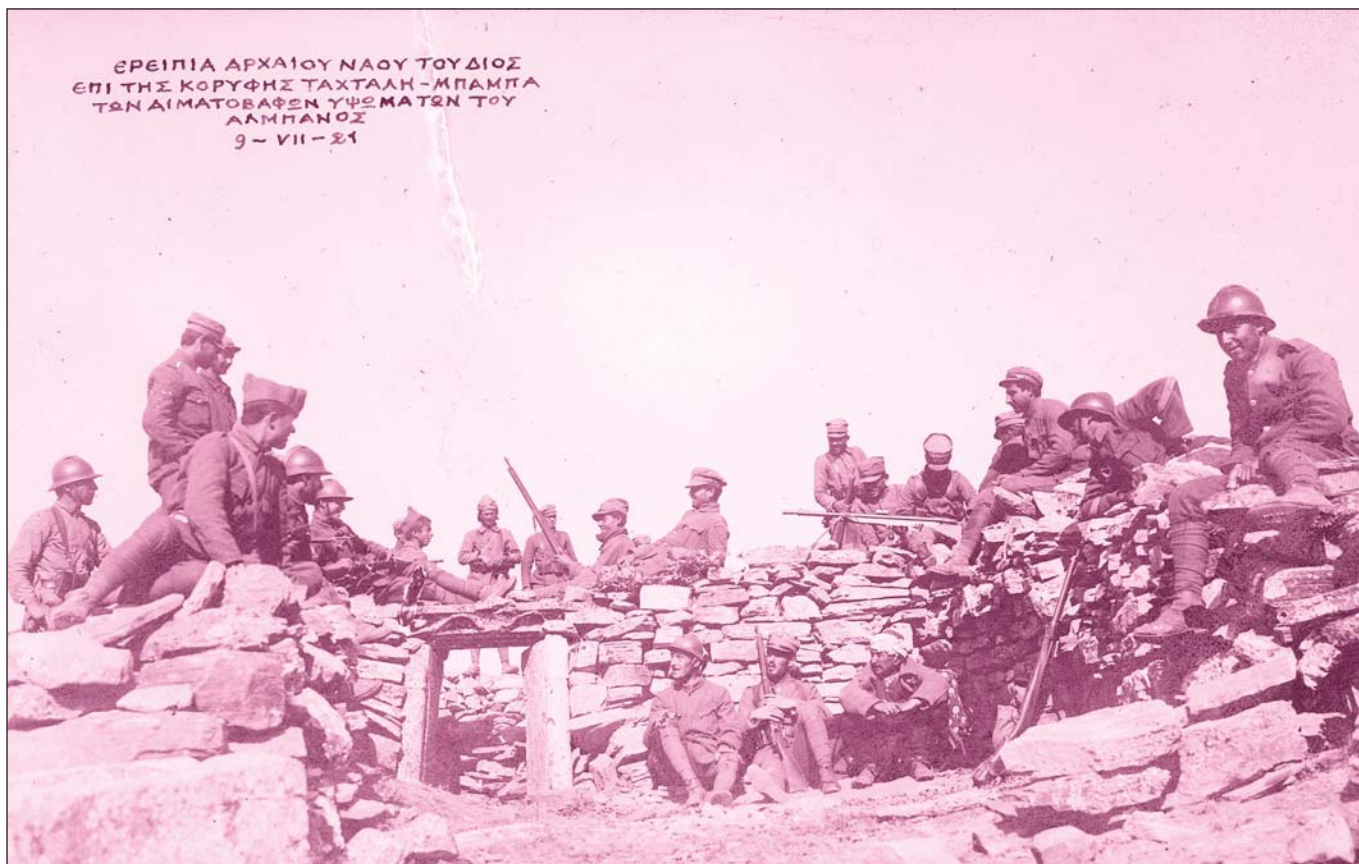
«Η Μεραρχία ηναγκάσθη μεν να σταματήσει λόγω του σκότους, εν τούτοις η παρουσία τόσοσ μεγάλης δυνάμεως εις το πλευρόν του εχθρού τού επέφερε σύγχυσιν της οποίας το αποτέλεσμα είδομεν την επομένην πρωίαν. Τω όντι, την επομένην, 5 Ιουλίου, ο εχθρός απεχώρησεν εκ Μπας Εϋρέν προ της ανατολής του ηλίου. Εξελεθόντες εις την πεδιάδα ευρέθημεν προ αξιοθαυμάστου θεάματος. Εύρομεν εγκαταλελειμμένα 8 πυροβόλα (4 Σκόντα των 15, 3 πεδινά Κρουπ των 7,5 και εν μακρόν των 10,5), τους δε αγρούς μέχρι Καργκίν εγκατεσπαρμένους δι' οβίδων και παντός άλλου υλικού».

Στις 6 Ιουλίου αναδιαρθρώθηκε η Στρατιά, διαλύθηκε το Νότιο Συγκρότημα Μεραρχιών και η XII υπήχθη στο Α' Σώμα Στρατού. Ετάχθη στην οπισθοφυλακή των δυνάμεων και, γι' αυτό, αναχώρησε αργά το μεσημέρι από το Καργκίν.

Στις 7 Ιουλίου το Α' Σ. Σ. κατήυθνε την XII προς Ασαγκί Αϊλιντζέ, όπου έφτασε ως εφεδρεία δύο μαχομένων άλλων Μεραρχιών μετά από πορεία 3,5 ωρών ξεκινώντας ώρα 4.30' πριν την αυγή, ενώ λίγο μακρύτερα στην τοποθεσία Ουτς Μπες το Β' Σ. Σ. διεξήγαγε σφοδρή μάχη.

Ο τουρκικός στρατός υποχωρούσε σε πλήρη τάξη προς το Εσκή Σεχήρ, αλλά στις 8 Ιουλίου το Γ' Σ. Σ. δέχθηκε σφοδρότάτη εχθρική αντεπίθεση που μετά βίας απέκρουσε μετά από ολοήμερες μάχες.

5. Όπου ανωτ., σελ. 49.

16. Ερείπια αρχαίου ναού του Διός επί της κορυφής Ταχταλή Μπαμπά των αιματοβαφών υψωμάτων του Αλμπανός. 9 Ιουλίου 1921.

Στις 8 Ιουλίου η XII Μεραρχία συνάπτει σφοδρές νικηφόρες μάχες. Η Ταξιαρχία του Ιππικού της ανακόπτει διείσδυση του εχθρού στο διάκενο του μετώπου μεταξύ του Α΄ και του Γ΄ Σωμάτων Στρατού μέχρις ότου επεμβαίνει η I Μεραρχία. Ταυτόχρονα η εμπροσθοφυλακή της, αποτελούμενη από το 46ο Σύνταγμα, εμπλέκεται όλη μέρα με ισχυρές τουρκικές δυνάμεις. Παράλληλα δύο τάγματα του 41ου Συντάγματος επιτίθενται στη βαριά οχυρωμένη κορυφογραμμική Ταχταλή Μπαμπά. Τέλος ο κύριος όγκος και το πυροβολικό της Μεραρχίας αιφνιδιάζει τον εχθρό.

Η τελική μάχη διαρκεί 5,5 ώρες υπό αφόρητο καύσωνα ενώ ο ήλιος πυρπολεί τα πάντα. Περιγράφει ο μέραρχος⁶:

«Η μάχη ήρξατο περί 14.30΄ ώραν. Το πεζικόν, με επιθετικόν πνεύμα άριστον, προήλασε προς άλλωσιν των εχθρικών θέσεων με μεγάλην αποφασιστικότητα. Περί ώραν 20.00΄ ο εχθρός ανετράπη και κατελήφθη το Ταχταλή Μπαμπά. Εκ του ύψους των προς νότον του Αλμπανός υψωμάτων παρέστημεν εις το χαρμόσυνον θέαμα της υποχωρήσεως ολοκλήρου του τουρκικού στρατού. Η θέα εκτείνεται μακράν επί της ανατολικώς του Εσκή Σεχήρ πεδιάδος, την δε πεδιάδα διέσχιζον μακραί εχθρικάί φάλαγγες βαίνουσαι εκ δυσμών προς ανατολάς και εγείρουσαι μεγάλα νέφη κονιορτού».

6. Όπου ανωτ., σελ. 55.

17. Στρατιώται λουόμενοι εις τον ποταμόν Πουρσάκ παρά το Καρά Σεχήρ. 20 Ιουλίου 1921.

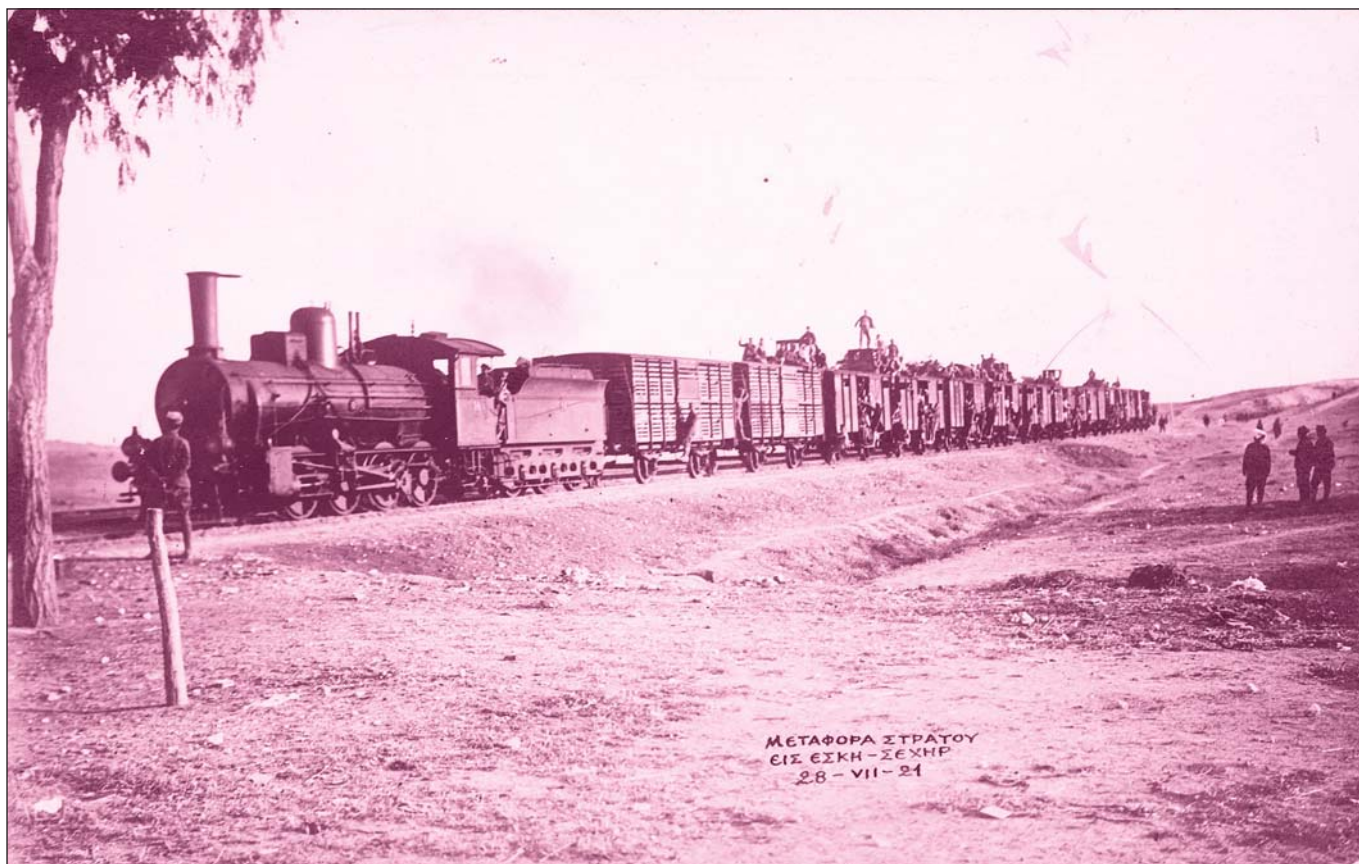
Οι στρατιώτες, γεμάτοι χαρά για τις μεγάλες νίκες, λούζονται στο ποτάμι, αλλά οι αμέσως προηγούμενες ημέρες του Ιουλίου είχαν εξαιρετική βαρύτητα.

Στις 6 Ιουλίου φθάνει εσπευσμένως στο μέτωπο για δεύτερη φορά από την Άγκυρα ο Κεμάλ και συναντάται με τον Ισμέτ πασά στο Εσκή Σεχήρ. Αποφασίζουν, όπως και στην Κιουτάχεια, τακτική υποχώρηση ανατολικά προς τον Σαγγάριο ποταμό. Για να καλύψει τη νέα υποχώρηση και να διασώσει τις εφοδιοπομπές του ο Ισμέτ εξαπολύει εναντίον των ελληνικών δυνάμεων σφοδρότατες επιθέσεις αντιπερισπασμού με εναλλακτικό στόχο τη διάσπαση και, ει δυνατόν, ανατροπή του ελληνικού μετώπου. Οι άγριες πολύνεκρες μάχες διεξάγονται επί τρεις ημέρες, 6, 7 και 8 Ιουλίου, με αυξανόμενη σφοδρότητα. Οι Έλληνες επικρατούν και οι Τούρκοι υποχωρούν, χωρίς να συντριβούν. Αυτές τις φάλαγγες βλέπει από το Αλμπανός και περιγράφει ο Πρίγκιψ Ανδρέας.

Στις 15 Ιουλίου το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο στην Κιουτάχεια, υπό την προεδρία του Πρωθυπουργού Δημητρίου Γούναρη, αποφασίζει προέλαση προς τον Σαγγάριο και την Άγκυρα, παρά τις σοβαρές επιφυλάξεις επιτελών.

Στις 18 Ιουλίου τελείται στο Εσκή Σεχήρ, το βυζαντινό Δορύλαιον, πανηγυρική δοξολογία με συμμετοχή του Βασιλέως Κωνσταντίνου, που παρασημοφορεί τις ένδοξες πολεμικές σημαίες με το ανώτατο πολεμικό παράσημο του Αγίου Δημητρίου. Το παράσημο ιδρύθηκε το 1912 στη Θεσσαλονίκη από τον Βασιλέα Γεώργιο Α΄ με πρόταση του γιου του, Βσιλόπαιδος Νικολάου, τότε στρατιωτικού διοικητού της πόλεως. Τιμά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και τον πολιούχο της στρατιωτικό Άγιο.

Οι απώλειες του Ελληνικού Στρατού σε διάστημα 18 μόλις ημερών, μεταξύ 25 Ιουνίου-12 Ιουλίου 1921, είναι 1.491 νεκροί, 110 αγνοούμενοι και 6.472 τραυματίες.

18. Μεταφορά στρατού εις Εσκή Σεχήρ. 28 Ιουλίου 1921.

Ο ελληνικός κύβος έχει ριφθεί, η προέλαση προς τον Σαγγάριο έχει διαταχθεί και η Στρατιά μεταφέρει στο Εσκή Σεχήρ όλες τις διαθέσιμες δυνάμεις της που, μετά από 4 ημέρες μόλις, θα εξορμήσουν προς τον Σαγγάριο.

Με την κατάληψη των στρατηγικών κόμβων Αφιόν Καραχισάρ και Εσκή Σεχήρ ο εχθρός αδυνατεί να προβεί σε γρήγορες μαζικές μεταφορές στρατιωτών και πολεμικού υλικού από την Άγκυρα και την Ανατολή. Ο σιδηρόδρομος, τον οποίο ελέγχει, φθάνει από την Άγκυρα μέχρι τον Σαγγάριο. Ωστόσο και ο Ελληνικός Στρατός έχει απομακρυνθεί εις βάθος πολλών εκατοντάδων χιλιομέτρων από τη βάση του ανεφοδιασμού του, τη Σμύρνη.

Εντωμεταξύ, ταυτόχρονα με την προέλαση του στρατού, προχωρεί στα ενδότερα της Μικράς Ασίας και ο Βασιλέας Κωνσταντίνος.

Διαμένει στο Κορδελιό της Σμύρνης μόλις τριάντα έξι ημέρες και στις 7 Ιουλίου 1921, με τους Πρίγκιπες, τον γιατρό του Α. Αναστασόπουλο, τους 4 υπασπιστές του, τον υπουργό Στρατιωτικών Ν. Θεοτόκη και τον ύπατο αρμοστή Αρ. Στεργιάδη επιβιβάζεται σε ειδική αμαξοστοιχία προς το μέτωπο. Την επόμενη ημέρα, αφού έλαβε καθ' οδόν το μήνυμα της μεγάλης νίκης στο Εσκή Σεχήρ εγκαθίσταται στο Ουσάκ όπου είχε την έδρα του το Στρατηγείο της Στρατιάς Μικράς Ασίας. Ο αδελφός του, Βασιλόπαις Νικόλαος, που τον ακολουθεί πιστά και τηρεί ημερολόγιο, σημειώνει⁷:

«Η πόλις είναι εντελώς τουρκική. Έλληνες θα είναι μόνον 3.000 ή 4.000. Μας ετοίμασαν καταλύματα εις ένα σπίτι που ανήκει εις πλούσιον Τούρκον, έμπορον ταπήτων νομίζω. Είχε στρώσει χαλιά παντού, σε κάθε δωμάτιον, στους τοίχους, ως και στο περιβόλι ακόμη».

Στις 10 Ιουλίου απόγευμα, όμως, ο Κωνσταντίνος φθάνει στην Κιουτάχεια όπου, μετά από 4 ημέρες, θα συγκροτηθεί το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο.

Στις 18 Ιουλίου εγκαθίσταται στο Εσκή Σεχήρ, όπου και παραμένει μέχρι τη μοιραία τροπή των επιχειρήσεων.

7. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, σειρά Β', τόμος 1ος, σελ. 204.

Προς την Άγκυρα

19. Φάλαγγ της ΧΙΙ Μεραρχίας διά μέσου των πεδιάδων του Σιβρί Χισάρ. 2 Αυγούστου 1921.

Στις 23 Ιουλίου 1921 ο Πρίγκιψ Ανδρέας, ο μοναδικός γόνος της Δυναστείας που διοικεί μονάδα, προάγεται σε αντιστράτηγο και τοποθετείται διοικητής του Β' Σώματος Στρατού διαδεχόμενος τον υποστράτηγο Αριστοτέλη Βλαχόπουλο. Το Β' Σ. Σ. έχει δύναμη πυρός 15.000 τουφέκια και 72 πυροβόλα.

Μέραρχος της XII τοποθετείται ο συνταγματάρχης Περικλής Καλλιδόπουλος.

Στο Α' Σ. Σ., στο οποίο υπάγεται η XII Μεραρχία, διοικητής παραμένει ο υποστράτηγος Αλ. Κοντούλης και στο Γ' Σ. Σ. ο υποστράτηγος Γ. Πολυμενάκος.

Τα τρία Σώματα Στρατού έχουν αναπτυχθεί σε ημικύκλιο και την 1η Αυγούστου 1921 εκκινούν προς τον Σαγγάριο με σκοπό να συντρίψουν τον κύριο στρατιωτικό όγκο του εχθρού και, αν αυτός υποχωρήσει, να καταλάβουν την Άγκυρα. Στο κέντρο του ημικυκλίου ενεργεί η XII Μεραρχία από τη θέση Γιουσούκμπαση.

Στον Σαγγάριο και στον φυσικό οχυρό σάκο, που αυτός σχηματίζει με τους μεγάλους παραποτάμους του, το μέτωπο της Στρατιάς έχει ανάπτυγμα 70 χιλιομέτρων και βάθος 30 χιλιομέτρων με στρατηγική βάση το Εσκή Σεχέρ.

Ο Σαγγάριος πηγάζει από τα Φρυγικά όρη, τα οποία έχει διασχίσει ήδη η XII Μεραρχία, και σχηματίζει παραποτάμους οι οποίοι, μετά μεγάλη απόσταση από τα δυτικά προς τα βορειοανατολικά, συναντούν τον κυρίως ποταμό πλάτους 40 μέτρων, που σχηματίζει φυσικό ανάχωμα στην προέλαση προς Άγκυρα και χύνεται βορειοδυτικά στη Μαύρη Θάλασσα.

Υποχωρώντας από το Εσκή Σεχέρ ο εχθρός πήρε μαζί του 24 ανέπαφες ατμομηχανές και 250 σιδηροδρομικά βαγόνια. Όταν πέρασε ανατολικά του Σαγγαρίου το πολύτιμο αυτό τροχαίο υλικό, που αργότερα χρησιμοποιήθηκε για τον ανεφοδιασμό και τον διπλασιασμό των δυνάμεών του από τις εφεδρείες της Ανατολής, κατέστρεψε όλες τις γέφυρες του Σαγγαρίου και, πέρα απ' το ποτάμι, τη σιδηροδρομική γραμμή, ώστε να δυσχεράνει σοβαρά την ελληνική προέλαση και να καταπονήσει βαριά τους Έλληνες στις αχανείς, άνυδρες, άγονες και άδενδρες εκτάσεις που παρεμβάλλονται μεταξύ των δύο αντιπάλων δυνάμεων.

Το Σιβρί Χισάρ, κοντά στον Σαγγάριο, είναι η βυζαντινή Ιουστινιανούπολις.

20. Εφοδιοπομπή ακολουθούσα την ΧΙΙ Μεραρχίαν ανά τας πεδιάδας του Σιβρί Χισάρ. 2 Αυγούστου 1921.

Με κατεστραμμένη τη μοναδική σιδηροδρομική γραμμή και με ολίγα διαθέσιμα φορτηγά αυτοκίνητα, χωρίς απόθεμα ανταλλακτικών μάλιστα, η Στρατιά χρησιμοποιεί για την προέλασή της τα προαιώνια παραδοσιακά καραβάνια με καμήλες του επιχωρίου μουσουλμανικού πληθυσμού. Μετά την τρίτη, από αριστερά, καμήλα διακρίνεται ένας καμηλιέρης αρχηγός καραβανιού πάνω στο γαϊδουράκι του— τα μοναδικά ζώα που ακολουθούν πιστά τα «τρεχαντήρια της ερήμου».

Η τεραστία απομάκρυνση από τις βάσεις ανεφοδιασμού, οι ιδιαίτερα μακρές γραμμές επικοινωνιών εκτεθειμένες επί πλέον νύχτα μέρα σε αιφνιδιαστικές επιθέσεις από ατάκτους τσέτες και ιππικό, και η έλλειψη μέσων μεταφοράς σε μια αχανή εχθρική χώρα επεδύρναν τη στρατηγική θέση της Στρατιάς παρ' όλο που αυτή έως τώρα κατήγαγε μόνον νίκες. Αλλά τακτικές νίκες, καμιά στρατηγική.

Το μέτωπο είχε αποκοπεί από τη στρατηγική βάση ανεφοδιασμού του, τη Σμύρνη, επειδή κατά την υποχώρησή του ο εχθρός είχε καταστρέψει όλες τις ενδιάμεσες σιδηροδρομικές γέφυρες και γραμμές μεταξύ Αφιόν Καραχισάρ-Εσκή Σεχήρ. Δημιουργήθηκε έτσι δεύτερη γραμμή εφοδιασμού Εσκή Σεχήρ-Καρά-κιοϊ-Προύσα-Μουδανιά. Τα εφόδια μεταφέρονταν με πλοία από τη Σμύρνη στα Μουδανιά, έφθαναν με στενή σιδηροδρομική γραμμή στην Προύσα, όπου μεταφορτώνονταν σε φορτηγά αυτοκίνητα και καραβάνια και φορτώνονταν σε τρένο στον σταθμό Καρά-κιοϊ, που επικοινωνούσε με το Εσκή Σεχήρ με τη γραμμή Βαγδάτης-Κωνσταντινούπολεως. Το Εσκή Σεχήρ απείχε 50 χιλιόμετρα από τον Σαγγάριο και 265 χιλιόμετρα από την Άγκυρα.

21. Το πεδινόν πυρ/κόν της ΧΙΙ Μεραρχίας κατά την προς Άγκυραν πορείαν. 3 Αυγούστου 1921.

Η λεζάντα της φωτογραφίας αποδεικνύει ότι, ανεξάρτητα από τα σχέδια του Γενικού Στρατηγείου και πολύ περισσότερο από τις μεταγενέστερες ερμηνείες, οι άνδρες της Στρατιάς, πορευόμενοι προς τον Σαγγάριο, κατέχονταν από την απόλυτη πεποίθηση πως προελαύνουν προς την Άγκυρα, η νίκη ήταν δική τους και ο τερματισμός του πολέμου βέβαιος πια. Γενναίοι άνδρες, αφοσιωμένοι Έλληνες!

Ωστόσο, ανώτατοι στρατιωτικοί διοικητές και κρίσιμοι επιτελικοί είχαν ήδη αντίθετη γνώμη.

Στις 13 Ιουλίου 1921 ο ακόμη διοικητής της XII Μεραρχίας, μετά από δέκα μόλις ημέρες σωματάρχης του Β' Σ. Σ. και ο τότε ακόμη προϊστάμενός του διοικητής του Α' Σ. Σ. υποστράτηγος Αλέξανδρος Κοντούλης συναντώνται στο Εσκή Σεχλήρ και συμφωνούν ότι η προέλαση προς τον Σαγγάριο και την Άγκυρα ήταν τουλάχιστον παρακινδυνευμένη. Γράφει ο Βασιλόπαις Ανδρέας⁸:

«Είχομεν αμφοτέροι την ιδέαν ότι δια να αναληφθή μία τοιαύτη κολοσσιαία επιχείρησις –η προέλασις προς Άγκυραν– έδει προ παντός να γίνη αναδιάρθρωσις του στρατού, να ενισχυθή και να ενεργηθή ο τέλειος αυτού εφοδιασμός (...) διότι ο εχθρός απεσύρθη προ ημών την 8 Ιουλίου άνευ σημαντικών απωλειών. Εκρίνομεν ότι ο εχθρός αποσυρόμενος προς την βάσιν αυτού, δηλαδή προς Άγκυραν, με σιδηροδρομικήν γραμμήν όπισθεν του κέντρου αυτού, θα ανεφοδιάζετο εις υλικόν και άνδρας δια να αντιτάξη άμυναν υπό τας καλυτέρας δι' αυτόν συνθήκας (...) Τέλειος ανεφοδιασμός ημών ήτο απαραίτητον να γίνη: ιματισμός και υπόδησις είχαν φθαρή, ο οπλισμός του πεζικού και τα πεδινά πυροβόλα έχρηζον επισκευής και εν πολλοίς αντικαταστάσεως, βαρύ πυροβολικόν άξιον λόγου δεν είχομεν.

Δεν ωμίλησα περί τούτων όλων μετά του υποστρατήγου Πολυμενάκου του Γ' Σ. Σ. αλλά παρά του υποστρατήγου Κοντούλη έμαθον ότι και ούτος συνεφώνει πλήρως». Δηλαδή, βάσει τουλάχιστον των ανωτέρω, οι διοικητές των τριών από τα τρία Σώματα Στρατού της Στρατιάς, μεταξύ αυτών ο αδελφός του Βασιλέως, συμφωνούσαν προκαταβολικά ότι οδηγούσαν το στράτευμα σε θανάσιμη περιπέτεια!...

8. Βασιλόπαιδος Ανδρέου, όπου ανωτ., σελ. 72-73.

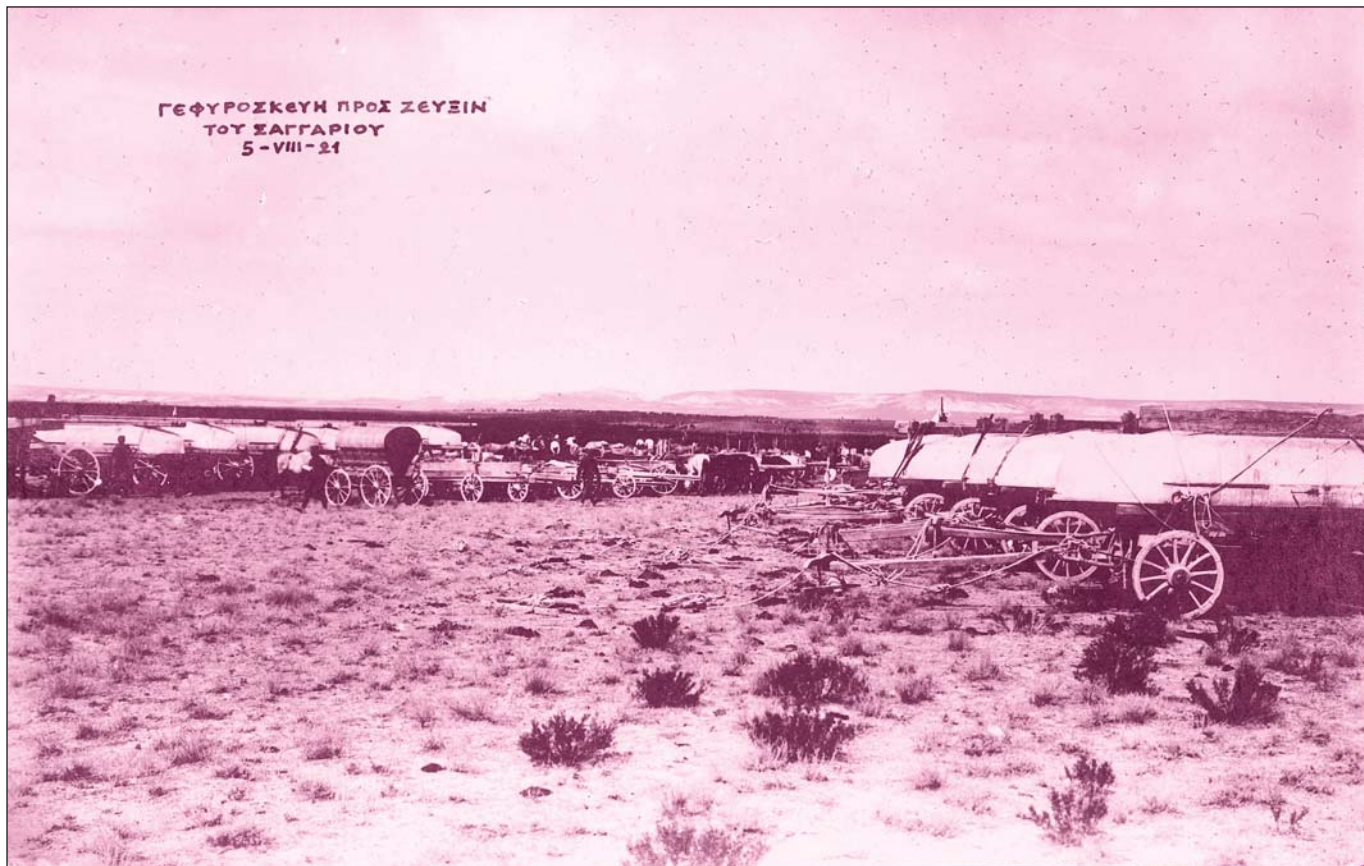
22. Φάλαγξ της ΧΙΙ Μεραρχίας βαδίζουσα προς τον Σαγγάριον υπό τον καυστικόν ήλιον του Αυγούστου.
5 Αυγούστου 1921.

Ο Ξενοφών Στρατηγός ήταν απόστρατος υποστράτηγος, προσωπικός φίλος του Πρωθυπουργού Δημ. Γούναρη και κυβερνητικός βουλευτής –πληρεξούσιος Κερκύρας. Είχε ορισθεί στρατιωτικός σύμβουλος της κυβέρνησης και σύνδεσμός της με τη Στρατιά Μικράς Ασίας. Συνόδευε τον Πρωθυπουργό στην Κιουτάχεια όπου το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο υπό τον Βασιλέα απεφάσισε, στις 15 Ιουλίου, την προέλαση προς Άγκυρα. Στη μεταγενέστερη έκθεσή του για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξήγαγε η Στρατιά μεταξύ 9 Ιουλίου - 10 Σεπτεμβρίου 1921 αναφέρει:

«Η ήττα του τουρκικού στρατού και αντιστοίχως η νίκη του ελληνικού υπήρξεν αναμφισβητήτως μεγάλη κατά την μάχη της 8ης Ιουλίου. Ο εχθρός υποχώρησας, ως υπεχώρησε, απώλεσε μέγα μέρος της δύναμews αυτού εις άνδρας και εις υλικόν. Εν τούτοις ο Κεμάλ υφίστατο και δεν απέβαλλε τον χαρακτήρα του ανυποτάκτου επαναστάτου. Ουδόλως απεκλείετο νέα απόπειρα αυτού, ενισχυομένου, προς απόκτησιν των απολεσθέντων.

Η ανάγκη, λοιπόν, της συνεχίσεως της εκστρατείας (προς Άγκυρα) απέβαινεν επιτακτική. Και ουδείς βεβαίως εφαντάσθη ότι θα ήτο δυνατόν στρατιωτικώς να υποτάξη τον Κεμάλ διότι η φύσις και η έκτασις της χώρας παρείχον εις αυτόν το μέσον να υποχωρή ελπισόμενος κατά τρόπον αποκλείοντα την πλήρη καταστροφήν αυτού. Εν πάση περιπτώσει όμως δια νέου και ισχυροτέρου πλήγματος θα επετυγχάνετο τουλάχιστον η εξασθένησις αυτού και, όπερ το σπουδαιότερον, θα αφηρείτο απ' αυτού η δυνατότης της ευκόλου κινήσεως και του εφοδιασμού με την καταστροφήν μεγάλου τμήματος της προς Άγκυραν σιδηροδρομικής γραμμής».

Αυτά τα έγραψε μετά την υποχώρηση της Στρατιάς πίσω από τον Σαγγάριο. Μετά από 14 μήνες, στις 15 Νοεμβρίου 1922 ο Ξεν. Στρατηγός καταδικάσθηκε σε ισόβια δεσμά από το επαναστατικό Έκτακτο Στρατοδικείο που την ίδια μέρα κατεδίκασε εις θάνατον τους Έξι.

23. Γεφυροσκευή προς ζεύξιν του Σαγγαρίου. 5 Αυγούστου 1921.

Αρχηγός του μεραρχιακού μηχανικού ήταν ο συνταγματάρχης Περικλής Καλλιδόπουλος, μέχρι 23 Ιουλίου 1921, οπότε ανέλαβε μέραρχος διαδεχόμενος τον Πρίγκιπα Ανδρέα.

Διακρίνονται μακρές ξύλινες βάρκες φορτωμένες ανάποδα πάνω σε μακρά κάρα που άλογα, βόδια και βουβάλια, υποβοηθούμενα συχνά από στρατιώτες, τα έσερναν επί δέκα συνεχείς ημέρες υπό αφόρητο καύσωνα μέχρι τη ζεύξη του Σαγγαρίου σε άγονες ερήμους χωρίς κανέναν δρόμο.

Κατάμηση η Ελλάδα των 5,5 εκατομμυρίων κατοίκων με 200.000 άνδρες της στη Στρατιά Μικράς Ασίας και με γλίσχρα οικονομικά μέσα αδυνατούσε να αγοράσει από την Ευρώπη τα απαιτούμενα όπλα, πυρομαχικά, τεχνικά μέσα και εφόδια. Ωστόσο, πολεμούσε και νικούσε. Προχωρούσε.

Αντίθετα, ο Κεμάλ είχε ανοικτές τις ευρωπαϊκές πηγές του εφοδιασμού του, που είτε αγόραζε με μακροπρόθεσμες ευνοϊκές πιστώσεις από τη Γαλλία και την Ιταλία είτε του χορηγούσαν δωρεάν οι επί τόπου Γάλλοι και Ιταλοί στρατιωτικοί διοικητές στην Κιλικία και στα Άδανα. Υπενθυμίζεται ότι Γαλλία και Ιταλία ήσαν σύμμαχοι της Ελλάδος εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και είχαν υπογράψει, το 1920, τη Συνθήκη των Σεβρών που ουδέποτε, όμως, επεκύρωσαν και πάντοτε υπενόμισαν.

Γάλλοι και Ιταλοί προμήθευσαν στον Κεμάλ στρατιωτικό ιματισμό από τα λιμάνια της Μερσίνας, της Αττάλειας και της Αλεξανδρέττας.

Οι Γάλλοι τον εφοδίασαν με 1.500 οπλοπολυβόλα και 400 φορτηγά αυτοκίνητα «Μπερλιέ» των 3 τόνων, ενώ στα Άδανα ίδρυσαν βιομηχανία πυρομαχικών. Οι Ιταλοί του πούλησαν 150 φορτηγά αυτοκίνητα «Φιάτ». Την κρίσιμη πολεμική βοήθεια συμπλήρωσαν πενήντα αξιόμαχα αναγνωριστικά και καταδιωκτικά αεροπλάνα.

Παράλληλα τον Κεμάλ εφοδίαζαν συνεχώς οι Μπολσεβίκοι υπό τον Λένιν.

24. Παρά τον Σαγγάριον. [Αχρονολόγητη].

Θα πρέπει να είναι 6 Αυγούστου 1921 και η ΧΠ Μεραρχία έχει φθάσει στους πρώτους παραποτάμους του Σαγγαρίου, που την ίδια ημέρα θα διαβεί με σχετική ευκολία, όπως δείχνουν οι δημοσιευόμενες τρεις επόμενες αχρονολόγητες φωτογραφίες του Θ. Νικολέρη, ο οποίος επιγράφει την τρίτη «*Διάβασις του Σαγγαρίου*» ενώ είναι ο ίδιος παραπόταμος που ο ίδιος φωτογράφησε από άλλη οπτική γωνία στην αμέσως προηγούμενη φωτογραφία.

Η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', σελ. 177, Εκδοτική Αθηνών, σημειώνει:

«Κατά τη διάρκεια της πορείας της ελληνικής Στρατιάς άρχισαν να επιβεβαιώνονται οι πιο απαισιόδοξες προβλέψεις. Το νερό για τους άνδρες και τα ζώα καθώς και τα τρόφιμα έπρεπε να μεταφέρονται από δύσβατους δρόμους με φορτηγά και πολύ αργό ρυθμό, ενώ πολλά είδη εφοδιασμού σάπιζαν στις αποθήκες των μετόπισθεν χωρίς να υπάρχει δυνατότητα μεταφοράς τους στο μέτωπο (...)

Οι αρρώστειες και οι πυρετοί προκαλούσαν πολύ περισσότερες απώλειες στους Έλληνες από τις επιθέσεις του τουρκικού ιππικού και των ατάκτων.

Όταν τις επόμενες ημέρες διατάχθηκαν να επιτεθούν στις εχθρικές θέσεις, η μαχητικότητα που επέδειξαν ήταν εκείνη που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους που έχουν ξεπεράσει τα φυσιολογικά όρια αντοχής».

25. Διάβασις παραποτάμου Σαγκαρίου. [Αχρονολόγητη].

26. Διάβασις παρά ποταμοῦ Σαγκαρίου. [Αχρονολόγητη].

27. Διάβασις Σαγκαρίου. [Αχρονολόγητη].

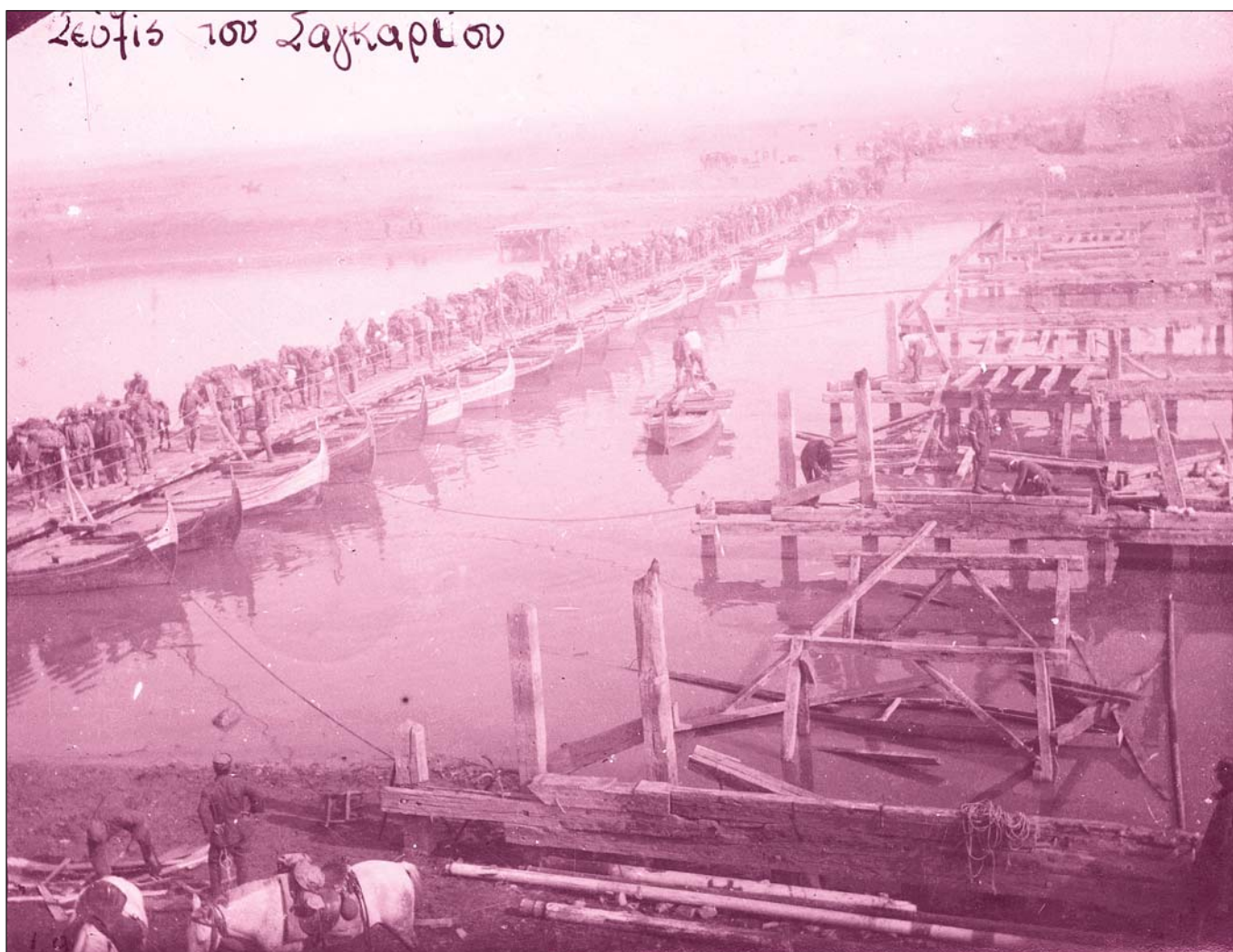
Είναι προφανές ότι πρόκειται για τη διάβαση του ιδίου παραποτάμου, που εικονίζεται στην αμέσως προηγούμενη αρ. 26 φωτογραφία. Η λήψη, όμως, έγινε από άλλη οπτική γωνία.

Οι παραπόταμοι του Σαγγαρίου έρρεαν από τα δυτικά προς τα βορειοανατολικά και συνέβαλλαν τελικά ανατολικά με τον κυρίως μέγα ποταμό που έρρεε από τα ανατολικά προς βορειοδυτικά. Έτσι, το συνολικό ποτάμιο σύστημα Σαγγάριος σχημάτιζε ημικυκλικά έναν τεράστιο γεωγραφικό σάκο με μεγίστη ακτίνα 30 περίπου χιλιομέτρων όπου εισέδυσε η ελληνική Στρατιά. Η αριστερή της πτέρυγα με το Γ' Σώμα Στρατού ελισσόταν στον Βορρά, η δεξιά της στον Νότο με το Β' Σώμα Στρατού και στο κέντρο της μετωπικά προήλανε το Α' Σώμα Στρατού όπου ανήκε και η ΧΙΙ Μερραρχία διατεταγμένη σε δεύτερη γραμμή.

Πέραν από τον Σαγγάριο ο εχθρός είχε αναπτύξει τρεις αλληπάλληλες αμυντικές γραμμές, με την τρίτη και ισχυρότερη οχυρωμένη σε άγρια βουνά που αποτελούσαν το τελευταίο φυσικό ανάχωμα της ελληνικής πορείας προς την Άγκυρα. Η ανέπαφη έως εκεί σιδηροδρομική γραμμή και το άφθονο τροχαίο υλικό, μαζί με τις 24 ατμομηχανές και τα 250 βαγόνια που είχε συναποκομίσει ο Ισμέτ πασάς από το Εσκή Σεχέρ κατά την τακτική του υποχώρηση, επέτρεπαν στον Κεμάλ να μεταφέρει με ταχύτητα στο μέτωπο του Σαγγαρίου εφεδρείες και εφόδια από την Άγκυρα και τα ενδότερά της. Του επέτρεπαν επίσης, σε περίπτωση ήττας του, ταχεία υποχώρηση και, μετά την ανασύνταξη, αντεπίθεση. Το πλεονέκτημα αυτό δεν είχε η ελληνική Στρατιά που αντίθετα βαρυνόταν σημαντικά από το μειονέκτημα της βραδύτητας, της ελλείψεως σοβαρού ανεφοδιασμού και της κοπώσεως των στρατιωτών πριν από τις κρίσιμες μάχες.

Επί πλέον το Β' Σ. Σ. κινούμενο κυκλωτικά από τα νότια προς τα βορειοανατολικά, υπό τον Πρίγκιπα Ανδρέα, υποχρεώθηκε να διασχίσει –και διέσχισε– την τρομερή Αλμυρά Έρημο με εμπροσθοφυλακή την ΙΧ Μερραρχία. Η Αλμυρά Έρημος είναι μια αχανής στέπα διάσπαρτη με μικρές αλμυρές λίμνες και βάλτους, που το καλοκαίρι υπό 40 βαθμούς εξατμίζονται τελείως μέχρι την τελευταία σταγόνα αφήνοντας μονάχα αλάτι. Από τα μέσα Σεπτεμβρίου πλημμυρίζουν ξανά δημιουργώντας νέα κόλαση.

Αυτούς τους πανίσχυρους φυσικούς συμμάχους είχε ο Κεμάλ και αντιστρόφως αυτούς τους θανασίμους φυσικούς αντιπάλους αντιμετώπισε και νίκησε ελληνική Στρατιά οδεύοντας προς αντιμετώπιση των εχθρικών δυνάμεων, τις οποίες και ανέτρεψε. Είναι ένα απίστευτο έπος, το οποίο μέχρι σήμερα υποτιμάται ή και αγνοείται παντελώς από τους μεταγενέστερους Έλληνες, επειδή επακολούθησε η Μικρασιατική Καταστροφή.

28. Ζεύξιν του Σαγκαρίου. [Αχρονολόγητη].

Από το ημερολόγιο των επιχειρήσεων προκύπτει ότι είναι 7 Αυγούστου 1921. Οι Έλληνες ζεύουν τον Σαγγάριο και τον διασχίζουν με όλα τα μεταγωγικά τους και τα πυροβόλα. Στη ζεύξη συνέβαλε αποφασιστικά η ΧΠ Μεραρχία. Δεξιά διακρίνεται η κανονική ξύλινη γέφυρα που είχαν καταστρέψει, όπως κι όλες τις άλλες, οι Τούρκοι υποχωρώντας. Εκείνη την ημέρα ολόκληρη σχεδόν η Στρατιά είχε περάσει το ποτάμι και όρισε ημέρα αναπαύσεως την 8η Αυγούστου.

Στη Γενική Διαταγή Επιχειρήσεων, που εξέδωσε στις 7 Αυγούστου και ίσχυε για την επομένη ημέρα, το Στρατηγείο της Στρατιάς αναφέρει μεταξύ άλλων:

«Σημερινή αεροπορική αναγνώρισις αναφέρει ότι αριστερόν οργανωμένης εχθρικής τοποθεσίας επεξετάθη (...) Ανεγνώρισε δύναμιν 55 περίπου χιλιάδων ανδρών εν τη περιοχή της οργανωμένης τοποθεσίας.

Η Στρατιά αύριον θα συμπληρώση την ορισθείσαν διάταξιν. Τα Σώματα Στρατού θα συγκεντρώσουν τας μονάδας των, θα αναπαύσουν αυτάς, θα συμπληρώσουν τον εφοδιασμόν των και θα προβούν εις αναγνωρίσεις προ του μετώπου αυτών, ιδίως όπως συμπληρωθή κατά το δυνατόν ο εν χρήσει ατελής χάρτης».

Ωστόσο, ο Σαγγάριος με το ευρύ δίκτυο των μεγάλων παραποτάμων του ήταν ένα πολυπλόκαμο στοιχείο της Ανατολής που οι Έλληνες εύρισκαν πάντα μπροστά τους. Έπρεπε να ζευχθεί και αλλού! Έτσι η παραπάνω Γενική Διαταγή του στρατηγείου προσθέτει:

«Διά την 9ην Αυγούστου προβλέπεται ζεύξις γεφύρας διά γεφυροσκευής υπό Γ' Σ. Σ. εις Τουρκ Ταχαζίρ».

Όλα πλέον ήσαν έτοιμα για τη μεγάλη αναμέτρηση. Η Γενική Διαταγή ορίζει:

«Πιθανή ημέρα ενάρξεως επιχειρήσεως η 11η Αυγούστου».

29. Στρατοπέδευσις. [Αχρονολόγητη].

Κατά πάσα πιθανότητα είναι 8 Αυγούστου, ημέρα γενικής αναπαύσεως όλου του στρατεύματος, και η XII Μεραρχία έχει στρατοπεδεύσει στην ανατολική πια όχθη του Σαγγαρίου.

Ο πρώην διοικητής της και ήδη διοικητής του Β' Σ. Σ., που είχε διασχίσει την Αλμυρά Έρημο, παρατηρεί μετά λίγα μόλις χρόνια⁹:

«Κατά τα φαινόμενα η Στρατιά είχε φθάσει το σημείον όπου ο εχθρός απεφάσισε τέλος να δεχθή την αποφασιστικήν μάχην, αφού πρώτον κατώρθωσε να ταλαιπωρήση τα στρατεύματα ημών παρασύρων ταύτα όπισθεν του εν τη Αλμυρά Ερήμω.

Η στιγμή ήτο επίσης κατάλληλος δι' αυτόν εκλεγείσα καθ' ον χρόνον, δια της υπερβολικής επιμηκύνσεως των ημετέρων συγκοινωνιών, η Στρατιά δεν ηδύνατο να παράσχη την έντασιν εκείνην των δυνάμεων την οποίαν παρέσχε κατά τας επιχειρήσεις του Ιουλίου.

Ο υφ' ημών δαπανηθείς χρόνος προς ανασύνταξιν και ανεφοδιασμόν εχρησιμοποιήθη και παρά του εχθρού. Με την διαφοράν, όμως, ότι ημείς δεν επράξαμεν τίποτε δια την εις άνδρας ενίσχυσιν ημών, ο εχθρός διά δρακοντείων μέτρων εδιπλασίασε σχεδόν τας διαθεσίμους δυνάμεις του».

Εκείνες ακριβώς τις ημέρες, ο αδελφός του Ανδρέα Βασιλόπου Νικόλαος, ευρισκόμενος συνεχώς παρά το πλευρό του αδελφού του Βασιλέως Κωνσταντίνου στο Εσκή Σεχήρ, σημειώνει στο ημερολόγιό του¹⁰:

«Αυτή η εκστρατεία είναι τρομερά σκληρή. Και είναι θαύμα θαυμάτων να την διαξαγάγωμεν με τα μέσα τα οποία διαθέτομεν».

9. Όπου ανωτ., σελ. 123.

10. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπου ανωτ., σελ. 215.

30. Ολιγόλεπτος ανάπαυσις κατά την πορείαν πέραν του Σαγγαρίου. 10 Αυγούστου 1921.

Στις 10 Αυγούστου εξαπολύεται η γενική επίθεση της ελληνικής Στρατιάς.

Η Γενική Διαταγή Επιχειρήσεων, που εξέδωσε στις 9 Αυγούστου ο αρχιστράτηγος Αναστάσιος Παπούλας προς όλες τις μονάδες, ορίζει τις ακόλουθες πολεμικές ενέργειες και επιδιώξεις των μονάδων για τις 10 Αυγούστου 1921:

«Ο εχθρός συγκεντρώνει το σύνολον σχεδόν των δυνάμεών του επί του οργανωμένου μετώπου Γκεούκ ποταμού, βορεία όχθη (...) Αεροπορική αναγνώρισις εξετίμησε τας εκεί σήμερον εσπέρας δυνάμεις του εις 20.000. Ιδία αναγνώρισις εσημείωσεν εχθρικήν δύναμιν 3.000 ανδρών εις Γιοκ Μπαίρ αποτελούσαν πιθανώτατα προκεχωρημένην θέσιν.

Η Στρατιά αύριον 10ην πρωίαν θα προελάση και θα καταλάβη την νοτίως των ποταμών Γκεούκ-Κατραντζή κορυφογραμμήν εφ' ης αι προκεχωρημένοι εχθρικοί θέσεις. Εκείθεν μεθαύριον 11 Αυγούστου θα εξορμήση την 5ην ώραν κατά της εχθρικής τοποθεσίας άνευ νεωτέρας διαταγής μου.

Αι προθέσεις μου συνίστανται εις το να εκτελέσω κυρίαν προσπάθειαν διαρρήξεως του κυρίου εχθρικού μετώπου εις την περιοχήν (...) και συχρόνως να υπερκεράσω τούτο ανατολικώς του Ιντσιρλί».

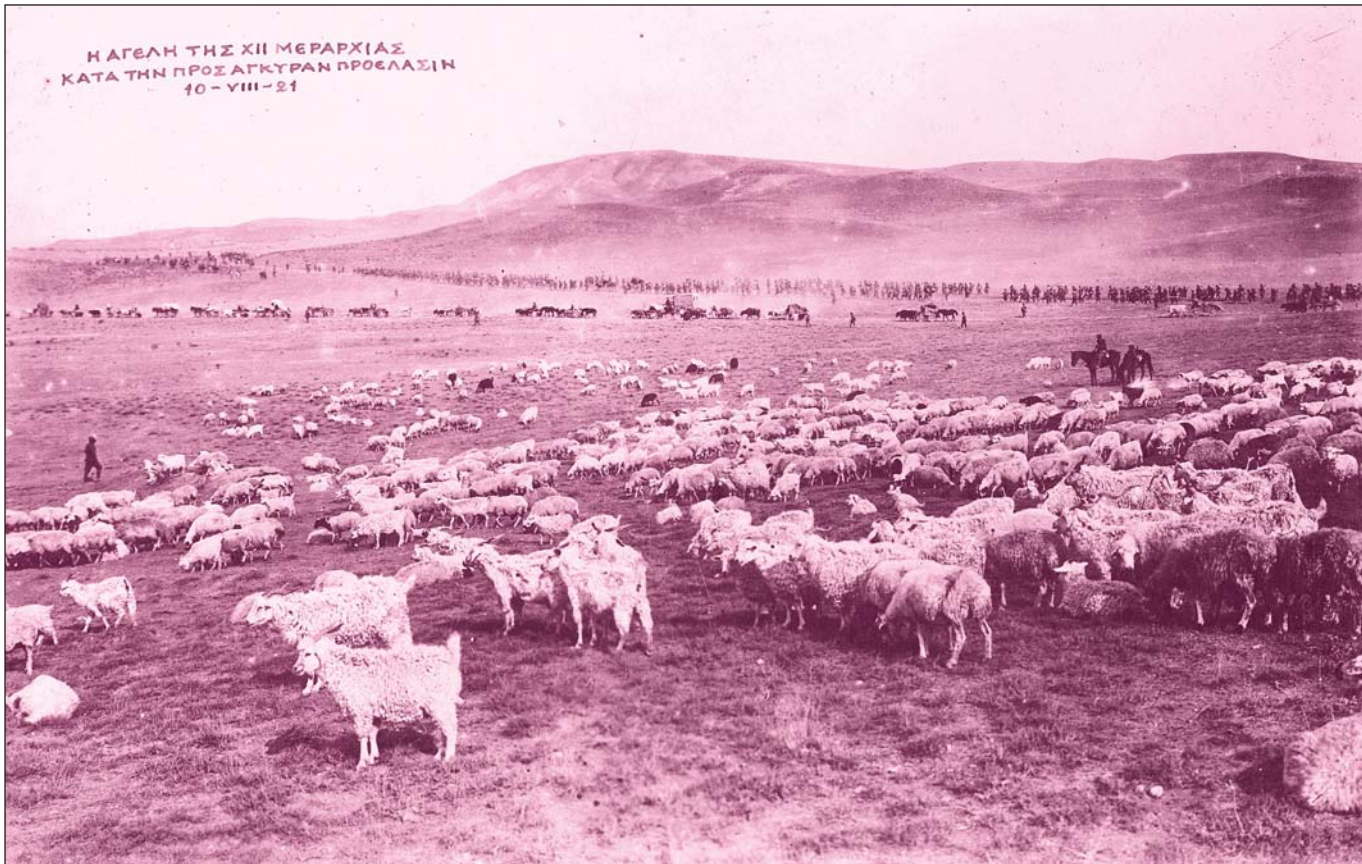
Με την ίδια αυτή διαταγή, αποστολή του Α' Σ. Σ., όπου ανήκε η XII Μεραρχία, ήταν να επιτεθεί στο κέντρο του εχθρικού μετώπου με στόχο το οχυρό Ταμπούρ Ογλού και τις άλλες γύρω οχυρωμένες κορυφογραμμές σε συνεργασία από Βορρά με το Γ' Σ. Σ.

Τα οχυρά βουνά είναι τρομερά και η διαταγή το υπογραμμίζει:

«Ως εκ των εδαφικών συνθηκών θα καταδειχθή το εξαιρετικώς δυσχερές της επιθέσεως ταύτης».

Έτσι, λοιπόν, συμπεραίνεται με ασφάλεια ότι η «ολιγόλεπτος ανάπαυσις» των στρατιωτών της XII Μεραρχία φωτογραφήθηκε πολύ πριν την 10η πρωινή ώρα που είχε ορισθεί για την γενική επίθεση.

Στον ορίζοντα της φωτογραφίας διακρίνονται τα οχυρά βουνά στα οποία είχε διαταχθεί να επιτεθεί –και πράγματι επετέθη.

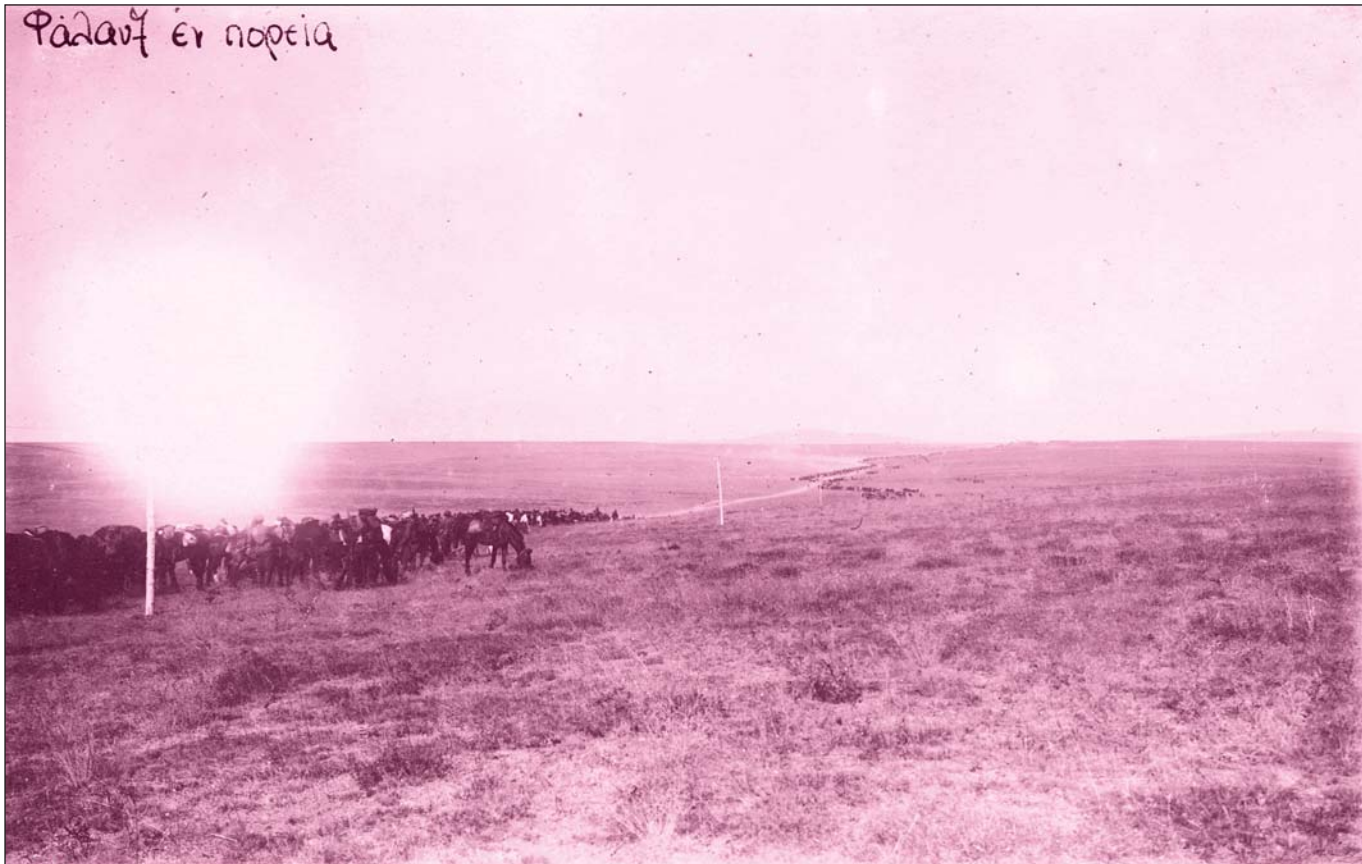
31. Η αγέλη της ΧΙΙ Μεραρχίας κατά την προς Άγκυραν προέλασιν. 10 Αυγούστου 1921.

Χαρακτηριστική η σκηνή. Η φωτογραφία μοιάζει σαν να αποτελεί αριστουργηματικό πλάνο χολιγουντιανής κινηματογραφικής υπερπαραγωγής. Εικονίζει την αλήθεια όμως. Ενώ η ΧΙΙ Μεραρχία προελαύνει προς την τελική γραμμή της γενικής επιθέσεως όπου θα φθάσει από ώρα σε ώρα, την ακολουθεί κατά πόδας το κοπάδι της με πρόβατα και τα λίγα κατσίκια. Προφανώς έχουν επιταχθεί από τους ενδιαμέσους μουσουλμανικούς πληθυσμούς πριν τρεις μήνες και γι' αυτό μέσα στο καυτό κατακαλόκαιρο τα αιγοπρόβατα παραμένουν ακούρευτα.

Η επιταγμένη αγέλη αποτελεί την κινουμένη βάση τροφοδοσίας της Μεραρχίας, που σφάζει επί τόπου και τρώει ενώ παράλληλα επιτάσσει όποια καινούργια πρόβατα βρεθούν στην πορεία της. Προαιώνια στρατιωτική τακτική που επί τρεις χιλιάδες χρόνια, από τα Ομηρικά Έπη, ακολουθούσαν όσοι στρατοί κινήθηκαν στη Μικρά Ασία –όχι μόνον.

Στην περιοχή αυτή οι Έλληνες στρατιώτες πέρασαν από το ιστορικό Γόρδιον και συγκινήθηκαν πολύ ενθουμούμενοι ή ακούγοντας από τους αξιωματικούς τους ότι από εκεί πέρασε επί κεφαλής των Πανελλήνων ο Μακεδών Μέγας Αλέξανδρος, που έλυσε με το σπαθί του τον μυθικό Γόρδιο Δεσμό. Όλοι τους ήσαν πεπεισμένοι πως επανελάμβαναν την εκστρατεία του Μεγ. Αλεξάνδρου και απελευθέρωναν τη Μικρά Ασία με το σπαθί τους.

Τα όνειρα είναι, συχνά, ισχυρότερα από την πραγματικότητα. Και ενίοτε τη διαμορφώνουν.

32. Φάλαγγ εν πορεία. [Αχρονολόγητη].

Δεν αποκλείεται να ελήφθη η φωτογραφία στις 10 Αυγούστου 1921.

Κατά την πορεία της φάλαγγας το μεραρχιακό μηχανικό στήνει γραμμές τηλεγράφου, αν κρίνει κανείς από τους δύο τηλεγραφικούς στύλους που διακρίνονται αριστερά στην ουρά της πορείας.

Ο τηλεγράφος, όμως, δεν επρόκειτο ούτε ήταν δυνατόν ποτέ να μεταβιβάσει στο μαχόμενο σκληρά ελληνικό μέτωπο μια συνταρακτική είδηση: στο Εσκή Σεχήρ ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος υπέστη μια σοβαροτάτη κρίση της ήδη επισφαλούς υγείας του, που τον έφερε στα πρόθυρα του θανάτου και πάντως τον εξουδετέρωσε πλήρως στο κρεβάτι.

Η κρίση εκδηλώθηκε στις 10 Αυγούστου 1921, ώρα 13.00' περίπου το μεσημέρι, ενώ ο Κωνσταντίνος με τον αδελφό του Νικόλαο, τους υπασπιστές του και τον άγρυπνο προσωπικό του γιατρό Αν. Αναστασόπουλο κάθονταν στο τραπέζι του σπιτιού του και μόλις είχαν τελειώσει το πρώτο πιάτο του γεύματος –αυγά τηγανητά με τομάτα. Την επομένη ημέρα ο Νικόλαος σημειώνει στο ημερολόγιό του¹¹:

«Παρατήρησα αίφνης ότι τα μάτια του Αναστασοπούλου ήσαν καρφωμένα εις το πρόσωπον του Βασιλέως. Μόλις επρόφθασα, απορών, να γυρίσω το κεφάλι μου είδα τον Βασιλέα να καταλαμβάνεται από έναν αιφνίδιον παροξυσμόν. Το πρόσωπόν του ήρχισε να συσπάται από μορφασμούς. Το στόμα του ήταν ελαφρά ανοικτό και εφάινετο σαν να επνίγετο. Το κεφάλι και όλο το σώμα είχε την τάσιν να πέση προς τα οπίσω, ενώ τα χέρια και τα πόδια ετεντώνοντο σπασμωδικώς. Ταυτοχρόνως παρουσιάσθησαν αφροί εις τα χείλη του και από τον λάρυγγα εξήρχετο ένα είδος ρόγχου. Όλοι ενομίσαμεν ότι επρόκειτο περί εγκεφαλικής συμφορήσεως. (...) Ενομίσαμε ότι επρόκειτο περί αιφνιδίου θανάτου. Ο ιατρός Αναστασόπουλος την πρώτη στιγμήν είπε “πάει, τον χάσαμε” (...) Έστειλε και εφώναξαν άλλους ιατρούς που ήλθον αμέσως. Οι ιατροί απεφάνθησαν ότι επεβάλλετο μια αφαίμαξις. Τούτο και εγένετο παρά του χειρουργού Κοντολέοντος και από εκείνην την στιγμήν ήρχισεν ο Βασιλεύς να συνέρχεται».

Ειδοποιήθηκαν τηλεγραφικά στην Αθήνα, με κρυπτογράφημα, η κυβέρνηση και η Βασίλισσα Σοφία ενώ καλού κακού προετοίμασαν και τον Διάδοχο Γεώργιο.

Φαντάζεται ο καθένας τι θα συνέβαινε αν εκείνη την κρίσιμη στιγμή του πολέμου έφθανε στο μέτωπο η είδηση!

11. Όπου ανωτ., Μαρκεζίνης, σελ. 216-217.

33. Τηλεοπτικός εις το μέτωπο. [Αχρονολόγητη].

Πρόκειται για οπτικό τηλέγραφο που μεταδίδει και λαμβάνει φωτεινά σήματα Μορς. Η Στρατιά αντιμετώπιζε εξ αρχής σοβαροτάτη έλλειψη υλικού τηλεπικοινωνιών αλλά μέχρι τέλη Ιουλίου 1921 η κατάσταση είχε βελτιωθεί κάπως. Αρχή Ιουνίου 1921 η ΧΙΙ Μεραρχία δεν διέθετε ούτε καν οπτικό τηλέγραφο.

«Ουδέ καν οπτικός τηλέγραφος υπήρχε. Βραδύτερον, μετά απεγνωσμένον αγώνα, ελάβομεν τοιούτον, παλαιοτάτου τύπου όμως όστις ηρνείτο πάσαν υπηρεσίαν την νύκτα. Ασύρματος, φυσικά, δεν υπήρχε. Παρ' όλας δε τας προσπαθείας μου και τας υποσχέσεις του Αρχιστρατήγου, δεν κατωρθώθη η συμπλήρωσις της ελλείψεως ταύτης» –θα γράψει αργότερα ο πρώτος διοικητής της Βασιλόπαις Ανδρέας.

Κατά τη μετέπειτα υποχώρηση, τον Αύγουστο 1922, το Α' Σώμα Στρατού υπό τον Νικόλαο Τρικούπη δεν έλαβε κρισιμοτάτη διαταγή του Γενικού Στρατηγείου και στην αποφασιστικότερη καμπή των επιχειρήσεων αδυνατούσε να επικοινωνήσει, επειδή δεν είχε ασύρματο με αποτέλεσμα να αιχμαλωτισθεί όλο το Σώμα.

Ο ασύρματος του Α' Σ. Σ., το 1922, είχε σταλεί προς επιδιόρθωση και επιστρέφονταν με αυτοκίνητο που, όμως, χάλασε. Έτσι τον ασύρματο τον φόρτωσαν στο τρένο αλλά από παρανόηση, μέσα στη γενική τότε σύγχυση της γενικής υποχωρήσεως, ο ασύρματος δεν ξεφορτώθηκε στον σταθμό Καζλί Γκιολ Χαμάμ, έδρα του Σώματος, αλλά συνέχισε έως το Εσκή Σεχήρ!

Εν πάση περιπτώσει ο συγκεκριμένος οπτικός τηλέγραφος της ΧΙΙ Μεραρχίας, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο 1 Ιουλίου-15 Αυγούστου 1921, μετέδιδε μόνον ελληνικές νίκες.

Η μάχη του Σαγγαρίου

34. Ξημερώματα. Το επιτελείο συσκέπτεται. Η μάχη άρχισε. [Αχρονολόγητη].

35. Λειτουργία προ της Μάχης. [Αχρονολόγητη].

36. Λειτουργία προ της Μάχης. [Αχρονολόγητη].

37. Από τη γιγαντομαχίαν του Καλέ Γκρότο. Ένδοξοι νεκροί. 16 Αυγούστου 1921.

38. Νεκροί της μάχης. [Αχρονολόγητη].

39. Νεκροί της μάχης του Ταμπούρ Ογλού. 17 Αυγούστου 1921.

40. Οι αθάνατοι νεκροί της μάχης του Καραμπουνάρ. 19 Αυγούστου 1921.

Μάχη του Σαγγαρίου επονομάσθηκε το σύνολο των μαχών, που τα τρία Σώματα Στρατού της ελληνικής Στρατιάς Μικράς Ασίας έδωσαν και κέρδισαν επιθετικά μεταξύ 10-23 Αυγούστου και αμυντικά μεταξύ 24-31 Αυγούστου. Η μάχη του Σαγγαρίου διεξήχθη πέραν του Σαγγαρίου εναντίον της τριπλής αλληπάλληλης αμυντικής γραμμής που αντέτασσε ο εχθρός σε φυσικά οχυρές τοποθεσίες ορθούμενες συνήθως σε αλυσιδωτά όρη, βραχώδη και απόκρημνα με καλή οχύρωση και μεγάλη δύναμη πυρός. Αναμετρήθηκαν εκατέρωθεν 110.000 γενναίοι και ανυποχώρητοι άνδρες σε διάφορους τομείς του μετώπου.

Οι Έλληνες πολέμησαν με άφθαστη γενναιότητα πέραν από τα όρια της ανθρώπινης αντοχής αδιαφορώντας για τον θάνατο. Ορισμένες ελληνικές μονάδες αποδεκατίσθηκαν κυριολεκτικά επιτιθέμενες, αλλά τελικά ανέτρεψαν τον αντίπαλο και κατέλαβαν απροσπέλαστα ορεινά οχυρά, όπως το Καλέ Γκρότο, το Ταμπούρ Νταγ, το Ουλού Νταγ κ.ά.

Επιτιθέμενο προς Κιζίλ Κογιοντού το πρωί της 13ης Αυγούστου το Β' Σώμα Στρατού έχασε μέσα σε δυο μόλις ώρες 1.300 άνδρες εκτός μάχης (νεκρούς και τραυματίες) από τους οποίους οι 800 ανήκαν στην XII Μεραρχία του.

Το μεσημέρι της 16ης Αυγούστου δύο τάγματα Ευζώνων του 3/40 Συντάγματος επετέθησαν με εφ' όπλου λόγχη κατά του Ουλού Νταγ και επί πέντε ώρες πολέμησαν σώμα με σώμα. Πήραν το οχυρό. Αλλά άφησαν στο πεδίο της μάχης να κείτονται νεκροί περισσότεροι από 350 Εύζωνοι και οι μισοί αξιωματικοί τους.

Η ΧΙΙ Μεραρχία τη νύχτα της 13ης προς 14η Αυγούστου επετέθη, μαζί με άλλες μονάδες του Α' Σ. Σ., στο τρομερό Ταμπούρ Ογλάν και το κατέλαβε. Πήρε μέρος στην εκπόρθηση του Καλέ Γκρότο και, την 18η Αυγούστου, του Καρά Μπουνάρ, ενώ την επόμενη ημέρα, με αιφνιδιαστική επίθεση, κατέλαβε τον ορεινό αυχένα του Αρντίζ Νταγ συλλαμβάνοντας πολλούς αιχμαλώτους.

Τους νεκρούς αυτών των μαχών απαθανάτισε ο Θ. Νικολέρης. Εικονίζει, επίσης, τη βαθιά χριστιανική πίστη των Ελλήνων μαχητών, οι οποίοι με κατάνυξη λειτουργούνταν πριν την επίθεση γνωρίζοντας ότι για τους περισσότερους η Θεία Λειτουργία θα ήταν η τελευταία και θα ήταν η μόνη τους Νεκρώσιμη Ακολουθία. Φλογεροί Μικρασιάτες ιερωμένοι οδηγούσαν τα παλικάρια στη φωτιά με τον Σταυρό στο χέρι.

Η ασίγαστη ορμή των Ελλήνων και οι αλληπάλληλες νίκες τους κλόνισαν την αυτοπεποίθηση πολλών Τούρκων παρά την παροιμιώδη καρτερικότητα των μαχομένων στρατιωτών τους. Ο στρατηγός του μετώπου Ισμέτ πασάς αντικατέστησε επί τόπου και παρέπεμψε στο Στρατοδικείο τον διοικητή της V τουρκικής Μεραρχίας που δεν άντεξε στη σφοδρή επίθεση της I ελληνικής, κατά τη νύχτα της 10ης προς την 11η Αυγούστου, και εγκατέλειψε το ανατολικό τμήμα του Μανγκάλ Νταγ.

Το πρωί της 14ης Αυγούστου το 43ο Σύνταγμα Πεζικού της V Μεραρχίας εφόρμησε θυελλωδώς στην κυρία τοποθεσία του φοβερού Καλέ Γκρότο. Η αιματηρή μάχη διήρκεσε όλη την ημέρα και συνεχίσθηκε τη νύχτα με αμείωτο εκατέρωθεν πείσμα και θάρρος. Η αντίσταση των Τούρκων ήταν ισχυρή, διότι είχαν διαταχθεί να αμυνθούν μέχρι εσχάτων. Οι απώλειες των δύο αντιπάλων ήσαν μεγάλες. Ώρα 21 νύχτα το 43ο Σύνταγμα εξάπλωσε την τελική του έφοδο με την ξιφολόγχη και οι ηρωικοί άνδρες του, μαχόμενοι σώμα με σώμα, κατέλαβαν την υψηλότερη κορυφή του Καλέ Γκρότο. Τα υπολείμματα των Τούρκων υπερασπιστών ετράπησαν σε άτακτη φυγή. Σε άλλο σημείο του οχυρωμένου αυτού βουνού επετέθησαν και δυνάμεις της ΧΙΙ Μεραρχίας.

Μέσα στην απειλουμένη Άγκυρα επικρατούσαν σκέψεις για την εκκένωσή της και μέσα στη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση ακούσθηκαν πρώτη φορά επικρίσεις εις βάρος του Κεμάλ.

Στις 15 Αυγούστου, ανήμερα της Παναγιάς, έφθασε για τρίτη φορά στο τουρκικό μέτωπο ο Κεμάλ και επί τόπου έδωσε εντολή να προβληθεί άμυνα μέχρι εσχάτων, για να κρατηθεί η Άγκυρα. Την διεύθυνση των επιχειρήσεων ανέλαβε προσωπικά ο Φεβζή πασάς, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου.

Λίγες ημέρες αργότερα ο Κεμάλ ανέλαβε αρχιστράτηγος και περιεβλήθη με δικτατορικές εξουσίες από την Εθνοσυνέλευση, για να αντιμετωπίσει τους Έλληνες. Σε μεταγενέστερο πανηγυρικό λόγο του θα πει:

«Η μεγάλη μάχη του Σαγγαρίου, διαρκέσασα άνευ διακοπής 22 ημέρας και 22 νύκτας, συνιστά μοναδικόν παράδειγμα μάχης τόσοσ μακράς διαρκείας όχι μόνον δια την Ιστορίαν της Νέας Τουρκίας αλλά και δια τας σελίδας της παγκοσμίου Ιστορίας».

41. Καταρριφθέν τουρκικόν αεροπλάνο. [Αχρονολόγητη].

Στη μάχη του Σαγγαρίου έπαιξαν σημαντικό ρόλο τα αεροπλάνα, διότι ανεγνώριζαν τις θέσεις και τις δυνάμεις των αντιπάλων οπότε το αντίστοιχο στρατηγείο αναπροσάρμοζε αναλόγως τα σχέδιά του και τις διαταγές επιχειρήσεων για την επόμενη ημέρα.

Αριστερά στη φωτογραφία ο Τούρκος πιλότος κείται νεκρός.

Την επίθεση της Στρατιάς διέκοψε αυτοβούλως ο αρχιστράτηγός της μετά τις 23 Αυγούστου 1921, επειδή έκρινε ότι η περαιτέρω προέλασή της προς Άγκυρα την εξέθετε σε σοβαρούς κινδύνους. Ο Κεμάλ αντέτασσε νέες αμυντικές γραμμές κλιμακωμένες σε μέγα βάθος εδάφους πάνω σε αλληλοδιάδοχα κύματα απροσίτων ορέων, διέθετε καλό και ταχύ δίκτυο σιδηροδρόμου και πολλά ήδη καινούργια φορτηγά αυτοκίνητα από τη Γαλλία και την Ιταλία, διατηρούσε μεγάλες εφεδρείες στην Ανατολή και σύντομα επέρχονταν η περίοδος των βροχών. Επί πλέον οι μεγάλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις, τυπικά σύμμαχοι της Ελλάδος, και οι Μπολσεβίκοι του Λένιν τον ευνοούσαν αναφανδόν. Η Στρατιά, αντιστρόφως, είχε οξυμένα όλα τα μειονεκτήματα του στρατηγικού πεδίου όπου πλεονεκτούσε ο Κεμάλ. Και η Ελλάδα ήταν μόνη στον πόλεμο. Κατάμονη.

Τις σκέψεις αυτές του Γενικού Στρατηγείου κατέγραψε σε έκθεσή του στις 22 Αυγούστου ο στρατιωτικός σύμβουλος της κυβερνήσεως και σύνδεσμός της με τη Στρατιά Ξενοφών Στρατηγός, υποστράτηγος ε.α., που την υπέβαλε στον υπουργό Στρατιωτικών Ν. Θεοτόκη στην Προύσα και ο υπουργός με τη σειρά του στον Πρωθυπουργό Δημ. Γούναρη στην Αθήνα. Καμιά καθαρή απάντηση. Στις 26 Αυγούστου ο αρχιστράτηγος προσωπικά πια τηλεγραφεί στον υπουργό Στρατιωτικών ότι θεωρεί επικίνδυνη την παράταση των επιχειρήσεων υπογραμμίζοντας ότι οι μεγάλες ελληνικές νίκες στη μάχη του Σαγγαρίου επιτρέπουν, σε πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο όμως, τη σύναψη ανακωχής με ευνοϊκούς για την Ελλάδα όρους. Δύο ημέρες αργότερα ο Πρωθυπουργός τηλεγραφεί ότι η κυβέρνηση αφήνει την πρωτοβουλία στη Στρατιά.

Ο κύβος είχε ριφθεί. Οι ελληνικές νίκες ήσαν λαμπρές και πολλές αλλά καμιά δεν ήταν στρατηγική. Ο εχθρός είχε παντού ηττηθεί αλλά δεν είχε εκμηδενισθεί ούτε είχε εξαναγκασθεί σε μια αξιοπρεπή συμφωνία συμβιβασμού. Αντιθέτως ο χρόνος, ο τόπος και το διεθνές περιβάλλον δούλευαν υπέρ του Κεμάλ και, αντιστρόφως, κατά των Ελλήνων.

Τότε ακριβώς ο εχθρός εξαπέλυσε την αντεπίθεσή του σε μεγάλη κλίμακα, αλλά οι ελληνικές δυνάμεις κράτησαν, αντεπετέθησαν και η τουρκική αντεπιστροφή τερματίστηκε με τη λήξη του Αυγούστου.

42. Νομή ζώων. [Αχρονολόγητη].

Οι Έλληνες ήσαν οι αναμφισβήτητοι νικητές επί του πεδίου της μεγάλης μάχης, αλλά η κατάσταση στο ελληνικό μέτωπο ήταν πια κρίσιμη. Η Στρατιά είχε χάσει το ένα τρίτο των δυνάμεών της που είχε παρατάξει την 10η Αυγούστου στην πρώτη γραμμή του πυρός. Σημειώθηκε μεγάλη έλλειψη τροφών, εφοδίων και κυρίως πυρομαχικών που ήταν αδύνατον να μεταφερθούν αμέσως από τη βάση του Εσκή Σεχήρ ή αργούσαν πολύ.

Ο διοικητής του Β' Σ. Σ. Ανδρέας θα σημειώσει αργότερα¹²:

«Επί τέσσαρας ημέρας, μόνον ένα τέταρτον μερίδος άρτου είχε ληφθή και ελάχιστα πυρομαχικά. Η διατροφή εγίνετο μόνον δια κρέατος (της αγέλης) και βεβρασμένου σίτου αλλά και ταύτα δυσκόλως παρεσκευάζοντο ελλείψει καυσίμου ύλης.

Η Ταξιαρχία Ιππικού, ελλείπει πετάλων, είχε το ήμισυ των ίππων της άχρηστον (...) Οι ιππείς εχρησιμοποιούντο ως πεζικόν δια τας προφυλακάς (...)

Την πρωίαν της 26ης Αυγούστου ο επιτελάρχης της Ταξιαρχίας Ιππικού αντισυνταγματάρχης Αλέξανδρος Παπάγος, ελθών εις το στρατηγείον μου, μοι ανέφερεν ότι δεν υπήρχε πλέον χόρτον εν τη περιοχή εις ακτίνα 10 χιλιομέτρων και ότι οι ίπποι έθνησκον καθ' ημέραν ελλείψει τροφής».

12. Όπου ανωτ., σελ. 162-163 και 177.

Η σύμπτυξη του Μετώπου

43. Το πεζικόν της XII Μεραχίας διερχόμενον τον Σαγγάριον κατά την αποχώρησιν. [Αχρονολόγητη].

Είναι πιθανότατα 31 Αυγούστου 1921 αλλά προκαλεί εντύπωση ότι οι άνδρες τέτοια εποχή φορούν τη χλαί-
νη τους.

Το βέβαιο είναι ότι, μετά τη διαταγή για την υποχώρηση, η σύμπτυξη της Στρατιάς και η διάβαση του ανα-
τολικού τουλάχιστον κλάδου του πολυπλοκάμου Σαγγαρίου ολοκληρώθηκε επιτυχώς τη νύχτα της 30ής προς
την 31η Αυγούστου. Επακολούθησε η διάβαση των άλλων κλάδων και παραποτάμων του, η μεταφορά όλου του
πολεμικού υλικού και η καταστροφή της σιδηροδρομικής γραμμής που είχε επισκευασθεί.

Στις 30 του μηνός το μεσημέρι ο αρχιστράτηγος διέταξε όλες τις δυνάμεις της Στρατιάς να διαβούν προς τα
πίσω πια τον ποταμό. Η Διαταγή Γενικών Επιχειρήσεων αναφέρει μεταξύ άλλων:

«Διάβασις Στρατιάς δυτικώς Σαγγαρίου κατά την νύκτα 30/31 Αυγούστου.

*Οι διοικηταί αποσπασμάτων γεφυρών, μετά διάλυσιν γεφυρών γεφυροσκευής και τελείαν καταστροφήν των
προχείρων υλικών, θα φορτώσουν τα υλικά και θα καταστρέψουν τελείως και τας, δια γεφυροσκευής, γεφύρας».*

Την 8η Σεπτεμβρίου 1921 η Στρατιά, μετά τη σύμπτυξή της, επανήλθε στη γραμμή της αρχικής εξορμήσεως
και σταθεροποίησε τις θέσεις 50 χιλιόμετρα ανατολικά του Εσκή Σεχήρ. Έξι ημέρες αργότερα, στις 14 Σεπτεμ-
βρίου, ο Βασιλέας Κωνσταντίνος, ήδη ασθενής, εγκατέλειψε το Εσκή Σεχήρ και επανήλθε στην Αθήνα.

Το Όνειρο είχε σβήσει.

44. Ξεψείρισμα. [Αχρονολόγητη].

45. Νομή ζώων. [Αχρονολόγητη].

Σταύλοι ζώων.

46. Σταύλοι ζώων. [Αχρονολόγητη].

Μετά τη σύμπτυξη, το μέτωπο της Στρατιάς μπροστά στο Εσκή Σεχέρ και στο Αφίον Καραχισάρ είχε μήκος 300 περίπου χιλιομέτρων και βάθος 50 χιλιομέτρων ανατολικά του Εσκή Σεχέρ. Τα στρατεύματα διατάχθηκαν να οχυρώσουν καλά τις θέσεις τους προκειμένου να διαχειμάσουν εκεί, μέχρι την άνοιξη του 1922, και γι' αυτό έχτισαν μεταξύ άλλων στάβλους για τα πολύτιμα άλογα του Ιππικού και των μεταφορών. Στα διαλείμματα οι στρατιώτες ξεψειρίζονταν.

Παρά τις αντεπιθέσεις του εχθρού, η σύμπτυξη της Στρατιάς μεταξύ του Σαγγαρίου και του Εσκή Σεχέρ επέτυχε πλήρως. Ωστόσο, διοικητές μεγάλων μονάδων, όπως του Β' Σ. Σ., διετύπωσαν αργότερα την εκτίμηση ότι θα επερχόταν στρατιωτική καταστροφή αν ο εχθρός είχε αντιληφθεί τη νυκτερινή διάβαση του ποταμού, στις 30 Αυγούστου, και είχε τότε επιτεθεί.

Ο Πρίγκιψ Ανδρέας δημοσιεύει το 1928¹³:

«Είναι ευτύχημα ότι η διάβασις του Σαγγαρίου ηγνοήθη παρά του εχθρού. Εάν ούτος αντελαμβάνετο τούτην και κατεβίβαζεν όχι πυροβόλα αλλά πολυβόλα εις την ιδικήν του όχθην του ποταμού, η υποχώρησις ημών θα μετεβάλλετο εις φυγήν, αν μη εις πανικόν, και η καταστροφή θα ήτο πλήρης και εντελής.

Η ψυχολογία του Έλληνος στρατιώτου είναι λίαν λεπτή και εύθικτος. Εφ' όσον προχωρεί, εφ' όσον επιτίθεται, παρ' όλας τας δυσμενείς περιστάσεις της κοπώσεως, της νηστείας και των τοιούτων, θεωρεί εαυτόν νικητήν και το ηθικόν του είναι ακμαίον. Την στιγμήν, όμως, κατά την οποίαν υποχωρεί, έστω και νικητής, ως συνέβη, το ηθικόν του καταπίπτει (...)

Φρονώ αδιστάκτως ότι, αν κατά την νύκτα εκείνην δεν εσημειώθη καταστροφή, τούτο πρέπει να αποδοθή εις την ικανότητα και την αυτοθυσίαν των αξιωματικών της γραμμής, παντός βαθμού (...)

Μετά την διάβασιν του ποταμού, ένεκα του αποτόμου εδάφους και της ελλείψεως οδών και ένεκα του σκότους, εστάθη αδύνατον εις τας Μεραρχίας να καταλάβουν τους ορισθέντας τομείς των».

Η Ιστορία, όμως, δεν γράφεται ούτε ξαναγράφεται με υποθέσεις και με «αν» ...

Δεκάδες υποθέσεις και «αν» διατυπώθηκαν αργότερα καθ' όλον τον 20ό αιώνα για συγκεκριμένες κρίσιμες φάσεις και χρονικές συγκυρίες της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Σε όλους, όμως, τους πολέμους η τύχη ή απλώς η σύμπτωση διεδραμάτισε κορυφαίο ρόλο μερικές φορές. Γι' αυτό ο Όμηρος στην Ιλιάδα του, στο αθάνατο έπος του Τρωικού Πολέμου, τοποθετεί δίπλα σε κάθε μαχόμενο ήρωα πρωταγωνιστή έναν θεό –ευμενή ή δυσμενή. Και εν προκειμένω οι αρχαιοελληνικοί θεοί ήσαν δυσμενείς για τους νεώτερους Έλληνες στη Μικρά Ασία.

13. Όπου ανωτ., σελ. 204-205.

47. Οβιδοβόλα βαρέα εις τον τομέα του Εσκή Σεχήρ. 10 Απριλίου 1922.

48. Από το Εσκή Σεχέρ. 24 Απριλίου 1922.

49. Από τη ζωή του μετώπου. Μία σκηνή από το «Βαπτιστικό», Αχαλάρ. 25 Μαΐου 1922.

Προχωρημένη άνοιξη του 1922 πια στο μέτωπο της Στρατιάς. Βαριά οβιδοβόλα επαγρυπνούν, το ποταμάκι σχηματίζει ειδυλλιακή εικόνα στο βυζαντινό Δορύλαιον, που επί 600 περίπου χρόνια επονομάζεται Εσκή Σεχήρ και 25 Μαΐου 1925 οι στρατιώτες του μετώπου στο Αχαλάρ παρακολουθούν την αθηναϊκή οπερέτα «Βαπτιστικός», που τους αφηγείται μεγάλα κατορθώματα. Στη γύψινη μετώπη της πρόχειρης θεατρικής σκηνής η αρχαία λύρα ευελπιστεί να ψάλει νέα έπη των Ελλήνων... Αλλά ο μοιραίος Αύγουστος είναι πια πολύ κοντά.

Εντωμεταξύ πολύ νερό έρρευσε υπό τις γέφυρες της Ιστορίας και όλοι οι οιωνοί καθίστανται συν τω χρόνω ολοένα δυσμενέστεροι.

Στη μάχη του Σαγγαρίου η Στρατιά παρέτασε 60.000 άνδρες. Μέσα σε 21 ημέρες οι απώλειες ήταν 4.000 νεκροί, 19.000 τραυματίες και 376 αγνοούμενοι και αιχμάλωτοι.

Όλο τον Σεπτέμβριο 1921 η Στρατιά συνέτριβε επικίνδυνες αντεπιθέσεις του εχθρού, που επεδίωκε να την περικυκλώσει.

1η Σεπτεμβρίου τουρκικό Ιππικό υπερφαλαγγίζει τις ελληνικές μονάδες, εισέρχεται στο Σιβρί Χισάρ, καταστρέφει τα στρατιωτικά νοσοκομεία των πρόσω και συναποκομίζει αιχμαλώτους τους ελαφρότερα τραυματισμένους Έλληνες.

3η Σεπτεμβρίου 3.000 Τούρκοι βορείως του Γορδίου ζεύουν τον Σαγγάριο και επιτίθενται στην V Μεραρχία που, όμως, καταστρέφει τη γέφυρα με πυρά πυροβολικού και τους εξοντώνει όλους.

Την ίδια ημέρα δύο εχθρικές μονάδες 8.000 και 4.000 ανδρών και δύο επιλαρχίες Ιππικού με 2.000 ιππείς ενεργούν καταδρομική επιχείρηση στα νώτα της Στρατιάς στο Τσιφτελέρ με σκοπό να καταλάβουν τη βάση του Εσκή Σεχήρ. Αποκρούονται και αποσύρονται με βαρύτατες απώλειες.

Μαχόμενες σκληρά, επί οκτώ συνεχή ημερών, από 17 έως και 25 Σεπτεμβρίου 1921, οι ελληνικές δυνάμεις, υπερασπιζόμενες το Αφίον Καραχισάρ, αποκρούουν μαζική αιφνιδιαστική επίθεση 12 τουρκικών Μεραρχιών (9 Πεζικού και 3 Ιππικού). Ο εχθρός εξαναγκάζεται πάλι να υποχωρήσει.

Εκτός από τα καλά νέα, όμως, έρχονται και τα κακά νέα. Είναι σηµαδιακά.

Στις 7 Οκτωβρίου 1921 ο Franklin-Bouillon, πληρεξούσιος ειδικός απεσταλμένος της γαλλικής κυβερνήσεως, υπογράφει στην Άγκυρα σύµφωνο με τον Κεµάλ: η Γαλλία αναγνωρίζει την κυβέρνηση Κεµάλ ως μοναδική νόμιμη κυβέρνηση της Τουρκίας και εκκενώνει την Κιλικία, την οποία παραδίδει στον Κεµάλ μαζί με όλα τα εκεί γαλλικά όπλα, πυρομαχικά και εφόδια.

Ματαίως τους επομένους επτά μήνες ο Έλληνας Πρωθυπουργός θα τρέχει αγωνιωδώς στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες των κάποτε συμμάχων της Ελλάδος και στις Συμμαχικές Συνδιασκέψεις των Παρισίων και της Γένοβας. Αντιμετωπίζοντας επί πλέον, από τον Σεπτέμβριο 1921, ανυποχώρητη ενδοκυβερνητική αντιπολίτευση, στις 3 Μαΐου 1922 ανατρέπεται εκ των ένδον και υποβάλλει την παραίτησή του.

Τον διαδέχεται, από την ίδια αντιβενιζελική παράταξη, ο Νικόλαος Στράτος, αλλά µόνον για πέντε ηµέρες. Στις 9 Μαΐου ορκίζεται Πρωθυπουργός ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης. Η κυβέρνησή του, από την ίδια πάντα παράταξη, κόβει στη μέση το χαρτονόμισμα δηµεύοντας τη µισή ρευστή περιουσία όλου του λαού για τις πολεμικές ανάγκες και 23 Μαΐου 1922 διορίζει νέο αρχιστράτηγο της Στρατιάς τον αντιστράτηγο Γεώργιο Χατζανέστη. Δύο μέρες αργότερα οι στρατιώτες του μετώπου παρακολουθούσαν και τραγουδούσαν τον «Βαπτιστικό» !...

Η μεγάλη τραγωδία

50. Από την υποχώρησιν. [Αχρονολόγητη].

Ταλαντούχος και άγρυπνος πολεμικός φωτογράφος ο Θ. Νικολέρης είναι συνάμα πειθαρχικός, πραγματικός στρατιώτης. Στις πέντε τελευταίες του πολεμικές φωτογραφίες εικονίζει τη Μικρασιατική Καταστροφή αλλά στις λεζάντες δεν τη σχολιάζει. Ούτε μια λέξη πίκρας ή οργής. Προς τι, άλλωστε; Μιλούν μόνες τους οι εικόνες του.

Ο αρχιστράτηγος Χατζανέστης και η Ανωτάτη Διοίκηση της Στρατιάς παραμένουν μέχρι τέλους στη Σμύρνη από όπου, κατά την τουρκική αντεπίθεση του Αυγούστου, δεν έχουν ακριβή εικόνα του μετώπου και οι διαταγές τους φθάνουν στα μαχόμενα Σώματα Στρατού με καθυστέρηση πέντε και άνω ωρών οπότε η κατάσταση έχει μεταβληθεί και οι διαταγές προκαλούν μοιραίες αντιφάσεις.

Αντιθέτως ο αρχιστράτηγος Μουσταφά Κεμάλ πασάς φθάνει 10 Ιουλίου στο μέτωπο, στο Ακ Σεχέρ, αποφασίζει να εξαπολυθεί η γενική αντεπίθεση την 13η Αυγούστου και, τότε, από το παρατηρητήριό του έχει, με διόπτρες, την πλήρη οπτική εικόνα των επιχειρήσεων.

Ο τουρκικός στρατός αριθμούσε 120.000 άνδρες. Απ' αυτούς στις μάχες πήραν μέρος 71.000 πεζοί και 7.000 ιππείς. Οι Έλληνες υπερτερούσαν σε αριθμό, αλλά υστερούσαν σε ενιαία ικανή ηγεσία, σε Ιππικό, σε Διαβιβάσεις και σε πυρομαχικά. Κάθε τουρκικό πυροβόλο διέθετε χίλια βλήματα και κάθε ελληνικό, εκατό. Η διάταξη και η κίνηση των τουρκικών δυνάμεων απεδείχθη εξαιρετική.

Απέναντι στις δύο ελληνικές Μεραρχίες, που υπερασπίζονταν σε «εξέχουσα» το Αφιόν Καραχισάρ, ο Κεμάλ παρέταξε 8 Μεραρχίες στη γραμμή του πυρός και 4 σε εφεδρεία καθώς και ένα Σώμα Ιππικού με τρεις Μεραρχίες ιππέων που στόχο είχαν αιφνιδιαστικές επιθέσεις στα νώτα των Ελλήνων και αποκοπή των συγκοινωνιών. Υπό αφόρητο καύσωνα η πρώτη φάση των μαχών διήρκεσε οκτώ 24ωρα με εναλλασσόμενες επιθέσεις και αντεπιθέσεις, συχνά επικές. Οδηγούμενοι από τον ταγματάρχη τους Τερτίκα κατά του 1310 υψώματος οι 700 Εύζωνοι του 3ου τάγματος του 5/42 Συντάγματος Ν. Πλαστήρα έμειναν μόνον 200 και οι 160 άνδρες του επιτελείου του έμειναν 50!

Την επομένη ημέρα, 14 Αυγούστου 1922, οι Τούρκοι επέτυχαν διάρρηξη του ελληνικού μετώπου και στις 15 Αυγούστου τη διάσπαση των ελληνικών δυνάμεων, που, ελλείψει αρχιστρατήγου επί του πεδίου, ήταν αδύνατον να συντονισθούν. Το Α' Σ. Σ. υπό τον υποστράτηγο Ν. Τρικούπη διασπάσθηκε σε δύο ανεξάρτητες ομάδες, όπως και η XII Μεραρχία του. Στις 17 του μηνός στην επική μάχη του Αλή Βεράν εξοντώθηκε η ομάδα Τρικούπη. Στις 19 του μηνός αιχμαλωτίσθηκαν ο υποστράτηγος Δημαράς, ο διοικητής της XII συνταγματάρχης Π. Καλλιδόπουλος, 82 αξιωματικοί και 1.500 στρατιώτες. Στις 20 του μηνός παραδόθηκε ο στρατηγός Τρικούπης και μαζί του αιχμαλωτίσθηκαν 4.400 οπλίτες και 190 αξιωματικοί.

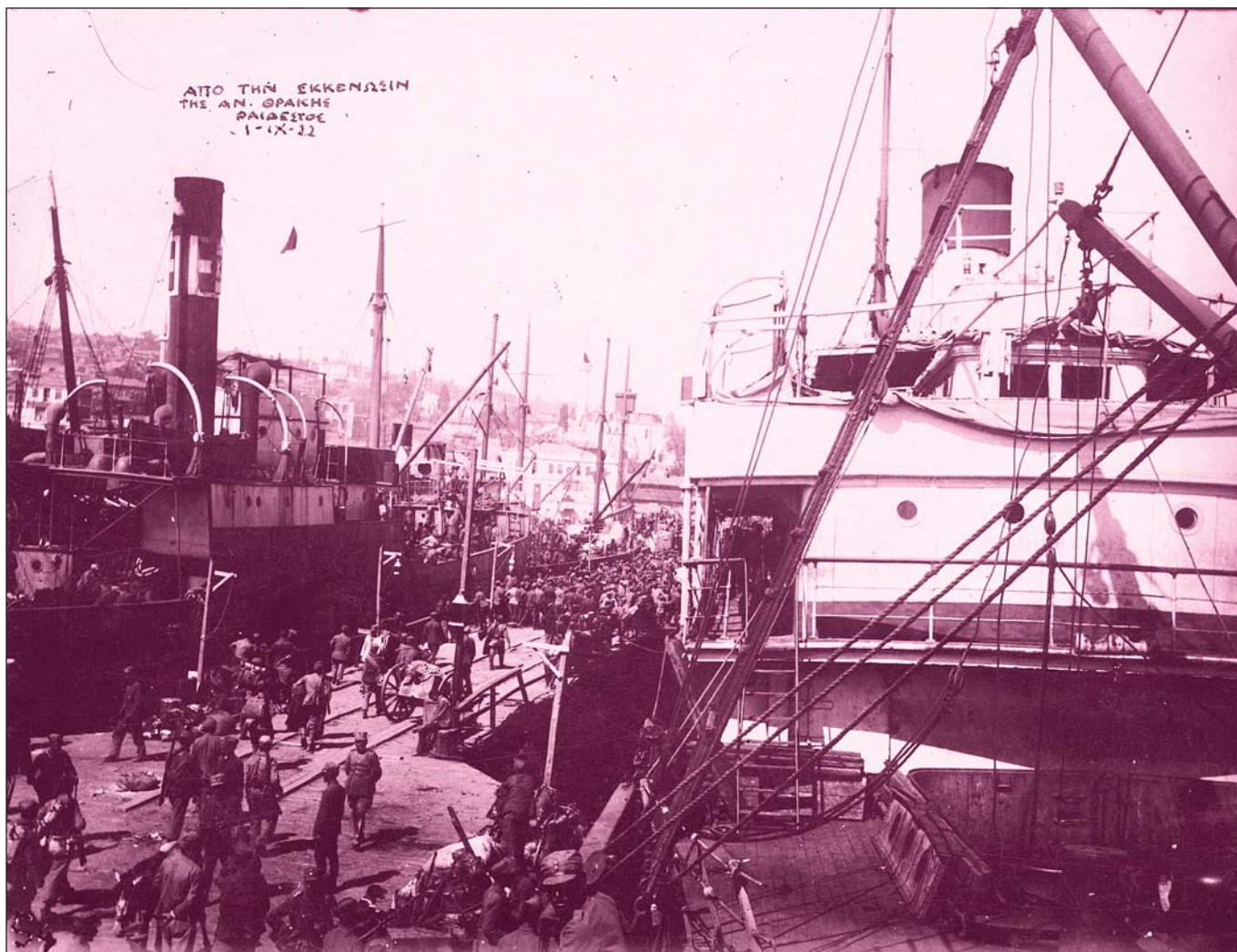
Η κυρία δύναμη του Κεμάλ εστράφη προς τη Σμύρνη όπου οι προφυλακές του έφθασαν την 27η Αυγούστου. Η Μικρασιατική Καταστροφή είχε επέλθει.

51. Από την εκκένωσιν της Μ. Ασίας. [Αχρονολόγητη].

52. Από την εκκένωσιν της Μ. Ασίας. Αρτάκη. 29 Αυγούστου 1922.

53. Από την εκκένωσιν της Αν. Θράκης. Ραιδεστός. 1 Σεπτεμβρίου 1922.

Από τις 20 Αυγούστου, μετά την αιχμαλωσία των δύο σωματαρχών, των μεράρχων της XII και της XIII καθώς επίσης 6.100 ανδρών, η υποχώρηση των ελληνικών δυνάμεων καθίσταται πλέον άτακτη. Τα υποχωρούμενα στρατεύματα ακολουθούν αλλόφρονες οι επιχώριοι ελληνικοί πληθυσμοί και άλλοι χριστιανοί –όπως οι 5.000 Αρμένιοι του Αφίον Καραχισάρ. Μονάδες επιβιβάζονται σε τρένα και ένα μεγάλο τμήμα τους, μαζί και οι απομένουσες δυνάμεις της XII, φθάνει μέσω Προύσας, από τη στενή σιδηροδρομική γραμμή, στα Μουδανιά όπου αναμένουν ελληνικά ατμόπλοια. Τα Μουδανιά, όμως, ελέγχει γαλλικός στρατός που απαγορεύει την είσοδο στους (συμμάχους!...) Έλληνες. Πολλούς τους αφοπλίζει και τους παραδίδει στον Κεμάλ. Μπροστά στα Μουδανιά οι Γάλλοι, σε ατέρμονες διαπραγματεύσεις με τη διοίκηση της XI Μεραρχίας, δίδουν τον χρόνο στους προελαύνοντες Τούρκους να την κυκλώσουν και να την αιμαλώτισουν.

Ο συνταγματάρχης Γεώργιος Ζήρας, επικεφαλής του τελευταίου αποσπάσματος της XII Μεραρχίας, αγνοεί αγέρωχα τους Γάλλους, περνάει τις γαλλικές γραμμές και διασώζει τους άνδρες του. Σύμφωνα με τον πρώην διοικητή του Βασιλόπαιδα Ανδρέα, στις αλληπάλληλες μάχες ο γενναίος Ζήρας *«κατείχετο κυριολεκτικώς υπό αναισθησίας ενώπιον του εχθρού»*. Με τον Ζήρα βρίσκεται και ο φωτογράφος Θ. Νικολέρης.

29 Αυγούστου, ελληνικά πλοία, κατάφορτα στρατιώτες με τον Νικολέρη και λίγους πρόσφυγες, αποπλέουν από την Αρτάκη και φθάνουν στη Ραιδεστό από όπου η XII Μεραρχία είχε ξεκινήσει, 2 Ιουνίου 1921, με τόσες μεγάλες προσδοκίες για τη Μικρά Ασία. Ο κύκλος έχει κλείσει. Η μεγάλη τραγωδία έχει ανοίξει.

Ο Ελληνισμός ξεριζώνεται, πρώτη φορά μετά 3.000 χρόνια, από τη Μικρά Ασία, την οποία διασχίζουν απέραντα καραβάνια προσφύγων με προορισμό τα λιμάνια της Ιωνίας.

27 Αυγούστου ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος παραδίδεται στα τουρκικά στίφη που τον λυντσάρουν με φρικτά βασανιστήρια. Σύμφωνα με τον Χρ. Σολομωνίδη από τους 459 κληρικούς της περιοχής σφαγιάζονται οι 347. Ανάμεσά τους μαρτυρούν φρικτά και τρεις ακόμη Μητροπολίτες: ο Κυδωνιών Γρηγόριος ετάφη ζωντανός, ο Μοσχονησίων Αμβρόσιος πεταλώθηκε και ο Ικονίου Ζήλων εσφάγη.

31 Αυγούστου πυρπολείται η Σμύρνη και στην προκυμαία εξοντώνονται κατά μάζες οι άμαχοι Έλληνες. Οι ναυτικές μοίρες των συμμάχων της Ελλάδος, που ναυλοχούν στο λιμάνι της Σμύρνης, παραμένουν αδρανείς μπροστά στη γενοκτονία!

Στρατιές Ελλήνων αιχμαλώτων στρατιωτών και κυρίως αμάχων σύρουν οι Τούρκοι, από τη Σμύρνη, στα ενδότερα της Μικράς Ασίας όπου εξοντώνονται.

Ανάλογη γενοκτονία του Ελληνισμού και στον Πόντο.

Μπροστά σ' αυτήν την φρίκη εκκενώνεται ταυτόχρονα και η Ανατολική Θράκη.

54. Από την εκκένωση της Αν. Θράκης. Τυρολόη. 2 Οκτωβρίου 1922.

Τον ψιλό τίτλο του Μητροπολίτου Τυρολόης φέρει ακόμη τον 21ο αιώνα στη Θεσσαλονίκη ο ηγούμενος της πατριαρχικής σταυροπηγιακής Μονής των Βλατάδων, σήμερα ο κ.κ. Παντελεήμων, καθηγητής της Θεολογικής Σχολής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Η φυγή των ελληνικών πληθυσμών από την Ανατολική Θράκη είναι μαζική και δραματική αλλά τουλάχιστον δεν είναι αιματηρή, επειδή εκεί δεν ενεργούν τουρκικά στρατεύματα.

12 Σεπτεμβρίου, με απόφαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων και των ΗΠΑ, επιβάλλεται ανακωχή και υπογράφεται στα Μουδανιά πρωτόκολλο που μεταξύ άλλων παραχωρεί στην Τουρκία την Ανατολική Θράκη. Καλούνται να την εκκενώσουν μέχρι τον Νοέμβριο όσοι εντόπιοι Έλληνες επιθυμούν. Αμιγείς ελληνικές πόλεις, όπως η Ραιδεστός, οι Σαράντα Εκκλησιές, η Σηλύβρια, τα Γανόχωρα, η Ηράκλεια αδειάζουν όπως κι όλα τα χωριά. 250.000 άμαχοι Έλληνες διαβαίνουν πρόσφυγες τον Έβρο.

Γενικός στρατιωτικός διοικητής της Ανατολικής Θράκης, υπό συμμαχική επιτήρηση, είναι ο υποστράτηγος Γεώργιος Κατεχάκης, ο θρυλικός καπετάν Ρούβας του Μακεδονικού Αγώνα, στον οποίο πήραν μέρος επίσης ο αρχιστράτηγος Αν. Παπούλας, ο υποστράτηγος σωματάρχης Αλεξ. Κοντούλης, ο Γεώργιος Κονδύλης και άλλοι πρωταγωνιστές της μικρασιατικής τραγωδίας.

Στην Αθήνα, εντωμεταξύ, επικρατεί κατακραυγή κατά της κυβερνήσεως Πρωτοπαπαδάκη που ανατρέπεται και Πρωθυπουργός ορκίζεται, 28 Αυγούστου, ο Νικόλαος Τριανταφυλλάκος από την ίδια πάντα αντιβενιζελική παράταξη.

Στη Χίο και τη Μυτιλήνη, όπου είχαν συγκεντρωθεί σημαντικές δυνάμεις της διαλυμένης πια Στρατιάς και πολεμικά σκάφη, εκδηλώνεται ταυτόχρονα στρατιωτικό επαναστατικό κίνημα με πρωταγωνιστές τους συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα, Παναγιώτη Γαρδίκια και Μιλτιάδη Κοιμήση στη Χίο και τους αντισυνταγματάρχες Κ. Μαμούρη και Α. Πρωτοσύγκελο στη Μυτιλήνη. Είναι βενιζελικοί και πολεμιστές του μετώπου με κορυφαίο τον θρυλικό «Μαύρο Καβαλάρη» Ν. Πλαστήρα. Στο κίνημα προσχωρεί και ο μετριοπαθής κωνσταντινικός συνταγματάρχης Στυλιανός Γονατάς. Πολιτικός σύμβουλος της επαναστάσεως ο Γεώργιος Α. Παπανδρέου.

Οι επαναστατικές δυνάμεις κατευθύνονται με πολεμικά σκάφη στην Αττική και ρίχνουν από αεροπλάνο προκηρύξεις με τους όρους τους στην Αθήνα όπου προσωρινή επαναστατική επιτροπή υπό τον απόστρατο υποστράτηγο Θεόδωρο Πάγκαλο εγκαθίσταται στα γραφεία της βενιζελικής εφημερίδας «Ελεύθερον Βήμα». Μετέχουν επίσης οι εν ενεργεία υποστράτηγοι Αλέξ. Μαζαράκης (Μακεδονομάχος), Π. Γαργαλίδης και Χ. Τσερούλης, ο πλοίαρχος Αλ. Χατζηκυριάκος και ο αντιπλοίαρχος Αν. Κολιαλέξης. 15 Σεπτεμβρίου 15.000 άνδρες του κινήματος εισέρχονται στην πρωτεύουσα και παρελαύνουν επευφημούμενοι.

Ο Κωνσταντίνος εξαναγκάζεται σε παραίτηση και 30 Σεπτεμβρίου εγκαταλείπει από τον Ωρωπό την Ελλάδα με πολεμικό πλοίο μαζί με την οικογένειά του. Τρεις μήνες αργότερα, 27 Δεκεμβρίου 1922, πεθαίνει στο Παλέρμο της Σικελίας.

Τον διαδέχθηκε στον θρόνο ο Διάδοχος πρωτότοκος γιος του ως Βασιλεύς Γεώργιος Β'. Πρωθυπουργός αναλαμβάνει, με βενιζελική κυβέρνηση φυσικά, ο Ανδρέας Ζαΐμης.

Το επαναστατικό Έκτακτο Στρατοδικείο, 15 Νοεμβρίου 1922, καταδικάζει εις θάνατον τους «Εξ» που εκτελούνται αμέσως. Είναι οι προηγούμενοι αλληλοδιάδοχοι Πρωθυπουργοί της Μικρασιατικής Εκστρατείας Δημήτριος Γούναρης, Νικόλαος Στράτος και Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, οι υπουργοί τους Νικόλαος Θεοτόκης και Γεώργιος Μπαλτατζής και ο τελευταίος αρχιστράτηγος Γεώργιος Χατζανέστης.

Επήλθε, έτσι, η κάθαρσις της τραγωδίας; Πολλοί αμφιβάλλουν ακόμη, μετά 85 έτη.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΡΤΖΟΥ
Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΝΙΚΟΛΕΡΗ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2008
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ
ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΕΡΩΔΙΟΣ»